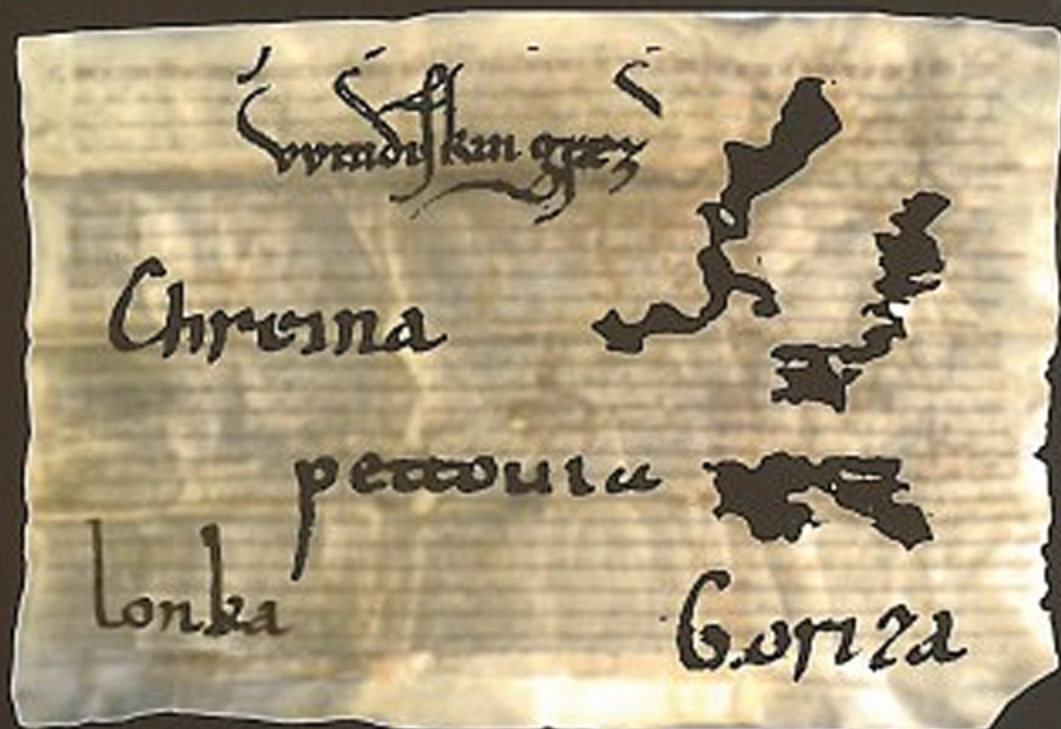

THESAURUS MEMORIAE
opuscula I

MIHA KOSI

ZGODNJA ZGODOVINA
SREDNJEVEŠKIH MEST
NA SLOVENSKEM

THESAURUS MEMORIAE
OPUSCULA 1

MIHA KOSI

•

ZGODNJA ZGODOVINA SREDNJEVEŠKIH MEST NA SLOVENSLEM
Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja

Thesaurus memoriae
Series **Opuscula 1**
Uredniki zbirke Eva Holz, Boris Golec, Miha Kosi

Miha Kosi *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*
Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih
od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja

Recenzenta Peter Štih, Matjaž Bizjak
Oblikovanje in oprema Milojka Žalik Huzjan
Kartografija Jerneja Fridl

Izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Za izdajatelja Darja Mihelič

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Vojislav Likar

Tisk Present d. o. o., Ljubljana
Naklada 320

Izid knjige je podprlo Ministrstvo za kulturo RS.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)«04/11«

KOSI, Miha

Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem : primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja / Miha Kosi ; [izdal] Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU ; [kartografija Jerneja Fridl]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009. - (Thesaurus memoriae. Opuscula ; 1)

ISBN 978-961-254-115-6
244148736

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789612541156>.

THESAURUS MEMORIAE
OPUSCULA 1

MIHA KOSI

ZGODNJA ZGODOVINA
SREDNJEVEŠKIH MEST
NA SLOVENSKEM

PRIMERJALNA ŠTUDIJA O NEAGRARNIH
NASELBINSKIH SREDIŠČIH OD
ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA
DO 13. STOLETJA

VSEBINA

PREDGOVOR	7
UVOD	9
PREGLED HISTORIOGRAFIJE IN TEORETIČNA IZHODIŠČA.....	11
NEAGRARNE NASELBINE MESTNEGA ZNAČAJA V ZGODNJEM SREDNJEM VEKU	19
GOSPODARSKE OSNOVE ZGODNJIH NEAGRARNIH NASELBIN.....	24
Trgovina.....	24
Problem ustanove »mercatus«	28
ZGODNJA NEAGRARNA NASELBINSKA SREDIŠČA NA SLOVENSLEM	33
CIVITAS PETTOVIA	33
CARNIUM – CHREINA – CIVITAS CHREINBURCH	70
LOCUS LONCA – CURTIS LONKA – FORUM LOKA	86
VILLA GORIZA – FORUM GORICIA.....	98
GREZ – FORUM WINDISGRAZ	111
ZAKLJUČEK	127
Viri in literatura.....	135
Kratice	135
Viri.....	136
Literatura	138
Seznam slikovnega gradiva, kart in tabel	155
DIE FRÜHGESCHICHTE DER MITTELALTERLICHEN STÄDTE IN SLOWENIEN (Eine vergleichende Studie nichtagrarischer Siedlungszentren vom Frühmittelalter bis zum 13. Jahrhundert) Zusammenfassung	157
Imensko kazalo	169

Ani, Lini in Matevžu

PREDGOVOR

Mesta so v sodobnosti nedvomno eden najbolj izstopajočih elementov pokrajine. Z veliko zgoščenostjo prebivalstva, koncentracijo politične in gospodarske moči, so jedra, ki narekujejo organizacijo prostora in obenem na takšen ali drugačen način vplivajo tudi na življenje slehernega od nas. Kot zgodovinarja in obenem geografa me že dolgo privlači vprašanje izvora mest. Današnje omrežje mest v Evropi je v pretežni meri rezultat srednjeveškega obdobja, tistih tisoč let med propadom rimskega cesarstva in začetkom novega veka, ki je v mnogih potezah »ustvarilo Evropo«, kot jo vidimo in poznamo danes. Ravno mesta so eden tistih rezultatov tega dinamičnega obdobja v zgodovini, ki nam hitro pridejo na misel ob omembi srednjega veka. »Srednjeveško mesto«, »srednjeveška mestna jedra«, so izrazi, ki so nam blizu, so tisti pojmi, na katere smo ponosni, jih izpostavljamo v vsakem turističnem prospektu in zlasti ob častivrednih obletnicah starosti posameznih naselbin. A kako so ta mesta resnično nastala? Kateri dejavniki so vplivali na njihov nastanek in razvoj? Ali so dejansko nastala v nekem trenutku srednjega veka preprosto iz nič, »na zeleni trati«, kot je običajna poenostavljena predstava, ki nam je ostala še iz šolskih klopi? Ali pa je bil ta razvoj bistveno bolj pester, mnogovrsten, sestavljen iz različnih faz, rezultat zelo različnih dejavnikov in morda tudi različnih obdobj, s koreninami celo v antiki? To so vprašanja, ki so sprožila moje večletno raziskovanje tematike nastanka mest in s katerimi se ukvarja tudi pričujoča knjiga.

Delo temelji na vrsti podrobnih študij nastajanja nekaterih slovenskih mest – z njimi sem se ukvarjal v okviru raziskovalnega projekta na Zgodovinskem inštitutu ZRC SAZU – ki so v zadnjih letih izšle kot samostojne razprave v slovenski znanstveni periodiki in zbornikih. Poglavja o posameznih mestih v tej knjigi so predelane, v nekaterih pogledih dopolnjene, glede navajanja virov in literature pa poenostavljene omenjene razprave. Združitev v eni knjigi, skupaj s sintetičnim uvodnim in zaključnim delom ter dopolnjeno s slikovnim in kartografskim gradivom, bo bralcu, upam, zaokroženo predstavila širšo problematiko izvora mest ter obenem pestrost različnih oblik in tipov nastanka srednjeveških mest na Slovenskem. Temu namenu je služil tudi izbor primerov, ki sega od Ptuja preko osrednje Slovenije do Gorice na zahodu.

Zahvaljujem se številnim kolegom, ki so kakorkoli prispevali k mojemu raziskovanju te tematike, če ne drugače pa v obliki sproščene diskusije ali kritike. Tudi to je nujen del znanstvenega procesa.

Miha Kosi

Ljubljana, marec 2009

UVOD

V primerjavi z drugimi evropskimi državami se v slovenskem zgodovinopisju relativno malo ukvarjamo z zgodovino meščanskih naselbin. Že desetletja so minila od nekaterih problemsko zasnovanih in temeljnih prispevkov Frana Zwittera,¹ Sergija Vilfana² in Vasilija Melika³ ter monografij za posamezna mesta izpod peresa Josipa Žontarja, Pavla Blaznika in Janka Orožna.⁴ Še mnogi drugi vidni slovenski zgodovinarji so se v svojih prispevkih dotaknili problematike mest – da omenim le najbolj zaslužne: Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Jože Mlinarič, Vlado Valenčič, Darja Mihelič, med mlajšimi Peter Štih, Dušan Kos in v zadnjem času zlasti Boris Golec. Imamo precej tematskih zbornikov, posvečenih zgodovini posameznih mest ali trgov,⁵ in skoraj nepregledno množico lokalnih zbornikov, pogosto z značajem periodike, v katerih je mnogo tehtnih prispevkov o problematiki posameznih meščanskih naselbin.⁶ Kljub temu pa v slovenskem zgodovinopisju manjka pomembna komponenta – načrtno razvijanje veje zgodovinske znanosti, ki bi se ukvarjala z najrazličnejšimi vidiki zgodovine mest (Städtegeschichte/Stadtgeschichtsforschung; Urban History). Takšna znanstvena poddisciplina, ki je nujno široko interdisciplinarno zastavljena (ekonomska, pravna in socialna zgodovina, arheologija, umetnostna zgodovina, geografija, arhitektura in urbanizem ...), je, to lahko trdimo, že najmanj celo preteklo stoletje stalnica v stroki v »močnejših« evropskih deželah (v Nemčiji, Avstriji, Švici, Franciji, Angliji, na Poljskem, v Rusiji idr.). S to tematiko se ukvarjajo tudi specializirani inštituti oz. delovne skupine (npr. Institut für vergleichende Städtegeschichte v Münstru, Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung na Dunaju, Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadt-

¹ ZWITTER, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (1929); ISTI, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh (1953).

² VILFAN, *Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria* (1974); ISTI, *Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinopisjem* (1977) in še vrsta drugih člankov in razprav na temo zgodovine mest.

³ MELIK, *Mesto (civitas) na Slovenskem* (1972).

⁴ ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja* (1939); BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (1973); Janko OROŽEN, *Zgodovina Celja in okolice I–III* (1971–1980).

⁵ Primeri: *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo* (1984); *Maribor skozi stoletja. Razprave I* (1991); *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav* (1985); *Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta* (1969); *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002* (2003); *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (Krško 1977); *Trg Mokronog skozi stoletja, Zbornik župnije Mokronog 2. zvezek* (Mokronog 2003).

⁶ Npr. *Celjski zbornik* (1951–1997); *Ptujski zbornik I–VI* (1953–1996); *Loški razgledi 1–55* (1954–2008); *Kamniški zbornik I–XIX* (1955–2008); *Kranjski zbornik I–VI* (1970–2005); *Ormož skozi stoletja I–V* (1973–2005); *Goriški lemik 1–29* (1974–2002); *Notranjski listi I–III* (1977–1986); *Zbornik občine Slovenska Bistrica I–II* (1983, 1990); *Radovljiški zbornik I–II* (1992, 1995); *Koroški zbornik I–III* (1995–2002); *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I–II* (1995, 1999); *Šaleški razgledi 1–11* (1988–1994); *Zbornik Soboškega muzeja 1–10* (1999–2007).

geschichtsforschung). Dejansko ni objektivnih razlogov za zapostavljenost tega področja pri nas, saj je najrazličnejših virov precej. Ob pravem razcvetu proučevanja mest v Evropi po drugi svetovni vojni je težko razumljivo, da monografskega prikaza svoje zgodovine še nimata na primer prestolna Ljubljana ali Maribor. Vsi poskusi so se (žal) ustavili na nivoju »prispevkov za monografijo«. Nasplošno slovenska stroka z vidika zgodovine mest, še zlasti po smrti Sergija Vilfana, enega redkih, ki jo je častno prestavljal v tujini, že dolgo bolj ali manj caplja na mestu in naše zgodovinopisje ne stopa v korak s sodobnimi izsledki na področju proučevanja mest. Ni nam uspel niti temeljni miselni preskok pri nekaterih teoretičnih izhodiščih, ki je bil drugod presežen že vsaj pred pol stoletja. Predvsem mesta kot posebna gospodarska, naselbinska in socialna kategorija, s svojimi specifičnimi zakonitostmi razvoja, niso omejen pojav, ki ga lahko zadovoljivo proučujemo v ozkih lokalnih ali regionalnih okvirih. In ravno tu vidim jedro problema. Pokojni akademik Sergij Vilfan je zadel bistvo z besedami: *Krajevna zgodovina ... more probleme, zlasti tiste, ki se postavljajo ob starejših obdobjih, uspešno reševati le, če od časa do časa stopi iz svojih ozkih krajevnih okvirov ... in se posluži primerjalne obravnave ... Eno temeljnih vprašanj starejše krajevne zgodovine je vprašanje o tem, kako so nastala mesta ... Reševati ga je treba na eni strani za vsako meščansko naselbino posebej, pa tudi v širših geografskih okvirih ... Dejstvo je, da je takih raziskav za Slovenijo razmeroma malo in da se tudi na plati arheologije ... še ni pokazala posebna vnema za raziskovanje tovrstne problematike ...*⁷ Manjka nam celovit primerjalni pristop k proučevanju mest, ki odpira poglede v teme, ki jih praktično nismo niti načeli. Poleg klasičnih vprašanj o pravnem ustroju in razvoju mestne avtonomije ter gospodarskih problemih gre na primer za vprašanja predurbanih oziroma zgodnjih urbanih naselbin kot zametkov kasnejših mest; vprašanja dejavnikov in pogojev, ki so vplivali na nastanek in razvoj urbanega središča na določeni lokaciji; načrtno politike ustanavljanja in razvoja mest v določenem obdobju (motivi, ukrepi mestnih ustanoviteljev); vprašanja različnih funkcij mesta kot centralnega kraja v pokrajini; strateško–vojaškega pomena mesta v srednjeveški družbi; vplivnih območij posameznih meščanskih naselbin in urbanega omrežja (hierarhičnih razmerij med naselbinami znotraj sistema) ipd.

⁷ VILFAN, Zgodovina mest, str. 157. Prim. ocene stanja v stroki za Avstrijo: KNITTLER, Stadtgeschichtsforschung, str. 379–400; JOHANEK, Die österreichische Stadtgeschichtsforschung, str. 5–22, zlasti 12 sl.; OPLL, Zur österreichischen Stadtgeschichtsforschung, str. 43–72; za Tirolsko AUGÉ, Stadtwerdung, str. 307–364.

PREGLED HISTORIOGRAFIJE IN TEORETIČNA IZHODIŠČA

Eno bistvenih vprašanj v evropskem proučevanju zgodovine mest po drugi svetovni vojni predstavlja problematika nastajanja urbanih naselbin. S temo, ki je navidez preprosta in že davno jasna, se pri nas donedavna sploh nismo ukvarjali. Dejansko smo še vedno ujeti v nekatere ustaljene, že kar klišejske predstave, ki so se uveljavile pod vplivom pravnih zgodovinarjev v 19. stoletju, a nam še vedno preprečujejo bistveni preskok v znanstveni obravnavi meščanskih naselij. Zgodovinopisje v srednjeevropskem, problemsko nam sorodnem prostoru, je že pred desetletji prišlo do nekaterih splošno priznanih novih pogledov oz. izhodišč glede nastanka in razvoja pojava, ki ga običajno imenujemo »srednjeveško mesto«. ⁸ V naši stroki, in še bolj v popularnih predstavah, še vedno prevladuje mnenje o enkratnem nastanku, ustanovitvi mest, kot da so se pojavila v nekem trenutku iz nič in gre za popolnoma nov pojav v srednjeveški družbi, brez neposredne povezave z različnimi zgodnejšimi naselbinskimi oblikami neagrarnega značaja. Odločilen pri tem naj bi bil enkraten pravni akt – podelitev mestnih pravic (popularne so okrogle obletnice starosti mesta oziroma podelitve mestnih pravic). Ti pogledi temeljijo na izrazito enostranski opredelitvi naselbine kot mesta zgolj na osnovi pravnih kriterijev. Temeljni kriterij so po tem gledanju mestni privilegiji, »mestne pravice«, ki so bile podeljene določeni naselbini in jo s tem opredeljevale za mesto v pravnem smislu (posebno sodstvo, ločeno pravno okrožje, notranja samouprava, gospodarski privilegiji, pravica do obzidja). Takšna privilegirana naselbina je smela nositi naziv mesto (*civitas*, *Stadt*). Ta vidik temelji na principu »brez mestnih pravic ni mesta«, oziroma – podelitev posebnega prava je konstitutivni element mestnega značaja naselbine. Kot je skoraj pred tremi desetletji ocenil znani avstrijski zgodovinar Michael Mitterauer, gre pri takšnem gledanju za izrazito precenjevanje pomena mestnih pravic in posledično za neutemeljeno časovno in prostorsko zožitev problema. Bistvene razvojne faze mest so tako izključene iz proučevanja ali odpravljene kot zgolj nekakšne »predoblike«, po drugi strani pa lahko odpadejo celotna območja z drugačnimi oblikami meščanskih naselij.⁹

⁸ Nekaj temeljnih zbornikov in sintez, uporabljenih v nadaljevanju: SCHLESINGER, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters* II (1963); STOOB, *Forschungen zum Städtewesen in Europa* I (1970); ENNEN, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (1972); ISTA, *Gesamelte Abhandlungen zum europäischen Städtewesen und zur rheinischen Geschichte* (1977); *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* I in II (1973, 1974); *Die Stadt des Mittelalters* I (1975); MITTERAUER, *Markt und Stadt im Mittelalter* (1980); ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500* (1988); PITZ, *Europäisches Städtewesen und Bürgertum von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter* (1991); ENGEL, *Die deutsche Stadt des Mittelalters* (1993); DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (1999).

⁹ MITTERAUER, *Von der antiken*, str. 53. Prim. SCHLESINGER, *Burg und Stadt*, str. 105; STOOB, *Kartographische Möglichkeiten*, str. 20 sl.; HAASE, *Stadt begriff*, str. 66 sl.; VERCAUTEREN, *Die europäischen Städte*, str. 14; MÜLLER-MERTENS, *Frühformen*, str. 1001 sl.; za podoben pogled na razvoj angleških mest REYNOLDS, *English Towns*, str. 213.

Takšen pristop dejansko zamegljuje pogled na pogosto precej dolgotrajen razvoj posamezne urbane naselbine in je zato znanstveno neutemeljen. Pri proučevanju slovenskih mest je izključno pravni kriterij še posebej neprimeren, saj vemo, da nimamo za nobeno našo urbano naselbino, z izjemo ustanovnega privilegija Novega mesta iz 1365,¹⁰ ohranjenega pravnega akta o ustanovitvi s podelitvijo »mestnih pravic«, temveč le prve omembe naselja s terminom *civitas* (oz. *Stadt*), ki kaže na že obstoječo urbano naselbino in že dosežen oziroma izoblikovan določen pravni status. To pa nam o samem nastanku in zgodnjem razvoju večine naših meščanskih naselbin ne pove nič!¹¹ Še v donedavna standardnem delu *Zgodovina Slovencev* (1979) najdemo sledeče navedbe: *v notranjosti slovenskega ozemlja ... so antična mesta propadla ... nastala je agrarna pokrajina, v kateri so od 12. stoletja nastajala mesta povsem na novo; ... največ meščanskih naselbin na Slovenskem je nastalo v 13. pa tudi še v 14. stoletju, naselbine iz 11. ali 12. stoletja so omejene na Koroško ...* Na istem mestu najemo tudi tabelo z naslovom »Nastanek mest na Slovenskem« in letnicami, ko naj bi posamezno mesto dobilo »mestne pravice« (pri vseh slovenskih celinskih mestih domnevno šele od začetka 13. stoletja dalje).¹² Vendar za večino navedenih mest dejansko ni nobenih zanesljivih podatkov o tem in se letnice ravnaajo bolj ali manj le po naključni prvi omembi mesta. Kot je jedrnat zapisal Sergij Vilfan, eden najbolj pronicljivih preučevalcev naših mest: *Kar zadeva posamezna mesta na Slovenskem, se njihova krajevna zgodovina ... le prerada zadovoljuje s prav tako cenenim kot dvomljivim pripomočkom, kakršne so prve omembe v pisanih virih.*¹³ V končni fazi je takšno gledanje pripeljalo tudi do še vedno vko-reninjene teze o relativno pozni urbanizaciji današnjega slovenskega ozemlja v primerjavi s sosednjimi deželami, ki je čista špekulacija in nima nobenega tehtnega argumenta. Vzrok je zgolj klavarno stanje zgodnejših virov.

Neobstoj privilegijev o mestnih pravicah pri naših mestih je pripeljal k pogosto zapisani domnevi, da je bila podelitev v nekem trenutku pač ustna. Pri posameznih naselbinah jo običajno iščemo v časovnem intervalu med omembo trga (*forum, Markt*) in prvo omembo mesta (*civitas, Stadt*).¹⁴ Čeprav je to v nekaterih primerih verjetno, gre na splošno za neke vrste historični konstrukt in posploševanje ter poenostavljanje izredno kompleksnega razvoja zgodovinskega pojavnega mesta.¹⁵ V novejših obravnavah problema prevladuje mnenje, da v večini primerov enkratne podelitve pravic oziroma formalnega »povzdiga v mesto« ni bilo, temveč je šlo za postopen in dolgotrajnejši razvoj urbane naselbine in vzporedno pravnih norm in privilegijev, ki so šele precej kasneje eventualno doživeli zapis »mestnih pravic«. ¹⁶ Kdaj in v kakšni obliki je prišlo do zapisa, je bilo odvisno v veliki meri

¹⁰ Gl. zbornik *Novo mesto 1365–1965*; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 2, 12 sl.

¹¹ Gl. podobne ugotovitve za avstrijske dežele, Tirolsko in Bavarsko: OPLL, *Stadtgründung und Stadtwerdung*, str. 13 sl.; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 473 sl.; AUGE, *Stadtwerdung*, str. 307 sl.; BOSL, *Die Städtepolitik*, str. 219 sl.; THOMA, *Entstehungsprozesse*, str. 119 sl.; STÖRMER, *Präurbane Siedlungen*, str. 103 sl.

¹² *Zgodovina Slovencev*, str. 191–193.

¹³ VILFAN, *Zgodovina mest*, str. 157.

¹⁴ Takšno metodološko izhodišče je dosledno uporabljeno še leta 1988 v delu OTOREPCA, *Srednjeveški pečati*.

¹⁵ Gl. uvodno poglavje v obsežni in temeljni študiji SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 98 sl., 163 sl.

¹⁶ Prim. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 98 sl., 108 sl., 163 sl.; THOMA, *Entstehungsprozesse*, str. 119 sl.; BOSL, *Die Städtepolitik*, str. 228 sl. (bavarski primeri); AUGE, *Stadtwerdung*, str. 310 sl., 349, 357 sl.; ZAISBERGER, *Die Städte*, str. 20 sl. (o mestih salzburških nadškofov); KNITTLER, *Städtewesen*, str. 484; STOOB, *Kartographische Möglichkeiten*, str. 29 sl.; IRSIGLER, *Was machte*, str. 24 sl., 35 sl.; KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen*, str. 62 sl.; KATZINGER, *Die Märkte Oberösterreichs*, str. 101; DOPSCH, *Zur topographischen*, str. 61 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 1 sl.

od splošnega razvoja pismenosti v neki pokrajini, doseženega razvoja urbane naselbine in lastne iniciative meščanov.¹⁷ Tipičen primer na Kranjskem je Kostanjevica, mesto koroških vojvod Spanheimov. Nastalo je najkasneje v začetku 13. stoletja, šele stoletje kasneje (med 1295–1307) pa je kot prvo kranjsko mesto dobilo od koroškega vojvode Henrika Goriško-Tirolskega pisno potrditev mestnih pravic.¹⁸ Celó pri redkih, prvenstveno mlajših primerih – ki pa so obstajali, kar je potrebno poudariti – je šlo pri enkratnem pravnem aktu slavnostnega povzdiga določenega naselja v mesto ali trg najpogosteje za že obstoječo in v funkcijskem pogledu izoblikovano meščansko naselbino in je akt pomenil le sankcioniranje obstoječega stanja.¹⁹

Omenjene letnice domnevnega nastanka, temelječe na naključno ohranjenih prvih omembah mesta, so za resno znanstveno proučevanje zelo dvomljive vrednosti in v najboljšem primeru omogočajo zgolj približno časovno orientacijo in nič več. Ob njih naletimo na dva temeljna metodološka problema:

- Nikoli ne vemo, koliko prej je neagrarna naselbina dejansko nastala – ali gre za nekaj let, desetletij, v nekaterih primerih celo stoletje ali več.²⁰
- Soočiti se moramo s klasičnim problemom preučevanja zgodnjih mest – terminologijo za neagrarne naselbine, kot jo zasledimo v virih. Kaj je v posameznih obdobjih pomenila določena oznaka za neagrarna naselja? Ali so termini *civitas*, *forum* ipd. ljudem v srednjeveški družbi dejansko pomenili strogo formalno ločene kategorije naselij, kot jih razumemo danes? Ali gre pri našem današnjem vrednotenju posameznih terminov v določeni meri za konstrukt, prenašanje kasnejših pravnih kategorij v preteklost?²¹ V virih se pojavlja še vrsta drugih oznak – *oppidum*, *burgus*, *villa*, *urbs* idr. – ki so v določenem obdobju prav tako lahko pomenile pomemben neagraren centralni kraj oziroma meščansko naselbino, pa jih najpogosteje ne upoštevamo kot kazalce urbanega značaja določenega naselja.²²

Za osvetlitev teh problemov se vrnimo k historiografiji zgodovinskega proučevanja mest in novejšim znanstvenim pristopom k tej problematiki.

Enostranski pravni vidik opredeljevanja mest, ki se je izoblikoval v 19. stoletju pod vplivom pravne zgodovine in prevladoval še daleč v to stoletje, je v evropskem proučevanju mest – zlasti v nemškem in avstrijskem kulturnem krogu, kamor sodi naša tovrstna problematika – že več kot pol stoletja presežen.²³ Poleg iniciative Maxa Webra iz leta 1921²⁴

¹⁷ O tej zapleteni in malo obravnavani problematiki izčrpno PATZE, *Stadtgründung und Stadtrecht*, str. 190 sl.

¹⁸ Gl. KOSI, *Na meji imperija*, str. 81, 93.

¹⁹ Prim. KATZINGER, *Die Märkte Oberösterreichs*, str. 73 sl., 78; BOSL *Die Städtepolitik*, str. 224; GUTKAS, *Die Bedeutung*, str. 55 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 1, 14 sl., 20 sl.

²⁰ Prim. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 98 sl.; DOPPSCH, *Zur topographischen*, str. 61; BOSL, *Die Städtepolitik*, str. 224.

²¹ Prim. KIEBLING, *Zwischen Stadt und Dorf?*, str. 122 sl.; IRSIGLER, *Was machte*, str. 18 sl., 24; STOOB, *Kartographische Möglichkeiten*, str. 22; AUGÉ, *Stadtwerdung*, str. 354 sl.

²² Gl. HAASE, *Stadtbegriff*, str. 70 sl.; STOOB, *Kartographische Möglichkeiten*, str. 22 sl.; KOLLER, *Die Anfänge*, str. 5–31; KÖBLER, *Civitas und vicus*, str. 61–76; ISTI, *burg und stat*, str. 305–325; OPLL, *Das Werden*, str. 567 sl.; MELIK, *Mesto*, str. 299–316.

²³ O vidikih proučevanja mest v nemški historiografiji izčrpno HEIT, *Die mittelalterliche Städte*, str. 350–408; ISTI, *Vielfalt der Erscheinung*, str. 1–12. Gl. še HAVERKAMP, *Die »frühbürgerliche« Welt*, str. 571–602; KOLLER, *Zur Entwicklung*, str. 1–18; DILCHER, *Historiographische Traditionen*, str. 73–95; ISTI, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, str. 329 sl.; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 19 sl.

²⁴ Max WEBER, *Die Stadt*, izšlo v *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 47 (1920–21), poglavje »Be-

imajo zasluge za to zlasti Hektor Ammann,²⁵ Hans Planitz,²⁶ Edith Ennen,²⁷ Walter Schlesinger,²⁸ Carl Haase,²⁹ Heinz Stooß³⁰ in še nekateri drugi raziskovalci, ki so od 1950-ih let dalje postavili trdne temelje popolnoma novemu pogledu na problematiko mest in z novimi spoznanji kot plodom večdesetletnega raziskovalnega dela v mnogočem nadgradili dotedanje ugotovitve stroke. Kot eden osrednjih problemov, ki je v središču diskusije že pol stoletja in nikakor ne izgublja na aktualnosti, se je izpostavilo vprašanje definicije pojava mesto v različnih zgodovinskih obdobjih.³¹ Po danes splošno sprejetih naziranjih je pojav mesto izrazito kompleksen in ga je potrebno v različnih obdobjih in prostorih definirati z različnimi kriteriji oziroma z več kriteriji naenkrat (tzv. »Kriterienbündel«). Glavno načelo je, da se mora vsakokratna opredelitev čimbolj približati realnosti in predstavnemu svetu obravnavanega obdobja. Vsebina pojma »mesto« se je namreč spreminjala tako v teku časa kot prostorsko glede na posamezne regije.³² V splošnem se je težišče v pristopu k problemu preneslo s pravnega na funkcijski vidik meščanskih naselbin in v tem kontekstu je prišlo tudi v zgodovinskem preučevanju mest do aplikacije geografske teorije centralnih krajev, ki jo je v tridesetih letih 20. stoletja zasnoval Walther Christaller, kar se je izkazalo za zelo produktivno.³³ V novejših poskusih opredelitve mesta prevladuje tendenca po univezalnih kriterijih, ki bi zajemali pojav ne glede na čas in prostor.³⁴ Za ilustracijo in kot izhodišče za

griff und Kategorien« ponatisnjeno v: *Die Stadt des Mittelalters* I, str. 34–59. Gl. še CALLIES, *Der Stadtbegriff bei Max Weber*, str. 56–60; HEIT, *Die mittelalterliche Städte*, str. 394 sl.; AY, *Max Weber über die Stadt*, str. 69–80; DILCHER, *Max Webers Stadt*, str. 91–125; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 24.

²⁵ AMMANN, *Thesen als Grundlage für eine Aussprache über die Stadtwerdung* (1930). S svojimi »tezami« je imel velik vpliv na proučevanje mest po drugi svetovni vojni. Gl. HEIT, *Die mittelalterliche Städte*, str. 401 sl.; ISTI, *Stadt*, str. 57 sl., 70 sl.

²⁶ PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (1954, ⁵1997). Čeprav še izrazit pravni zgodovinar, je postavil mesto v središče nemškega zgodovinskega proučevanja srednjega veka.

²⁷ Njeni dve sintetični in večkrat ponatisnjeni deli na temelju večdesetletnega raziskovalnega dela še do danes nista izgubili na uporabnosti: ENNEN, *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (1953, ³1981); ISTA, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (1972, ⁴1987). Prim. IRSIGLER, *Edith Ennen*, str. 1–19.

²⁸ SCHLESINGER je eden prvih, ki je že v 1950-ih letih opustil pravno definicijo mesta in začel iskati izvor in začetek srednjeveških mest v obdobju, bistveno starejšem od dobe izoblikovanja posebnega mestnega prava. Ima tudi velike zasluge, da je v znanstveno diskusijo vpeljal mesta vzhodne Srednje Evrope. Gl. zlasti razpravi *Über mitteleuropäische Städtelandschaften ter Burg und Stadt*. Obe ponatisnjeni v: SCHLESINGER, *Beiträge*, str. 42–67 in 92–147 (v nadaljevanju citiram po tej izdaji).

²⁹ HAASE je leta 1958 postavil nova merila za definiranje srednjeveških mest v razpravi *Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen*, ponatisnjeni v temeljnem zborniku o tej problematiki *Die Stadt des Mittelalters* I, str. 60–94 (citiram po tej izdaji).

³⁰ STOOß je leta 1956 natančno razdelal kriterije oziroma skupke kriterijev za »kombinirano opredelitev« srednjeveških mest v prispevku *Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800*, ponatisnjem v: ISTI, *Forschungen zum Städtewesen in Europa* I, str. 15–42 (citiram po tej izdaji).

³¹ Prim. VILFAN, *Die aktuellen Entwicklungstendenzen*, str. 18.

³² HAASE, *Stadtbegriff*, str. 72 sl., 75 sl.; STOOß, *Kartographische Möglichkeiten*, str. 22; DILCHER, *Rechtshistorische Aspekte*, str. 13 sl., 27 sl., 32; JANKUHN, *Zusammenfassende Schlußbemerkungen*, str. 305–322; HAVERKAMP, *Die »frühbürgerliche« Welt*, str. 582 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 11 sl.; IRSIGLER, *Was machte*, str. 39 sl.; OPLL, *Das Werden*, str. 562 sl.; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 25; THOMA, *Entstehungsprozesse*, str. 19; HEIT, *Vielfalt der Erscheinung*, str. 10 sl.

³³ Prim. MITTERAUER, *Das Problem der zentralen Orte*, str. 22–51; ISTI, *Zentralorttheorie*, str. 215–222; HAVERKAMP, *Die »frühbürgerliche« Welt*, str. 599 sl.; IRSIGLER, *Stadt und Umland*, str. 13–38; KIEBLING, *Die Zentralitätstheorie*, str. 17–40; zbornika *Zentralitätsforschung* (1972) ter *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung* (1979).

³⁴ Pregled različnih definicij pri ENGEL, *Wege zur mittellaterlichen Stadt*, str. 9 sl.; HEIT, *Vielfalt der Erschei-*

mojo nadaljnjo razpravo naj navedem nekaj novejših definicij, ki v literaturi dobivajo priznanje. Franz Irsigler je pred dobrima dvema desetletjema mesto definiral na sledeč način:

Mesto je naselbina, ki se razlikuje od vasi in neagrarnih monofunkcijskih naselij, ima relativno večji obseg, zgoščeno in diferencirano pozidavo, poklicno specializirano in socialno diferencirano prebivalstvo ter centralne funkcije (v politično–gospodarsko–vojaškem, gospodarskem, kulturnem in kulturnem smislu) za določeno regijo in regionalno prebivalstvo. Njena pojavna oblika, notranja struktura ter število in značaj funkcij so glede na čas in prostor različni. Vsakokratna kombinacija določa na eni strani individualnost vsakega mesta posebej, na drugi pa omogočajo tipične kombinacije prepoznavanje začasnih in regionalnih tipov ali značilnih oblik mest (glede na prevladujoče kriterije).³⁵

Priznana angleška medievistka Susan Reynolds je pred desetletjem pojav mesta skušala zaobjeti takole:

Funkcionalni vidik: mesto je stalna in zgoščena človeška naselbina, v kateri se znaten del prebivalstva ukvarja z neagrarnimi dejavnostmi, zlasti z različnim trgovanjem in obrtni ter morda upravnim, političnim ali drugim poklicnim delom. Mesto tako normalno živi, vsaj delno, od živil, pridelanih s strani prebivalstva, živečega izven mestne naselbine. Večja mesta lahko uvažajo del potrebnih živil od daleč, a večina jih živi prvenstveno od produkcije okoliškega podeželja, kateremu sama nudijo v mestu proizvedene dobrine in razne storitve. Mestne funkcije kot tržno središče omogočajo ugodne razmere za izvajanje sodnih, verskih in administrativnih dejavnosti. Katere od teh funkcij se pojavijo prve in katere kasneje prevladajo, variira od mesta do mesta in v teku časa.

Socialni vidik: prebivalci mesta imajo običajno zavest, da so drugačna, posebna skupina ljudi, in jih kot take smatrajo tudi prebivalci ostalih, pretežno kmečkih naselbin. Čeprav so lahko notranje razdeljeni in razslojeni, izražajo skupno zavest o drugačnosti od prebivalstva izven mesta.³⁶

Ferdinand Opll je šel v težnji, da bi definicija mesta v največji možni meri zaobjela celotno srednjeveško obdobje, v abstrahiranju še najdlje:

Srednjeveško mesto v svoji kronološko kot regionalno vsakokrat drugačni pojavniki obliki je neagrarna velika oziroma večja naselbina z diferenciranimi in organiziranimi strukturami v ekonomskem, pravnem, socialnem in topografskem oziru ter s centralnimi funkcijami.³⁷

Bistvo teh sodobnih definicij je v relativnosti, odprtosti, nenavezanosti na določeno ožje zgodovinsko obdobje in njegovo specifiko, kar šele v nadaljnji zgodovinski analizi posameznih primerov omogoča konkretizacijo in podrobnejše opredeljevanje značilnosti oziroma oblik. Znanost se torej ne zavzema za absolutno in strogo definicijo mesta, temveč dopušča obstoj različnih pojavnih oblik glede na čas in prostor. To je takorekoč revolucionaren napredek glede na preživeto pravno definiranje mest. Značilno je, da se vse tri zgornje opredelitve izogibajo kakršnim koli pravnim kriterijem in historičnim terminološkim oznakam (npr. *civitas*, *Stadt* in podobno), ki so v svoji izpovednosti nujno zelo relativne vrednosti. Nesluten razvoj evropske srednjeveške arheologije, z že kar nepregledno maso gradiva in ugotovitev, je pripeljal celo do potrebe, da si arheološka veda izdela svoje lastne

nung, str. 10 sl.

³⁵ IRSIGLER, Was machte, str. 40; citirana tudi pri HEIT, Vielfalt der Erscheinung, str. 11.

³⁶ REYNOLDS, English Towns, str. 207–208, s pronicljivim argumentiranjem svoje definicije.

³⁷ OPLL, Das Werden, str. 564.

kriterije za opredeljevanje »urbanosti« naselbin, ki so predmet raziskav.³⁸ Te arheološki kazalci nakazujejo izjemne možnosti za boljše razumevanje najrazličnejših vidikov mestnih naselbin, zlasti v zgodnejših obdobjih, za katera so pisni (zgodovinski) viri najpogosteje preveč pičli in nezadovoljivi. Obenem je tu očitna nujnost povezovanja različnih strok, na prvem mestu zgodovine in arheologije, za čimbolj objektivni interdisciplinaren pristop k problematiki srednjeveških mest.

Kot je razvidno tudi iz navedenih definicij, so eden od ključnih momentov za opredelitev nekega naselja kot mesta njegove neagrarne funkcije. Koncentrirajo se v centralnih krajih, naseljih z ustreznimi naravnimi pogoji, zlasti ugodno geografsko lego, in jih določen kraj opravlja za širše gravitacijsko zaledje. Te dejavnosti predstavljajo temelj za razvoj meščanske naselbine. **Centralne funkcije** so lahko zelo različne – politično-upravna, vojaško-obrambna, kulturno-religiozna, prometna, tržna, proizvodna (obrtna), sodna, finančna, kulturna, izobraževalna idr. – in glede na čas in prostor nastopajo v različnih oblikah in kombinacijah.³⁹ Pri tem imata v srednjeveškem obdobju posebno težo trgovina in obrt kot tisti »mestotvorni« neagrarni dejavnosti, ki zaposlujeta največji delež mestnega prebivalstva. Poleg **multifunkcionalnosti** so bistvene značilnosti večja **koncentracija prebivalcev** s poklicno **specializacijo** in večjo ali manjšo **socialno diferenciranostjo** ter posledično **velikost naselbine** ter **gostejša pozidava**. Pravni ustroj oziroma status centra – ki se odraža v določenih oblikah **komunalne strukture** in **pravnega reda** – je le posledica, nadgradnja, značilnost, ki se oblikuje v teku razvoja, ne pa iniciativa nastanka mesta.⁴⁰

V kontekstu predstavljenega pogleda na problematiko mest je za nadaljnjo raziskavo bistvena ugotovitev, da se zgodovina mest v srednjem veku ni začela šele z dobo 12.–13. stoletja, ko je nastopila intenzivna urbanizacija in ko se je izoblikovala pravno opredeljena naselbinska kategorija v obliki, ki jo običajno razumemo pod pojmom »srednjeveško mesto«. ⁴¹ Tudi zgodnejša doba ni bila brez centralnih krajev z zgodnjim neagrarnim značajem, ki jih ne moremo ignorirati, če hočemo resnično razumeti kompleksen pojav mesto. Urbane naselbine se niso pojavile čez noč iz nič, imele so svojo zgodnejšo zgodovino in razvojne faze, ki jih je potrebno osvetliti z najrazličnejšimi pristopi in viri in so sestavni del zgodovine posameznega mesta. Takšno izhodišče daleč presega starejši togi pravno-formalistični pristop in omogoča obravnavo številnih zgodnejših oblik naselbin mestnega značaja. Prav te zgodnejše faze razvoja mest so v zadnjih desetletjih eno od torišč zgodovinskega proučevanja, zlasti ob naslonitvi na izsledke arheologije, ki je v desetletjih od druge svetovne vojne do danes naredila na tem področju izjemen napredek.⁴² Dejansko gre v znanosti za pravi

³⁸ Gl. STEUER, Überlegungen zum Stadtbegriff, str. 31–51.

³⁹ O centralnih funkcijah starejših meščanskih naselbin BLASCHKE, Qualität, Quantität und Raumfunktion, str. 66 sl.; IRSIGLER, Was machte, str. 40 sl. Prim. vzorčno zgodovinsko študijo srednjeveških centralnih naselbin na Bavarskem: FEHN, *Die zentralörtlichen Funktionen* (1970), o funkcijah centralnih krajev zlasti 213 sl., 239 sl. Prim. še STÖRMER, Präurbane Siedlungen, str. 103–125.

⁴⁰ Prim. REYNOLDS, English Towns, str. 208, 213; THOMA, Entstehungsprozesse, str. 20.

⁴¹ Skupek kriterijev, ki naj bi predstavljal celovito razvito (poznosrednjeveško) mesto, je sledeč: obzidje, sklenjena pozidava, neagrarni gospodarski značaj z razvito trgovino in obrtjo, lastno omejeno pravno okrožje (pomirje), avtonomija z mestnim svetom in pečatom. Gl. THOMA, Entstehungsprozesse, str. 119; STOOB, Kartographische Möglichkeiten, str. 20 sl.; IRSIGLER, Was machte, str. 40 sl.; AUGE, Stadtwerdung, str. 355 sl.; OPLL, Das Werden, str. 564.

⁴² Gl. na primer zbornike: *European Towns. Their Archaeology and Early History* (1977); *Frühgeschichte der europäischen Stadt. Voraussetzungen und Grundlagen* (1991); *Burg–Burgstadt–Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa* (1995); *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in*

tektonski premik v pristopu k problematiki mest, ki pa v naše zgodovino pisje – kdove zakaj – dosedaj ni uspel prodrati. Ob tem je potrebno opozoriti še na terminološki problem ločevanja vseh takšnih zgodnjih naselbin od pravno definiranega »mesta« visokega in poznega srednjega veka. V mednarodnem zgodovinskem proučevanju mest še ni konsenza glede enotne terminologije za zgodnje centralne naselbine neagrarnega značaja, in diskusija je še vedno odprta.⁴³ K temu problemu se bomo vrnil v zaključnem poglavju, v nadaljevanju knjige pa uporabljam za označevanje teh naselbinskih oblik izraz zgodnjeurbane oziroma predurbane naselbine.

Uvodna teoretična razjasnitev nam omogoča, da tudi pri proučevanju slovenskih srednjeveških mest opustimo ustaljeno časovno izhodišče 12.–13. stoletja in skušamo proučiti eventuelne zgodnejše in precej starejše pojave centralnih naselbin neagrarnega značaja. Eno od nalog slovenskega zgodovinskega na področju proučevanja mest vidim ravno v tem, da ugotovi, katere funkcije so »ustvarile« določeno mesto, kateri so bili pogoji, ki so omogočali razvoj teh funkcij in seveda kako je zgodnji razvoj potekal. V tem pogledu je bila pionirska razprava Frana Zwitterja iz leta 1952 z naslovom »K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh«, ki pa je, kljub izredni pronicljivosti, razumljivo že zastarela. Z vprašanji izvora mest se bomo v nadaljevanju seznanili na petih primerih slovenskih srednjeveških meščanskih naselbin, ki so se kasneje razvile v pomembna urbana središča. Ker je količina ohranjenih pisnih zgodovinskih virov za obdobje zgodnjega in visokega srednjega veka, ki bo v jedru obravnave, pri nas resnično pičila, na področju arheološkega proučevanja starih mestnih jeder pa smo takorekoč v povojih, bo velik podarek na primerjalni obravnavi (vergleichende Städtegeschichte), ki se je v evropskem proučevanju mest uveljavila kot eden temeljnih metodoloških pristopov. Naj glede tega navedem še eno od misli Sergija Vilfana: *Razvoj evropske primerjalne zgodovine mest utegne v marsičem pripomoči do bolj življenjskih predstav tudi o sami zgodovini slovenskih mest.*⁴⁴ Če bom s pričujočo knjigo v tem vsaj do neke mere uspešen, bo moj cilj dosežen.

Pred nadaljevanjem je nujna še razjasnitev glede predmeta študije. Že dolgo je znano, da imamo pri obravnavanju srednjeveških meščanskih naselbin v slovenskem prostoru pred sabo dvojnost, dva bistveno različna tipa mest: primorska, mediteranska mesta, z zelo specifičnimi razvojnimi izhodišči (kontinuiteta iz antike) ter gospodarsko, družbeno in pravno strukturo, in na drugi strani celinska mesta, ki so imela v nastanku in razvoju vzporednice predvsem v srednjeevropskem prostoru.⁴⁵ V razpravi se omejujem izključno na drugo skupino, na probleme začetkov in zgodnjega razvoja mest v celinski Sloveniji, ki so imela v razvoju precej skupnih potez, obenem pa bistveno različnih od primorskih.

Ostmitteleuropa (1996); *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert* (1998); *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt. Archäologische Aspekte zur Kontinuitätsfrage* (2001).

⁴³ Različni pogledi in nenenotnost v terminologiji so prišli do izraza še na nedavnem simpoziju »Internationale Tagung Europäische Städte im Mittelalter«, ki je potekal od 14. do 17. oktobra 2008 na Dunaju.

⁴⁴ VILFAN, *Zgodovina mest*, str. 157.

⁴⁵ Za opredelitev tipov temeljno VILFAN, *Die mittelalterliche Stadt*, str. 125 sl.; ISTI, *Stadt und Adel*, str. 63 sl.; predstavitev Vilfanove tipologije in kriterijev tudi pri MIHELIC, *K podobi Gorice*, str. 55 sl.

NEAGRARNE NASELBINE MESTNEGA ZNAČAJA V ZGODNJEM SREDNJEM VEKU

Poglejmo nekaj splošnih ugotovitev evropske primerjalne zgodovine mest o razvoju meščanskih naselbin v zgodnjem srednjem veku, ki so se v zadnjih desetletjih uveljavile v zgodovinopisju.

Skupna značilnost poselitvene podobe pokrajin, ki so bile nekdanje v sklopu rimskega imperija, je bila ob koncu antičnega obdobja propad dotedaj visoko razvite urbane kulture. Med pestrimi različnimi oblikami naselbin je na prvo mesto stopala obrambna funkcija – civilna mesta so dobivala obzidja, prebivalstvo se je naseljevalo v vojaške kastele, ki so tako dobivali mestni značaj, ali pa so nastajala nova naselja v obrambno ugodnih legah. Tudi v terminologiji za naselbine so se nekdanje razlike vedno bolj zabrisovale in utrjena naselja najrazličnejšega izvora so pogosto označevali kot *castrum*, *castellum* (utrdba, grad). Drug pojav pozne antike – da se je na pomembnejša antična mesta oprla cerkvena organizacija – je imel za posledico, da je termin *civitas* (redkeje v istem pomenu *urbs*) v merovinški in karolinški dobi pogosto pomenil star škofijski sedež v nekdanjem antičnem mestu, ki je vsekakor združeval tudi določene neagrarne centralne funkcije (kot npr. tudi istrska škofijska mesta Trst, Koper, Novigrad, Poreč, Pula). Lahko pa je *civitas* nasplošno pomenila naselje na mestu nekdanjega rimskega mesta, pogosto determinirano z ohranjenim obzidjem, kjer je še nadalje v omejenem obsegu potekalo mestno življenje (z neagrarnimi dejavnostmi: trgovanjem, obrtni, upravo, cerkvenimi dejavnostmi idr.) in je kraj imel tako vsaj delno neagraren značaj. V tem času izraz zasledimo prvenstveno v pokrajinah nekdanjega rimskega imperija in se v vzhodnofrankovski državi vzhodno od Rena in severno od Donave do 9. stoletja skoraj ne pojavlja.⁴⁶ Do 10. stoletja je termin dobil bolj splošen pomen pomembnejše utrjene naselbine in se je razširil tudi na mnoga druga območja.⁴⁷

V srednjeevropskem prostoru izven nekdanjega imperija, kjer antičnih zasnov za urbani razvoj ni bilo, je ta potekal drugače. Walter Schlesinger je v svojih temeljnih razpravah prvi prepričljivo prikazal, da je bila bistven element v zgodnji fazi nastajanja neagrarnih naselbin tu povezava z utrjeno naselbino – trdnjavo, gradom, ki jo je označeval german-

⁴⁶ SCHLESINGER, Burg und Stadt, str. 140 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften, str. 42 sl.; ISTI, Der Markt, str. 264 sl.; VERCAUTEREN, Die spätantike civitas, str. 125 sl., 131 sl.; ISTI, Die europäischen Städte, zlasti str. 16 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 15 sl., 73 sl.; ENGEL, *Die deutsche Stadt*, str. 18 sl., 22 sl.; ENNEN, Frühgeschichte – wie ich sie heute sehe, str. 262 sl., 265 sl.; ISTA, *Die europäische Stadt*, str. 26 sl.; MITTERAUER, Von der antiken, str. 58 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 265 sl., 271 sl.; ISTI, Historiographische Traditionen, str. 76 sl.; KÖBLER, burg und stat, str. 305–325; ISTI, *Civitas*, str. 61–76; IRSIGLER, Was machte, str. 20 sl.; OPLL, Das Werden, str. 565 sl., 572 sl.; JOHANEK, Die Mauer, str. 29; LE GOFF, Die Stadt, str. 22 sl.; HERRMANN, Stadtentstehung, str. 317 sl.; CSENDES, Decus, str. 11 sl.; PLANITZ, *Die deutsche Stadt*, str. 24 sl.; NICHOLAS, *The Growth*, str. 10 sl., 17 sl.; MELIK, Mesto, str. 303 sl.

⁴⁷ Gl. str. 36, 46.

ski izraz *burg*. Tržne naselbine, ki jih zasledimo v zgodnesrednjeveških virih, se v tem območju praviloma pojavljajo poleg gospodskih središč – kraljevih ali plemiških gradov, utrjenih dvorov ter samostanov (Hamburg, Würzburg, Duisburg, Būraburg, Magdeburg, Merseburg, Naumburg, Quedlinburg, Brandenburg, Erfurt, Eichstätt idr.). Ti utrjeni kraji so bili lahko kraljeve ali knežje rezidence, središča grofij, škofij, pražupnij ali pomembnejših zemljiških gospostev, pribežališča za okoliško prebivalstvo ipd. in tako s svojimi centralnimi funkcijami (upravna, sodna, vojaško-obrambna, prometna, kulturno-religiozna ...) pomemben mestotvorni element. Tudi gospodarski moment je bil že v tem zgodnjem času nedvomno močan – ti kraji so bili potrošno in hkrati distribucijsko središče za trgovsko robo tako trgovine na večje razdalje kot proizvodov lokalne produkcije, ki jo za to obdobje vse preveč podcenjujemo.⁴⁸ Pomemben dejavnik pri tem razvoju je bil zagotovitev miru in pravne zaščite, kar je bilo nujen pogoj za neoviran potek trgovanja in ga je lahko zagotavljala bližina oblastnega oziroma upravnega sedeža.⁴⁹ Na številne utrjene kraje so se tako navezale pod- ali prigrajske neagrarne tržno-obrtne naselbine, ki jim lahko pripišemo zgoden urban značaj in jih dokazujejo tudi arheološka izkopavanja (v nemški historiografiji je za njih uveljavljeno poimenovanje »Burgstadt«).⁵⁰ Za razliko od kasnejših srednjeveških mest so bile pogosto neobzidane. S tem naselbinskim razvojem je povezan malo znan in zelo zanimiv semantični razvoj – germanski *burg* je do 9.–10. stoletja dobil pomen neagrarne (zgodnje urbane) naselbine in postal sinonim za *civitas* ali *urbs* (redkeje tudi *castrum*, *castellum*) latinskih virov.⁵¹

Živahen avtohton razvoj zgodnjih oblik naselbin z mestnim značajem je v zgodnjem srednjem veku potekal tudi med slovanskimi ljudstvi.⁵² Zlasti številna arheološka izkopavanja po drugi svetovni vojni na Poljskem, Češkem in v Rusiji so prinesla takorekoč revolucionarna spoznanja o naselbinskih aglomeracijah mestnega značaja. Že iz časa precej pred prihodom švedskih Varjagov, iz 7.–8. stol., izvira vrsta slovanskih naselbin v Rusiji z

⁴⁸ Gl. str. 24 sl.

⁴⁹ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität, str. 184 sl.; JANKUHN, Zusammenfassende Schlußbemerkungen, str. 316; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 279, 286, 308; ENGEL, Wege zur mittellaterlichen Stadt, str. 11 sl.

⁵⁰ SCHLESINGER, Burg und Stadt, str. 92 sl., 100 sl., 112 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften, str. 49 sl., 61 sl.; VERCAUTEREN, Die europäischen Städte, str. 23 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 65 sl., 74 sl., 123 sl., 226 sl.; OPLL, Das Werden, str. 568 sl., 574, 577 sl.; ENGEL, Wege zur mittellaterlichen Stadt, str. 17 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 274 sl., 277 sl., 285, 307 sl.; MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität, str. 182 sl.; ISTI, Von der antiken, str. 61; JOHANEK, Die Mauer, str. 26 sl., 29; LE GOFF, Die Stadt, str. 25 sl.; HERRMANN, Stadtentstehung, str. 320; JANKUHN, Zusammenfassende Schlußbemerkungen, str. 317; BRACHMANN, Von der Burg, str. 317 sl.; MÜLLER-MERTENS, Frühformen, str. 1003 sl.; CSENDES, Decus, str. 11 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt*, str. 59 sl.; NICHOLAS, *The Growth*, str. 26 sl.

⁵¹ KÖBLER, burg und stat, str. 307, 313, 316 sl., 323 sl.; OPLL, Das Werden, str. 568 sl.; JOHANEK, Die Mauer, str. 26–27; IRSIGLER, Was machte, str. 22; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 274–275, 307–308; GEBHARDT, SILLER, Burg und »Stadt«, str. 150 sl.; BRACHMANN, Von der Burg, str. 318–319; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 20. Šele v 12. stoletju je *burg* kot edino nemško oznako za urbano naselbino nadomestil nov izraz *stat*, medtem ko se je beseda *Bürger* za meščana ohranila do danes. Z germansko naselitvijo na območja znotraj meja nekdanjega rimskega imperija se je termin *burg* razširil tudi na mnoge mestne naselbine rimskega izvora (Straßburg, Augsburg, Regensburg, Salzburg) in se prek latinskega *burgus* vsidal z nekoliko spremenjenim pomenom v romanskih jezikih (fra. *bourg*, it. *borgo*).

⁵² Gl. zbornike: *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (1991); *Burg–Burgstadt–Stadt* (1995); *European Towns. Their Archaeology and Early History* (1977), zlasti prispevek HENSEL, The Origins, str. 373–390; številni primeri tudi v *Europas Mitte um 1000* (2000); PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 70 sl., 118 sl.

jasnim neagrarnim značajem – z razvitimi obrtnimi dejavnostmi kot npr. kovaštvo, livarstvo, zlatarstvo, lončarstvo, kamnoseštvo, obdelava kosti in lesa ter trgovino tudi z oddaljenimi deželami. V 9.–10. stoletju pa načrtno nastajajo prava zgodnjefevdalna mesta – *gorodi* ruskih zgodnesrednjeveških kronik – kot upravna, vojaška, gospodarska in kulturna središča pripadajočih velikih teritorijev in hkrati obrtno-tržne naselbine tako lokalne kot menjave na večje razdalje (Novgorod, Kijev, Polock, Smolensk, Černigov idr.). Njihov vzpon je vezati predvsem na nastanek Kijevske Rusije v 9. stoletju, čeprav se pogosto navezujejo na starejše slovanske predhodnike. Jedro vseh staroruskih mest je predstavljala utrdba, grad kot upravno in vojaško središče kneza, kar je prvotno pomenila tudi oznaka *gorod*, ki se je postopno (analogija z razvojem termina *burg* na nemškem ozemlju) razširila na celotni organizem utrdbe in pripadajoče podgrajske obrtno-trgovske (mestne) naselbine. Kot so prikazale arheološke raziskave, so bila podgradja gosto pozidana z večkrat jasno razpoznavno ulično mrežo. V času od konca 10. do srede 12. stoletja sledi faza nastajanja številnih manjših urbanih središč nižje kategorije kot rezultat ekonomskih potreb v večjih agrarnih območjih (vsakdanja menjava in oskrba s kmetijskimi in obrtno-trgovskimi proizvodi). V naslednjem obdobju od srede 12. do srede 13. stoletja sledi pravi bum v načrtnem ustanavljanju mest pod vodstvom posameznih knezov (na območju Rusije več kot 120 novih mest).⁵³

Bogata spoznanja poljske arheologije in z njo povezanih strok po drugi vojni kažejo, da so bili osnova številnih krajev zgodnje poljske zgodovine (Szczecin, Gdańsk, Gniezno, Poznań, Krakov, Wrocław, Opole idr.) gradovi iz 8. ali 9. stoletja, poleg katerih so že zgodaj nastajala tržno-obrtna naselja. Posebej veliko teh zgodnjeurbanih, neredko precej obsežnih naselbin, je bilo ugotovljenih za 10. stoletje, kar sovпада z začetki poljske države pod dinastijo Piastov. V njih so se združevale vojaško-obrambne, rezidenčne, upravne, sodne, cerkvene, prometne in druge funkcije. Najdeno gradivo ne dopušča nobenega dvoma v obstoj tako lokalnih tržišč kot vključitve v trgovanje na velike razdalje (najdbe vzhodnjaških proizvodov). Zelo dobro je dokazana in dokumentirana obrtna produkcija (kovaške, livarske, steklarske, lončarske, usnjarske delavnice, obdelava jantarja in roževine, krojaštvo). Dodatno potrditev teh ugotovitev nudijo nekateri pisni viri, na primer Ibrahim ibn Jakubov slikoviti opis Prage, Krakova in slovanskih dežel iz druge polovice 10. stoletja, arabski in nemški viri ter številne najdbe zahodnjaških novcev na Poljskem.⁵⁴ Zelo zanimivo je tudi dejstvo, da mnogi zahodni viri te slovanske naselbine že od 9. stoletja označujejo kot *civitas* oziroma *urbs*.⁵⁵ Obdobje od srede 11. do 13. stoletja, pred začetkom novih planskih ustanovitev mest po nemškem pravu, pa je za Poljsko splošno čas široko razpredene (ponekod že planske) urbanizacije tudi na nivoju manjših lokalnih trgov. V meščanskih naselbinah so tedaj poleg najrazličnejših obrtnih panog že cvetele izrazito urbane dejavnosti, kot mesarstvo, gostinstvo ipd., v virih so omenjeni stalno naseljeni trgovci in tedenski sejmi.⁵⁶

Še zlasti pomembne so ugotovitve o naselbinski kulturi zgodnjega srednjega veka na

⁵³ SEDOV, Anfänge, str. 180–190; LUDAT, Frühformen, str. 527–553, zlasti 532 sl.; HENSEL, The Origins, str. 385 sl.; MÜHLE, Die ostslavische Stadt, str. 315 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 219 sl.

⁵⁴ LUDAT, Frühformen, str. 540 sl.; HENSEL, Untersuchungen, str. 176–189; ISTI, The Origins, str. 375 sl.; WĘDZKI, Die polnische mediävistische Forschung, str. 27–35; KURNATOWSKA, Frühstädtische Entwicklung, str. 133–148; LECIEJEWICZ, Kaufleute, str. 60–67; ROSLANOWSKI, Trg, str. 159 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 215 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt*, str. 67 sl.

⁵⁵ SCHLESINGER, Burg und Stadt, str. 142 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften, str. 53 sl.

⁵⁶ Prim. HENSEL, Untersuchungen, str. 185 sl.; ISTI, The Origins, str. 384 sl.; ROSLANOWSKI, Trg, str. 160 sl.

Češkem in Moravskem oziroma ozemlju tedanje moravske države, ki lahko morda nudijo kakšno analogijo razvoju na naših tleh. Arheološka izkopavanja na Moravskem, ki so potekala že od 1950-ih let, so prinesla presenetljive ugotovitve.⁵⁷ Staré Město, Mikulčice, Pohansko in drugi kraji so se pokazali kot velike utrjene naselbine z več naselbinskimi jedri, nastalimi okrog osrednjega gradu oziroma gradišča, številnimi cerkvami ter raznovrstnimi razvitimi specializiranimi neagrarnimi dejavnostmi (železarstvo, kovaštvo, lončarstvo, tkalstvo, strojarstvo, kamnoseštvo, sodarstvo, zlatarstvo, obdelava kosti idr.). Te kraji so bili očitno politična, upravna (knežje rezidence), vojaška, cerkvena in obrtno-trgovska središča, vključena tako v trgovino na lokalni ravni kot na velike razdalje. Tudi po številu prebivalcev se jasno razlikujejo od agrarnih naselbin in za Mikulčice, kjer je bilo najverjetneje središče velikomoravske države, predvidevajo na višku razvoja v 9. stoletju do 2000 prebivalcev, odkrili pa so tudi temelje 11 cerkva.⁵⁸ Podobne značilnosti so dokazane tudi na Češkem pri naselbinah, ki so nastale okrog glavnih gradov Přemyslidov v 10. stoletju (Praga idr.). Šlo je za velike naselbinske aglomeracije z več jedri, ki so vsebovale po deset in več cerkva.⁵⁹

Za nas morda še posebej interesantna so odkritja v Nitri na današnjem Slovaškem, prvotnem središču kneza Pribine in kasneje enem pomembnejših velikomoravskih središč vključno s sedežem škofije. Tu je bilo odkritih več naselbinskih jeder s cerkvenimi objekti, med njimi gradišče iz 8. in 9. stoletja, obdano s kamnitim okopom, palisadami in jarkom, znotraj katerega je stala zidana cerkev sv. Martina. Pod njim se je razprostiralo obsežno (60 hektarov) podgradje s tlakovano, 10–12 m široko cesto, ob kateri so bile razporejene železarske, kovaške, ključavničarske, zlatarske, kamnoseške in celo steklopihaške delavnice (v bližini so odkrili štiri glažute in železarske peči). Ena od skupaj petih večjih utrjenih naselbin v nitranskem kompleksu je bila tudi specializirano lončarsko naselje z najdenimi ostanke mnogih lončarskih peči. Agrarne naselbine so stale ločeno od obrtnih. Vsekakor je šlo v celoti za veliko poselitveno aglomeracijo z izstopajočo upravno-politično, vojaško-strateško, gospodarsko in cerkveno funkcijo oziroma jasnim zgodnjim mestnim značajem.⁶⁰

Pribina, od 840 frankovski vazalni knez in od leta 847 mejni grof Spodnje Panonije, je stoloval v Blatenskem Kostelu (dan. Zalavár na Madžarskem), kjer je zgradil ugledno prestolnico. V njej je bil sedež salzburškega nadduhovnika kot predstavnika nadškofije za misijonsko ozemlje v Panoniji, nekajkrat jo je obiskal sam salzburški nadškof in kasneje par let v njej kot nadškof deloval tudi slovanski apostol Metod. Postavljena je bila na dobro zavarovanem območju, poseljenem že v rimski dobi, in hkrati z ugodno prometno lego v bližini nekdanjih rimskih cest. Kot poroča salzburški vir »Conversio Bagoariorum

⁵⁷ Trditi moremo, da je že doslej pokazalo to izkopavanje povsem novo podobo življenja v velikomoravski dobi. Še posebej, če opazujemo in analiziramo te najdbe na širšem arheološkem ozadju raziskav o prvih etapah začetkov »mest« v Vzhodni Evropi, se že doslej povsem jasno vidi, da se v drugi polovici 9. stoletja življenje teh pokrajin po arheoloških najdbah prav gotovo v precej pogledih bistveno razlikuje od onega, na katerega smo mogli sklepati doslej po pisanih virih. GRAFENAUER, Slovansko-nemška borba, str. 11.

⁵⁸ ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur Frühstädtischen Entwicklung, str. 265–273; GALUŠKA, Staré Město–Uherské Hradiště, str. 323–326; POLÁČEK, Burgwalle, str. 289–292; ISTI, Mikulčice, str. 317–322; MACHÁČEK, Pohansko, str. 330–332; HENSEL, The Origins, str. 379 sl.; BRACHMANN, Von der Burg, str. 336–337; HERRMANN, Stadtentstehung, str. 319; GRAFENAUER, Slovansko-nemška borba, str. 12 sl. (z obsežno navedbo literature); KOROŠEC, Naselbinska struktura Ptujja, str. 81; PITZ, Europäisches Städtewesen, str. 119–120; ENNEN, Die europäische Stadt, str. 67.

⁵⁹ VELÍMSKÝ, Die präurbanen, str. 241–255; PITZ, Europäisches Städtewesen, str. 212–213.

⁶⁰ CHROPOVSKÝ, Das frühmittelalterliche Nitrava, str. 159–175; ISTI, Nitra und Großmähren, str. 131–136; RUTTKAY, Neutra, str. 628–632; ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur Frühstädtischen Entwicklung, str. 267–268.

et Carantanorum«, nastal okrog leta 870, je tu od vsepovsod zbiral in naseljeval ljudi.⁶¹ Naselbina, sestavljena iz več utrjenih poselitvenih jeder na otokih,⁶² ki je v tem viru imenovana izmenično *civitas*, *munimen*, *castrum* in odgovarjajoče nemško tudi *Mosapure*, je obsegala tri cerkve, za najznamenitejšo *infra civitatem Priwinae* je sam salzburški nadškof poslal zidarje, slikarje, kovače in tesarje (... *missit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurc murarios et pictores, fabros et lignarios*).⁶³ Že število cerkva nakazuje določeno koncentracijo prebivalcev v naselbini, ki je imela funkcijo prestolnice Spodnje Panonije. Kot tako jo omenjajo tudi Fuldski anali k letu 896, ko je cesar Arnulf Spodnjo Panonijo z Blatenskim Kostelom (*Pannoniam cum urbe Paludarum*) podelil v upravo knezu Braslavu.⁶⁴ K takšni knežji rezidenci so po analogijah z omenjenimi slovanskimi primeri nedvomno sodile različne obrtne panoge ter redno trgovanje. V takoimenovanem »Arnulfinumu«, privilegiju kralja Arnulfa za salzburško nadškofijo iz okrog leta 890, o katerem podrobneje v nadaljevanju, je bila Salzburgu potrjena med drugim posest *ad Mosapurch* vključno z mitnino v naselbini (*cum theloneo in civitate*), kar nedvoumno kaže na trgovsko menjavo, ki je tu potekala.⁶⁵ Na »Grajskem otoku« v Zalaváru so poleg cerkvenih objektov, hiš, ki dokazujejo visoko bivalno kulturo, kašč in drugih gospodarskih objektov, odkrili tudi vrsto obrtnih delavnic (depo rogovja ter roževinastih polizdelkov). Žal je bil večji del tega osrednjega rezidenčnega gradišča uničen.⁶⁶ Blatenski Kostel je bil v tej dobi pomembno upravno, vojaško, cerkveno/kulturno in gospodarsko središče, ki ga morda lahko po funkciji, obliki (in velikosti?) primerjamo z omenjenimi velikomoravskimi centralnimi naselbinami ali Nitro. Smatramo ga lahko za zgodnjo obliko urbane naselbine oziroma zgodnje naselje mestnega značaja. Zaradi političnih in gospodarskih povezav z današnjim vzhodnim slovenskim prostorom, zlasti Ptujem, je poznavanje njegovih značilnosti velikega pomena tudi za proučevanje zgodnjeurbanih oblik pri nas.⁶⁷

⁶¹ *Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae fluminis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa. Conversio*, ed. KOS, str. 136; *Conversio*, ed. WOLFRAM, str. 53 sl. Prim. DOPSCH, *Die Karolinger und Ottonen*, str. 176 sl.; WOLFRAM, *Salzburg*, str. 311 sl., 322 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 151 sl., 274 sl.; GRAFENAUER, *Zgodovina II*, str. 73 sl.

⁶² O vrednotenju arheoloških odkritij v Blatenskem Kostelu (Zalavár) izčrpano SÓS, *Die slavische Bevölkerung*, str. 93 sl., 111 sl.; krajši povzetek ISTA, *Mosaburg–Zalavar*, str. 81–94, zlasti 88 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 440 sl.; SZÖKE, *Die karolingische Civitas*, str. 217–220; von BOGYAY, *Mosapure und Zalavár*, str. 349–405.

⁶³ *Conversio*, ed. KOS, str. 137; *Conversio*, ed. WOLFRAM, str. 54–56, 135. Prim. WOLFRAM, *Salzburg*, str. 323–325; DOPSCH, *Die Karolinger*, str. 177; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 440; GRAFENAUER, *Zgodovina II*, str. 79–81.

⁶⁴ *Gradivo II*, št. 313.

⁶⁵ *Gl.* str. 37.

⁶⁶ SÓS, *Die slavische Bevölkerung*, str. 114; SZÖKE, *Die karolingische Civitas*, str. 217.

⁶⁷ Prim. KOROŠEC, *Naselbinska struktura Ptuja*, str. 83.

GOSPODARSKE OSNOVE ZGODNJIH NEAGRARNIH NASELBIN

Trgovina

Poleg obrtne produkcije, ki je bila verjetno v veliki meri namenjena lokalni oziroma regionalni potrošnji, je bistveno podlago za razvoj zgodnjih neagrarnih naselbin mestnega značaja predstavljalo trgovanje – tako lokalno v smislu menjave med proizvodnim centralnim krajem in agrarnim zaledjem kot tudi na večje razdalje. Zgodnesrednjeveška trgovina v Evropi je bila precej bolj razširjena, kot se je dolgo domnevalo. Po novejših znanstvenih spoznanjih, ki so temeljito ovrgla ustaljene predstave o statičnosti in avtarkičnosti tega obdobja, trgovina ni zamrla, temveč se je preoblikovala in prilagodila novim razmeram. Poleg maloštevilnega sloja profesionalnih trgovcev (močna vloga Judov) so postala pomemben subjekt v trgovanju zemljiška gospostva, posvetna in cerkvena (samostani, škofije), namesto izključno v redkih v srednji vek preživelih mestih pa je trgovanje potekalo v različnih centralnih krajih – naseljih z ustreznim prometnim položajem in funkcijami: v središčih zemljiških gospostev, župnijskih središčih, samostanskih naselbinah, pristaniščih, vaseh idr. Trgovina je bila že tedaj zelo pestra in je zajemala tako trgovanje na velike razdalje z dragocenejšim (zlasti luksuznim) blagom, kot notranjo regionalno trgovino med različnimi produkcijskimi območji (sol, vino, žito, železo, živina, razni obrtni izdelki) in vsakdanje bližnje trgovanje z življenjskimi potrebščinami (kruh, meso, vino idr.).⁶⁸

Že v merovinški dobi se je v frankovski državi razvila trgovina s slovanskim svetom, kar dokazuje znana omemba trgovca Sama, ki je skupaj z večjo skupino drugih frankovskih trgovcev v letih 623–624 trgoval s Slovani nekje na ozemlju današnje Češke in Moravske in kmalu zatem postal »slovanski kralj« večje plemenske zveze, ki je verjetno zajemala tudi območje kasnejše Karantanije.⁶⁹ Ni razloga za dvom, da se je trgovina podobno razvijala tudi med predniki Slovencev in langobardsko državo v Italiji ter bizantinsko Istro. Še bolj se je trgovina razmahnila v karolinški dobi. Iz leta 805 so znani kraji ob vzhodni frankovski meji, kjer se je trgovalo s Slovani – Slovincem najbližje v Lorchu ob Donavi, pri izlivu Aniče – in omenjajo se trgovci, ki so odhajali v dežele Slovanov in Avarov (*qui partibus Sclavorum et Avarorum pergunt*).⁷⁰ Zelo značilen je tudi dokument cesarja Ludvika Pobožnega,

⁶⁸ Temeljno zbornika *Untersuchungen zu Handel und Verkehr* III (1985) in *Untersuchungen zu Handel und Verkehr* IV (1987), zlasti razprave DILCHER, *Marktrecht und Kaufmannsrecht*, str. 396 sl., 400; JOHANEK, *Der fränkische Handel*, str. 11 sl., 20, o vrstah trgovine in blaga poglavje V, str. 32–44. Gl. še ADAM, *Das Zollwesen*, str. 161 sl., 179 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 126 sl. Prim. KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 17 sl.

⁶⁹ Gl. JOHANEK, *Der Außenhandel*, str. 245 sl.; CLAUDE, *Aspekte des Binnenhandels*, str. 44–45, 74–75, 92; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, str. 283–284; HERRMANN, *Stadtentstehung*, str. 318. O problematiki glede Sama in vključitve Karantanije v njegovo zvezo prim. GRAFENAUER, *Novejša literatura*, str. 151–169.

⁷⁰ *MGH, Capitularia I*, št. 44, str. 122–123; *Magnae Moraviae fontes historici IV*, str. 23–24. Prim. JOHANEK,

»Praeceptum negotiatorum« iz leta 828, glede aachenskih »dvornih« trgovcev, v katerem je vladar objavil vsem škofom, opatom, vojvodom, grofom in drugim uradnikom v njegovih deželah, med drugim v *partibus ... Italiae ... Retie, Baioarie et Sclaviniae*, da je omenjenim trgovcev podelil razne trgovske privilegije ter kraljevo zaščito.⁷¹ Očitno je šlo za profesionalne trgovce na velike razdalje, ki so trgovali po frankovski državi, tudi po vzhodnoalpskih deželah.⁷² Za kakšno trgovino pa je v pretežni meri šlo v teh časih, izvemo iz znamenitega raffelstettenskega mitninskega reda z začetka 10. stoletja, enega najpomembnejših virov za gospodarsko zgodovino frankovske dobe.⁷³

Ta mitninski red je nastal med letoma 903–906 po ukazu vzhodnofrankovskega kralja Ludvika Otroka in nazorno orisuje gospodarske razmere ob Donavi na območju današnje Zgornje in Spodnje Avstrije pred madžarskimi vpadi. Po Mitterauerjevem mnenju ga lahko smatramo kot reprezentativen dokument za večji del frankovske države.⁷⁴ Na pritožbo bavarskih velikašev zaradi nezakonitega pobiranja mitnin je bila pod vodstvom kraljevih pooblaščenecv izvedena v Vzhodni marki »preiskava« in odrejeno, da se ponovno vzpostavi mitninski režim, kakršen je veljal v času kraljev Ludvika Nemskega in Karlmana. Vir dokazuje, da sta bila že v tem času trgovina in promet običajni in razširjeni dejavnosti, za kateri je bil vzpostavljen kompleksen mitninski sistem. Trgovanje v večjem obsegu in z uvoženim blagom je potekalo na točno določenih, od vladarja dovoljenih lokacijah, ki se navajajo kot *legitimus mercatus* (nekateri, npr. Linz, so se kasneje razvile v prava srednjeveška mesta), z dobrinami vsakdanje potrošnje (*virtualia, necessaria*) pa na manjših lokalnih trgih (*alia loca; loca mercandi*).⁷⁵ Kot posebnega pomena je izrecno izpričan solni trg – *salinarium mercatum*, ki je bil lahko na različnih lokacijah. Najpomembnejše trgovsko blago, na katerega se nanaša tudi največ določil glede plačevanja mitnine, je bila (salzburška) sol, ki so jo vozili z ladjami po Donavi in z vozovi po nekdanji rimski cesti, in je potovala vse do nekega pomembnega velikomoravskega trga (*ad mercatum Morauorum*). Poleg soli se kot trgovska roba omenjajo še konji, sužnji in vosek, ki so prihajali iz slovanskih dežel, ter živila vsak-

Der fränkische Handel, str. 15, 17; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 169 sl.; WARNKE, *Der Handel mit Wachs*, str. 557–558; KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung*, str. 283–284.

⁷¹ MGH, *Formulae*, cap. 37, str. 314 sl.; *Gradivo* II, št. 102. Prim. ADAM, *Das Zollwesen*, str. 176; SCHLESINGER, *Der Markt*, str. 266; DILCHER, *Marktrecht*, str. 400 sl.; ISTI, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, str. 283.

⁷² Med deželami, ki se v dokumentu naštevajo v smeri od zahoda proti vzhodu, *Sclavinia* sledi Bavarski, zato je upravičeno mnenje, da gre za ozemlje Slovanov v Vzhodnih Alpah oz. Panoniji. Drugi Slovani, kot Čehi, Moravani idr., ne pridejo v poštev, ker niso bili v okviru frankovske države in tam ni bilo državnih uradnikov, katerim je bil dekret namenjen.

⁷³ MGH, *Capitularia* II, št. 253, str. 249–252; *Magnae Moraviae fontes historici* IV, str. 114–119; *Gradivo* II, št. 341. O okoliščinah nastanka in tradiciji tega izjemnega vira gl. JOHANEK, *Die Raffelstetter Zollordnung*, str. 211–229.

⁷⁴ Izčrпно MITTERAUER, *Wirtschaft und Verfassung*, str. 235–263; KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung*, str. 283–295; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 31 sl., 121 sl.; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 475 sl.; STÖRMER, *Präurbane Siedlungen*, str. 122 sl.; DILCHER, *Marktrecht*, str. 402 sl.; ISTI, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, str. 284 sl.; BRACHMAN, *Von der Burg*, str. 337; ENNEN, *Die europäische Stadt*, str. 63–65.

⁷⁵ Da je bilo takšnih tržnih krajev cela vrsta, kažejo formulacije: ... *ubicunque sedere uoluerint et mercatum habere; ... licentiam sedendi et mercandi habeant ... ubicunque voluerint; ... ipsam regionem intrauerint ad emenda uicualia ... ubicunque uoluerint in ipsa regione sine theloneo emant que necessaria sunt; ... locum mercati ipsius transire voluerint per mediam plateam transeant sine ulla constrictione et in aliis locis ipsius regionis emant sine theloneo que poterint; ... ubicunque iuxta ripam Danubii ... loca mercandi optimuerint ...* (kot v op. 71). V teh krajih je potekalo trgovanje neodvisno od posebnih privilegiranih sejmov. Od trgovskega blaga, ki se je tu prodajalo, kupovalo ali transportiralo po reki in cesti, je bilo potrebno plačati mitnino – *teloneum*.

danje potrošnje (*victualia*), za katerih nakup domačini niso plačevali mitnine. V tržne kraje so prihajali trgovat tako svobodnjaki (*liber homo*), kot sužnji (*servus*) za svoje gospode; domačini – Bavarci in Slovani (*Bawari uel Sclavi istius patrie*) ter tujci – Slovani s Češke in Rusije (?),⁷⁶ Judje in drugi (*Iudei et ceteri mercatores*). Ta enkratni dokument nam posreduje izredno dinamično sliko gospodarskega življenja v zgodnjem srednjem veku: obstoja omrežja tržnih krajev različnih ravni; lokalne oziroma regionalne trgovine (*victualia*, sol) ter trgovine na velike razdalje (Judje, trgovina s sužnji, voskom); raznolikosti in živahnosti transporta (ladje, vozovi, nosači); pestrosti prebivalstva, udeleženega v trgovini; predvsem pa – rednega trgovanja, nevezanega le na periodične sejme, kot sestavine vsakdanjega življenja. Razvidno je tudi, da je ob Donavi potekala že utečena trgovina na velike razdalje med Vzhodom in Zahodno Evropo, v kateri so imeli precejšen delež Judje, zlasti v trgovini s sužnji.⁷⁷

Za današnje slovensko ozemlje za ta čas nimamo nobenih vesti o stalnejših trgovskih tokovih. Za zgodnejše obdobje, 7. in 8. stoletje, lahko računamo na občasne trgovske stike med Slovani ter Furlanijo in Istro v smislu menjave med sosednjimi, a geografsko (produkcijsko) zelo različnimi regijami. Trgovina na velike razdalje čez slovensko ozemlje pa je v tem času malo verjetna. Med Evropo in vzhodnimi deželami tedaj še ni zaslediti obsežnejših kopenskih trgovskih tokov na velike razdalje, dežele ob severnem Jadranu pa so se uspešno oskrbovale z vzhodnjaškim blagom po morju s posredovanjem Bizanca, ki je imel monopol v pomorski trgovini. Promet po kopnem z vzhoda čez naše dežele je verjetno tudi močno onemogočala stalna avarska grožnja na širšem območju Panonije.

Politične razmere so se bistveno spremenile v začetku 9. stoletja, kar je vplivalo tudi na razvoj trgovine in prometa. Zrušenje avarske moči v Panoniji (803) je omogočilo razširitev frankovske države do Donave, tja se je usmeril močan val agrarne kolonizacije ter z njo gospodarski dvig, postopno pokristanjevanje ipd. Poleg frankovske države se je v Panonijo z vzhoda razširila Bolgarija, na severu pa se je pojavila nova močna država Moravska.⁷⁸ Ta dinamični politični razvoj je gotovo ustvaril ugodna tla za razvoj prometa, trgovine in drugih medsebojnih stikov. Bolgarija je tvorila povezavo v smeri proti Črnemu morju in Bizancu, frankovska Panonija preko slovenskega ozemlja proti Italiji in ob Donavi proti Zahodni Evropi, Velikomoravska pa skozi Moravska vrata v slovansko Zakarpatje in proti Rusiji. O aktivnih komunikacijah v teh smereh lahko sklepamo na osnovi različnih virov, ki govore o dogajanju v drugi polovici 9. stoletja. Omenja se, da so na Moravsko prihajali misijonarji iz Italije, Grčije (Bizanca) in vzhodnofrankovske države, potekali so diplomatski stiki (korespondenca, poslanstva) med moravskim dvorom, Bizancem in Rimom ter med Bolgarijo in vzhodnofrankovsko državo.

Živo se je razvila tudi trgovina. Bolgari so prodajali na Moravsko črnomoško sol in ta proizvod je bil tako pomemben, da je vzhodnofrankovski kralj Arnulf pred vojno z Mo-

⁷⁶ *Sclavi ... qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt ...* Glede prvih je dolgo prevladovalo mnenje, da gre za slovanske trgovce iz Rusije. Čeprav je to v tem času že verjetno, je prejkone šlo za Slovane z območja med Donavo in Moravsko v današnji Spodnji Avstriji, ki je v imenu nosilo spomin na nekdanj tam bivajoče germanske Rugijce (gl. ZÖLLNER, Rugier oder Russen, str. 108–119). Vendar se pri vrsti raziskovalcev še vedno pojavlja mnenje o ruskih trgovcih, kar glede na splošni družbeni in gospodarski razvoj širšega območja v 9. stoletju ni izključeno. Prim. FERLUGA, Der byzantinische Handel, str. 625; WARNKE, Der Handel mit Wachs, str. 561–562. Drugače KOLLER, Die Raffelstetter Zollordnung, str. 285.

⁷⁷ Prim. BRAVERMANOVÁ et al., Der Handel, str. 136 sl.; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 170–171, 175 sl.

⁷⁸ Prim. GYÖRFFY, Der Donauraum, str. 41 sl.

ravani leta 892 skušal doseči ustavitev te trgovine⁷⁹ (nedvomno je šlo za ekonomski interes frankovske države, saj so mitnine od prometa in trgovine s salzburško soljo na Moravsko predstavljale pomemben vir dohodkov).⁸⁰ Bolgari so imeli v tem času v svoji oblasti pretežni del pomembne stare rimske ceste (*via militaris*), ki je prečkala Balkan od Konstantinopla skozi Adrianopol (Odrin), Serdiko (Sofijo), Niš in Beograd v Panonijo, in so poleg soli gotovo posredovali v tej smeri proti Moravski še vrsto drugega blaga.⁸¹ Velikomoravska s svojim osrednjim položajem je nedvomno odigrala pomembno posredniško vlogo v trgovini med Vzhodom in Zahodom, kar dokazujejo tudi arheološke najdbe.⁸² Gre za del obsežne trgovine med Azijo in Evropo, katere glavna smer je vodila k Sredozemskemu morju (kjer je prevladoval bizantinski monopol), druga pa od Kaspijskega jezera čez južno Rusijo, za Karpati, čez nizke karpatske prelaze ali skozi Moravska vrata na ozemlje Velikomoravske ter ob Donavi proti zahodu. Konec 9. stoletja je bila ta pot že redno uporabljana, saj jo omenjajo arabski geografi. Eden najzgodnejših, Ibn Chordadhbeh (ok. 830–912) omenja, da so v njegovem času judovski trgovci potovali iz Španije preko dežel Frankov in Slovanov proti Kitajski.⁸³ Na to pot se najverjetneje nanaša tudi omemba judovskih trgovcev v raffelstettenskem mitninskem redu, ki dejansko obnavlja že starejši mitninski režim iz časa vladarjev Ludvika Nemškega in Karlmana, torej so morali biti že običajen in reden pojav.⁸⁴ Omenjena kopenska smer je verjetno dobila pomemben impulz, ko so Arabci v prvi tretjini 9. stoletja z zasedbo Krete in invazijo na Sicilijo zmotili povezave preko Sredozemskega morja, v 30-ih letih pa so se pojavili tudi v Jadranu in do konca stoletja hkrati z Neretljani in Hrvati močno ogrožali pomorske komunikacije in ovirali trgovino severnojadranskih in italjskih mest.⁸⁵ Ob teh ugotovitvah se postavlja vprašanje, ali se ni del trgovine na velike razdalje usmerjal z Velikomoravske, zlasti v času cvetoče Pribinove in Kocljeve kneževine, tudi čez Spodnjo Panonijo in današnje slovensko ozemlje proti Italiji, kar bi bilo v času ogroženosti pomorskih zvez zelo verjetno. Še toliko prej, ker so od moravske meje na Donavi iz nekdanjih rimskih mest (Carnuntum, Aquincum idr.) čez Panonijo proti Ptujju potekale gotovo še uporabne rimske ceste (karta 1). Živahna tranzitna trgovina, kot jo relativno blizu prikazuje raffelstettenski mitninski red, dovoljuje sklep, da lahko v karolinški dobi do madžarskih vdorov tudi v našem prostoru pričakujemo podobne razmere. Za nasprotno ni nobenih utemeljenih pomislekov.

Madžarska poselitev Panonije in polstoletni vpadi v Srednjo in Zahodno Evropo so nedvomno prekinili dotedanje ustaljene trgovske tokove. Vendar se je trgovina v drugi polovici 10. stoletja hitro obnovila in v trgovske povezave med vzhodom in zahodom so bili že od 60-ih let 10. stoletja vključeni Madžari, kot poročajo tudi pisni viri.⁸⁶

⁷⁹ *Gradivo* II, št. 304.

⁸⁰ Prim. ADAM, *Das Zollwesen*, str. 171; KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung*, str. 291, 293.

⁸¹ FERLUGA, *Der byzantinische Handel*, str. 624–625.

⁸² POLÁČEK, *Der mährische Handel*, str. 146–147; GRAFENAUER, *Slovansko-nemška borba*, str. 14, 18; ISTI, *Zgodovina* II, str. 64–65.

⁸³ *Magnae Moraviae Fontes Historici* III, str. 326–329. Prim. RICHTER–BERNBURG, *Der frühmittelalterliche Handel*, str. 672–674; WARNKE, *Der Handel mit Wachs*, str. 561.

⁸⁴ Prim. WARNKE, *Der Handel mit Wachs*, str. 561–562.

⁸⁵ Gl. FERLUGA, *Bizanc na Jadranu*, str. 370–373.

⁸⁶ KRISTÓ, *Internationale Wege*, str. 139–140.

Problem ustanove »mercatus«

Domnevamo lahko, da so temeljna jedra raznih oblik zgodnjerednjeveške trgovine, prikazanih zgoraj, predstavljali pomembnejši centralni kraji. Pestro sliko različnih kategorij centralnih tržnih naselbin prikazuje že rafflestettenski mitninski red pod nazivom *mercatus* (*mercatum*). Bistveno vprašanje za nadaljnjo razpravo je tedanja vsebina tega termina. Če se posvetimo ozemlju frankovske države, kamor je slovensko ozemlje sodilo od 8. oz. začetka 9. stoletja, je očitno, da se je v merovinški in karolinški dobi trgovanje odvijalo tako v pomembnejših naselbinah neagrarnega značaja (*civitates, urbes, Burgen*) kot tudi v številnih drugih krajih.⁸⁷ Že v diplomu kralja Karlmana o oprostitvi plačevanja mitnine za samostan St. Denis iz leta 769 so naštetih različni kraji trgovanja – *ubicumque ... tam in civitatis, castellis, vicus, portus, pontis publicis ... vel reliquis marcados ...*⁸⁸ Karel Veliki je 775 oprostil samostan Flavigny mitnine *in civitatibus, marcatis, vicis, villis, pontis, portubus*.⁸⁹ Podobna, v obliki formularja ohranjena diploma Karla Velikega v zvezi s pobiranjem mitnine omenja trgovanje ... *in quascumque portus, civitatis seo mercada ...*⁹⁰ Določilo Karla Plešastega iz leta 861 glede novcev se je nanašalo na postopke kraljevih pooblaščenecv *in civitatibus vel marcatis aliis ...*⁹¹ »Edictum Pistense« iz leta 864 v členu v zvezi z denarjem predpostavlja tudi po lastništvu različna tržišča in našteva: ... *in civitatibus et vicis ac villis tam nostris indominicatis quam et in his quae de immunitate sunt vel de comitatibus atque hominum nostrum*.⁹² Listina kralja Ludvika Otroka iz 908 za škofijo Eichstätt pa dovoljuje ustanovitev tržišča s kovnico in mitnico po običaju, kot je veljal v drugih **tržnih krajih** (*sicut in ceteris mercationum locis mos est*).⁹³

Mercatus – trg je tu jasno označen kot *locus*, kraj, naselje, kjer je potekalo trgovanje. To je nedvoumno formulirano že v »Capitula de functionibus publicis« iz leta 821, ki med lokacijami, kjer je bilo dovoljeno pobirati mitnino, poleg mostov, cest in rečnih pristanov na prvem mestu navaja kraje trgovanja (*in mercatibus ubi communia commertia emuntur ac venundantur*).⁹⁴ Še bolj eksplicitno je to razvidno v rafflestettenskem mitninskem redu – domačim trgovcem ni bilo potrebno plačati mitnine pri tranzitu skozi tržni kraj, in so lahko po sredi ulice potovali brez ovir (*si autem locum mercati ipsius transire voluerint, per mediam plateam transeant sine ulla constrictione*).⁹⁵ Takšni kraji so bili lahko *civitates* kot najbolj eminentna središča, kasteli, pristanišča, vasi ali druga naselja. V frankovski državi so ločili zakonite trge (*mercata legitima, mercata constituta* ali *publica*), ki so bili stari, tradicionalni, »že od nekdanj«, ali pa ustanovljeni s kraljevim dovoljenjem oziroma privilegijem (*per auctoritatem*); na drugi strani pa so obstajali še številni *sine auctoritate*.⁹⁶ Zakoniti trgi so bili pod kraljevo zaščito, trgovanje je bilo urejeno in nadzorovano (npr. nadzor cen, mer in uteži, menjave ali tehtanja denarja, vzdrževanje miru), za kar je bilo potrebno

⁸⁷ Prim. DILCHER, Marktrecht, str. 398 sl.; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 183 sl.

⁸⁸ *DKar* I, št. 46, str. 66.

⁸⁹ *DKar* I, št. 96.

⁹⁰ *MGH, Formulae*, cap. 36, str. 201.

⁹¹ *MGH, Capitularia* II, št. 271, str. 302.

⁹² *MGH, Capitularia* II, št. 273, str. 314 (cap. 8).

⁹³ *DLdK*, št. 58, str. 186.

⁹⁴ *MGH, Capitularia* I, št. 143, str. 294 (cap. 1).

⁹⁵ *MGH, Capitularia* II, št. 253, str. 251.

⁹⁶ *MGH, Capitularia* II, št. 273, str. 318 (cap. 19).

plačevanje pristojbine – mitnine.⁹⁷ Verjetno je bilo prvotno v kraljevi pristojnosti le periodično trgovanje – tedenski in letni sejmi.⁹⁸ Gospodarski temelj stalnim tržnim naseljem pa so predstavljali zlasti redno, vsakodnevno ali vsaj tedensko trgovanje, in ne le periodični letni sejmi, ki niso pomenili »mestotvorne« funkcije. Takšna redna prodaja na drobno – npr. kruha, mesa, vina – je bila že v frankovski državi običajen vsakdanji proces in je potekala *per civitates et vicus atque per mercata* (Edictum Pistense, 864).⁹⁹

Večina tržnih krajev je bila nedvomno brez posebnega privilegija o pravici do trga oz. trgovanja. Takšni privilegiji frankovskih kraljev, ki jih zasledimo šele od 9. stoletja, niso bili pravilo za nastajanje tržnih krajev, kot je pogosto mnenje, temveč predvsem izjemna svoboščina, podeljena v prvi vrsti imunitetnim cerkvenim ustanovam in v manjši meri posvetnim zemljiškim gospodom. Takšen privilegij je običajno dovoljeval trgovanje v kraju, kjer dotedaj legalnega trga ni bilo, in je tako pomenil novo tržišče poleg številnih že obstoječih (in neredko gospodarsko precej pomembnejših), pogosto pa je tudi le formalno legaliziral že obstoječe tržišče v določenem kraju. Središča vladarjevega upravnega omrežja – sedeži grofij, kraljevi dvori idr., kjer se je koncentriralo družbeno življenje in z njim trgovanje, seveda niso potrebovala posebnih tržnih privilegijev. To je bilo potrebno le za posamezna (privatna) zemljiška gospostva, kar je bilo pogosto zvezano tudi s podelitvijo imunitetnih pravic. Večinoma zato za najpomembnejša zgodnjersrednjeveška gospodarska središča nimamo ohranjene podelitve posebnega privilegija in ga najpogosteje sploh ni bilo. Za kompleksen in obsežen proces nastajanja naselbin mestnega značaja so tržni privilegiji le omejenega pomena in se jim v proučevanju te tematike pogosto daje prevelika teža. Ne nazadnje pomeni obravnava tržnih središč, temelječa izključno na privilegijskih listinah, bistveno metodološko napako, saj se omejuje le na manjši in izjemni del pojava.¹⁰⁰ Temeljno izhodišče je spoznanje, da je bil stalni tržni kraj kot centralna točka menjave dobrin znotraj neke regionalne skupnosti, kot tudi distribucije trgovskega blaga od drugod, že v zgodnjem srednjem veku socialna nuja.¹⁰¹ Trg kot takšna nujna komponenta vsakdanjega življenja je v znanstvenem proučevanju vse premalo upoštevana, še zlasti kot eden od bistvenih dejavnikov v kasnejšem razvoju mest. Predvsem nekateri proizvodi so bili stalno potrebni

⁹⁷ Gl. HARDT–FRIEDERICHs, Markt, Münze und Zoll, str. 18 sl.; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 186 sl., 191; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 134; DILCHER, Marktrecht, str. 399; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 279, 285; ENGEL, Wege zur mittellaterlichen Stadt, str. 19–20. O mitnini nasplošno gl. KOSI, K problemu mitnine, str. 247 sl.

⁹⁸ Gl. SCHLESINGER, Der Markt, str. 266 sl.; JOHANEK, Der fränkische Handel, str. 23 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt*, str. 65 sl.

⁹⁹ MGH, *Capitularia* II, št. 273, str. 319 (cap. 20); JOHANEK, Der fränkische Handel, str. 43; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 185; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 127, 131–132.

¹⁰⁰ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität, str. 174 sl.; ISTI, Von der antiken, str. 62; HARDT–FRIEDERICHs, Markt, Münze und Zoll, str. 13 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 312; SCHLESINGER, Vorstufen, str. 427, zlasti op. 117; FEGER, Märkte und Marktrechte, str. 48 sl.; *Das Marktproblem im Mittelalter*, diskusija na str. 58 sl., 81 sl.

¹⁰¹ *Moneta et mercatus necessaria sunt multitudini populorum undique illuc confluentium, simul etiam monachis et populis ibi commanentibus et habitantibus*, je omenjeno v diplomu cesarja Otona III. iz leta 993 za alzaški samostan Selz (DO III, št. 130). V diplomu za samostan St. Gallen iz leta 947 je cesar Oton I. dovolil v kraju Rorschach ustanovitev trga na prošnjem opata, ker ... *mercatum ibi haberi ad Italiam proficiscentibus vel Romam pergentibus esse commodum et utilitati, fratrum sub eius regimine deo militantium nihilominus esse necessarium* ... (DO I, št. 90). Formulacijo podobne vsebine zasledimo že leta 861 v diplomu Lotarja II. za trg samostana Prüm: ... *quod ipse locus propter mercati et monete longinquitatem non modicum patitur discrimen*. Citat po ADAM, *Das Zollwesen*, str. 181, 187.

najširšemu krogu populacije in so rabili široko lokalno distribucijo, s tem pa tudi uveljavljeno omrežje stalnih tržnih krajev (sol, železo, vino, živina, kože idr.). Sinonimna uporaba izrazov *mercatum legitimum* in *mercatum salinarium* v raffelstettenskem mitninskem redu je lep primer za to.¹⁰² Res je, da se dajo takšni kraji arheološko težje dokazati, v pisnih virih pa se sploh redko in najpogosteje pozno omenjajo – a najbolj samoumevne in vsakdanje pojave v virih običajno zasledimo zgolj slučajno.¹⁰³

Na osnovi zgoraj navedenih virov in izvajanja lahko *mercatus* (*mercatum*) v širokem smislu opredelimo kot pravico do trgovanja oziroma trga v nekem kraju in hkrati kot tržni kraj sam. Nikakor pa ga ne moremo omejiti le na periodični (npr. zgolj letni) sejem.¹⁰⁴ Izčrpen vpogled v to problematiko nudijo viri 10. in 11. stoletja. V tem času je v nemški državi šele vladarjem iz dinastije Otonov in Salijcev za razliko od Karolingov uspelo resnično uveljaviti »tržni regal«, kraljevo pristojnost nad trgi, kar je pomenilo, da je vsak novoustanovljeni (teoretično tudi že obstoječi) trg potreboval kraljevo odobritev. Na tej osnovi je nastal tipični otonsko-salijski tržni privilegij (ohranjenih je več kot 250), za katerega je značilna povezanost pravic do trga, mitnine in kovanja denarja.¹⁰⁵ Šlo je za funkcionalno povezanost treh temeljnih dejavnikov, ki so omogočali trgovanje. Vezanost kovnice na trg je izredno lepo izražena že v diplomi Ludvika Pobožnega za saški samostan Corvey iz leta 833¹⁰⁶ in kovanje denarja je nedvomno indikator rednega trgovanja v nekem kraju.¹⁰⁷ Plačilo mitnine – dajatve od trgovskega blaga, pa je predpostavljalo zagotovitev nadzorovanega in urejenega trgovanja. Večina tržnih privilegijev te dobe vsebuje splošno formulo *construendi mercatum*, vezano na določen kraj (*in loco; in villa*) ali na kraj po lastnem izboru prejemnika (*ubicumque sibi placuerat*). Iz virov je očitno, da je bilo prejemniku privilegija prepuščeno, da sam konkretizira vsebino in organizira trgovanje – ustanovi sejme, kovanje denarja, pobiranje mitnine idr.¹⁰⁸ Vse te dejavnosti so bile pomemben vir dohodka, zato je jasno, da se je gospod, ki si je pridobil pravice do njih, trudil, da bi trgovanje in z njim zvezane aktivnosti potekale čim bolj pogosto oziroma redno. Gotovo je bilo spodbujanje čimboljše in redne oskrbe prebivalstva tudi v interesu vladarja in privilegij ni vseboval časovne omejitve trgovanja le na periodični sejem. Zato je izključeno, da bi splošna uporaba termina *mercatus* lahko pomenila zgolj letni sejem, temveč najverjetneje občo pravico do rednega trgovanja oziroma vsaj tedenskega sejma.¹⁰⁹ Kot nekaj izjem, ki potrjujejo pravilo, lahko navedemo

¹⁰² Gl. str. 25.

¹⁰³ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität, str. 176; SCHLESINGER, Städtische Frühformen, str. 350; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften, str. 50; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 131, 203.

¹⁰⁴ *Mercatus* v izključnem smislu sejma, kar je nedvomno preozko, je pri darovnicah 10. in 11. stoletja interpretiral tudi MELIK, Mesto, str. 299 sl.

¹⁰⁵ SCHLESINGER, Der Markt, str. 271 sl.; HARDT-FRIEDERICH, Markt, Münze und Zoll, str. 8 sl., seznam na str. 21 sl.; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 187; DILCHER, Marktrecht, str. 403 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 303, 311–312; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 132; ENGEL, *Die deutsche Stadt*, str. 28 sl.; OPLL, Das Werden, str. 579 sl.; SANTIFALLER, *Zur Geschichte*, seznam listin na str. 98 sl.

¹⁰⁶ Ker je tamkajšnjemu območju manjkal trg (*quia locum mercatonis ipsa regio indigebat*), je vladar kot predpogoj ustanovil kovnico (*moneta nostrae auctoritatis publica*). SCHLESINGER, Der Markt, str. 272; HARDT-FRIEDERICH, Markt, Münze und Zoll, str. 7; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 187; MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität, str. 185 (op. 121); DILCHER, Marktrecht, str. 399; ENNEN, *Die europäische Stadt*, str. 65.

¹⁰⁷ Prim. REYNOLDS, English Towns, str. 209; ADAM, *Das Zollwesen*, str. 186; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 131.

¹⁰⁸ Prim. ZWITTER, K predzgodovini, str. 240 sl.

¹⁰⁹ *Die ottonischen Privilegien zielen weniger auf periodisch stattfindenden Marktverkehr als auf dauerhafte*

redke privilegije, v katerih je vladar ob podelitvi eksplicitno časovno opredelil *mercatus*. V listini iz leta 996 je Oton III. nadškofiji v Salzburgu dovolil v naselbini uvesti *mercatum omni die legitimum* – legalno vsakodnevno trgovanje.¹¹⁰ Enako pravico do *mercatum omni die legitimum* je istega leta od vladarja prejela škofija v Freisingu.¹¹¹ Privilegij Konrada II. za Würzburg iz 1030 je podeljeval pravico do *mercatum cottidianum* in *mercatum annu-ale* – do vsakodnevnega trgovanja in (posebnega) letnega sejma.¹¹² V listini za Besançon iz 1045 pa se omenja pobiranje mitnine od trgovcev na letnem sejmu in ob vsakodnevem trgovanju (*quod exigitur a negociatoribus in annuis et in cotidianis mercatis*).¹¹³ Močno lahko dvomimo, da bi splošna formula *mercatus* v drugih listinah lahko pomenila kaj drugega kot splošno pravico do rednega trgovanja, saj se pojavlja tudi pri tako pomembnih upravnih in gospodarskih središčih kot so Magdeburg, Bremen idr.¹¹⁴ Še zlasti zato, ker je neposredno povezana z drugimi dejavnostmi, ki so prinašale dohodek – s kovanjem denarja in pobiranjem mitnine, ki nikakor niso bile omejene le na letni sejem. Prve posebne privilegije o tedenskih in letnih sejmih poznamo šele s konca 10. in začetka 11. stoletja. Kot je videti, nastopajo podelitve ali potrditve letnih sejmov pretežno pri pomembnejših upravnih, cerkvenih in gospodarskih središčih cesarstva (že omenjeni Würzburg, Besançon, Bremen,¹¹⁵ Metz,¹¹⁶ Novara,¹¹⁷ Mantova¹¹⁸), kjer vsekakor lahko predpostavljamo tudi utečeno vsakdanje trgovanje z življenjskimi potrebščinami, kot je izrecno opredeljeno pri Salzburgu in Freisingu. Znameniti letni sejmi so lahko poživljali ekonomski razvoj tržnih krajev, niso pa bili temeljna »mestotvorna« funkcija, niso omogočali obstoja neagrarne naselbine in so za mestni značaj določenega kraja popolnoma nepomembni.¹¹⁹ Pri izrecnih podelitvah tedenskih sejmov pa je drugače. Od konca 10. stoletja, ko se začnejo pojavljati,¹²⁰ nastopajo pogosto v povezavi z manjšimi, manj znanimi lokacijami, vendar tudi skupaj s pertinencami mitnino, kovnico, sodstvom, kot pri pomembnejših središčih.¹²¹ Tedenski sejem je bil

Marktsiedlungen ab ..., SCHLESINGER, Der Markt, str. 280. Prim. DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 316, 321 in op. 199; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 132, 196; PLANITZ, *Die deutsche Stadt*, str. 82–83; ZWITTER, K predzgodovini, str. 240 sl. Planitz je utemeljeno menil, da prvotno tudi zaradi slabše razvitega transporta točen čas trgovanja ni mogel biti vnaprej določen temveč se je trgovalo kadarkoli ob prihodu trgovcev. Letni sejmi naj bi se razvili šele kasneje.

¹¹⁰ DO III, št. 208.

¹¹¹ DO III, št. 197.

¹¹² DK II, , št. 154.

¹¹³ DH III, št. 134.

¹¹⁴ DO I, št. 301, 307.

¹¹⁵ Leta 1035 sta bila dva letna sejma podeljena Bremnu (DK II, št. 222), čeprav je že z diplomom Otona I. leta 965 dobil pravico do trgovanja, mitnine in kovnice (DO I, št. 307). V tej diplomi se že omenjajo tudi stalno naseljeni trgovci – *negotiatores eiusdem incolae loci*.

¹¹⁶ Letni sejem se v Metz uomenja že leta 948 – *censum de mercatu annuali* (DO I, št. 104).

¹¹⁷ DH II, št. 306.

¹¹⁸ DO III, št. 255.

¹¹⁹ Gl. MITTERAUER, Jahrmarktkontinuität, str. 173 sl., 191; OPLL, Das Werden, str. 580 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 316 sl., 321; ENNEN, *Die europäische Stadt*, str. 65; ZWITTER, K predzgodovini, str. 238, 240 sl.

¹²⁰ SCHLESINGER, Der Markt, str. 280; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 204.

¹²¹ Primeri: Allensbach na Švabskem ok. 998 – *mercatum in omni ebdomada in quinta feria* (DO III, št. 280); Wasserbillig, posest samostana sv. Maximina iz Trierja ok. 1000 – *mercatum per omnes semper ebdomadas in feria quinta* (DO III, št. 364); Weinheim na Frankovskem leta 1000 – *mercatum semper in omni quarta feria* (DO III, št. 372); Andlau v Alzaciji 1004 – *mercatum ... qualibet quarta feria* (DH II, št. 79); Oppenheim na Frankovskem 1008 – *mercatum in omni sabbatorum die* (DH II, št. 187); Prüm v Porenju 1016 – *mer-*

dejansko tista temeljna minimalna koncesija, ki je določenemu tržnemu kraju omogočala neagrarno eksistenco in razvoj v smeri meščanske naselbine – redno tedensko prodajo oz. nakup potrebščin, s tem zvezano obrtno produkcijo, razvoj določenih »servisnih« dejavnosti (v transportu, gostinstvu ipd.) in posledično oblikovanje skupnosti neagrarnega prebivalstva naselbine. Privilegij za *construendi mercatum*, brez natančnejše opredelitve, torej lahko razumemo le kot podelitev splošne pravice do trgovanja v določenem kraju, ki jo je prejemnik organizacijsko realiziral po potrebah in možnostih.¹²² S tedenskim sejmom, če je zadoščal, pri središčih z večjo koncentracijo prebivalstva in dejavnosti pa z vsakdanjim trgovanjem, ki je seveda prinašalo več dohodka. Nedvomno pa ne le enkrat na leto zgolj ob letnem sejmu. Naravna pot razvoja tržnega kraja v smeri stabilne neagrarne naselbine je vodila od tedenskega sejma do vsakodnevnega trgovanja in, šele kot nadgradnje, do letnih sejmov, katerih osnovni namen je bil popolnoma drugačen, ne pa redna oskrba mestnega in okoliškega prebivalstva.¹²³

Po mojem mnenju ni nobenega utemeljenega dvoma, da so v zgodnjem srednjem veku, v karolinškem in zlasti otonskem obdobju, na današnjem slovenskem ozemlju že obstojali podobni centralni kraji neagrarnega značaja, kot smo jih videli zgoraj in jih v vseh srednjeevropskih deželah prikazujejo številni viri. V nadaljevanju se bomo posvetili nekaterim takšnim središčem z našega ozemlja.

catumque publicum ... annuale scilicet et ebdomadale (DH II, št. 358); Hornu v Hennegauu 1018 – *omni quarta feria mercatum esse* (DH II, št. 386); Wolfsanger na Frankovskem 1019 – *omni die sabbati mercatum constituimus* (DH II, št. 412), Donauwörth na Bavarskem 1030 – *licentiam habendi mercatum ... tamen omni sabbato negociandi ... insuper augmentamus eidem annuale mercatum per tres dies continuos* (DK II, št. 144).

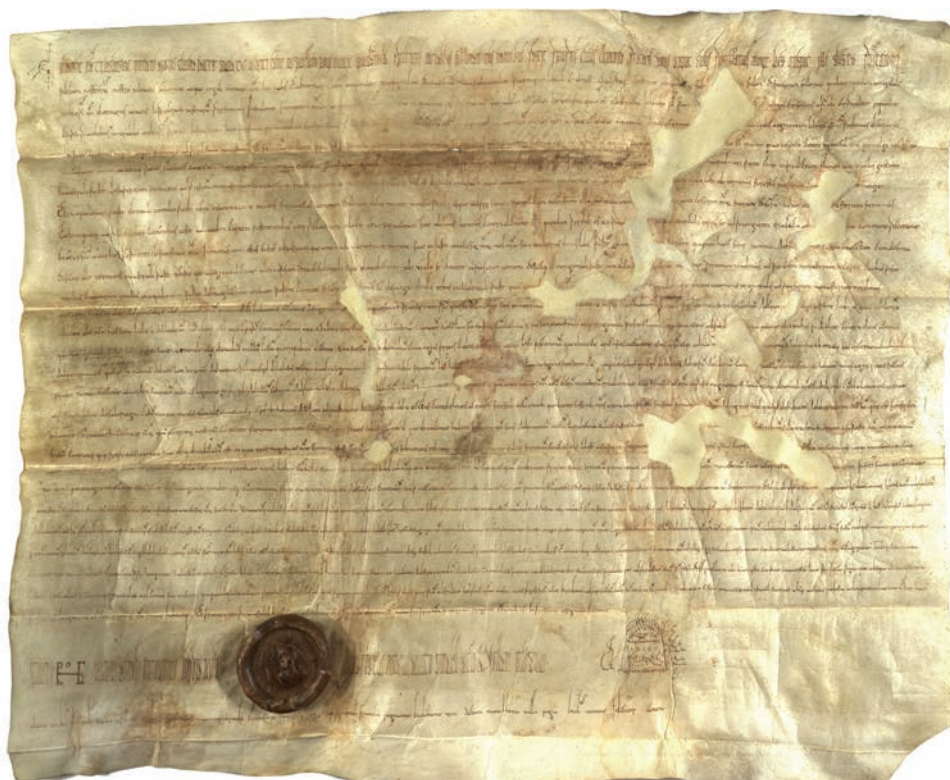
¹²² Prim. ZWITTER, K predzgodovini, str. 241.

¹²³ Lep primer takega razvoja zgodnjega urbanega središča je Freising, ki je od cesarja Otona III. že leta 996 dobil pravico do vsakdanjega trgovanja, šele od Konrada III. leta 1140 pa privilegij za letni sejem. Freising je bil tedaj že dolgo obstoječa neagrarna naselbina, v virih imenovana *civitas*, ki je 1159 še z novim obzidjem združila različna naselbinska jedra v enoten naselbinski organizem. Gl. DOPSCH, Zur topographischen, str. 75 sl., 88 sl., 93; SCHIEFFER, Das Freisinger Marktprivileg, str. 17–28.

ZGODNJA NEAGRARNA NASELBINSKA SREDIŠČA NA SLOVENSKEM

CIVITAS PETTOVIA

Osrednja, najpomembnejša in najbolj dokumentirana lokacija na Slovenskem v dobi, ki jo obravnavamo, je bil nedvomno Ptuj, antični *Poetovio*. Za razumevanje njegove vloge in zgodnje zgodovine je bistvenega pomena darovnica vzhodnofrankovskega kralja Arnulfa z letnico (885) 890, takoimenovani Arnulfinum, ki je sicer jasno prepoznaven falsifikat iz časa okrog 970–977, oziroma pred letom 982 (slika 1).¹²⁴

SLIKA 1: Pred letom 982 ponarejena listina kralja Arnulfa z letnico 890 (885), takoimenovani Arnulfinum, s katerim naj bi vladar salzburški nadškofiji potrdil in podelil obsežne posesti na Salzburškem, v Avstriji, Panoniji in Karantaniji. Med njimi je bila tudi *civitas* Ptuj (originalna listina v HHStA na Dunaju, AUR, 885 XI 20, Mattighofen).

¹²⁴ *Darn*, št. 184 (datacija 885); *SUB* II, št. 34 (datacija 890); *Gradivo* II, št. 296 (datacija 890).

S to listino naj bi Arnulf potrdil Salzburgu celotno nadškofijsko posest na Salzburškem, v Avstriji, Panoniji in Karantaniji, ki so mu jo podelili njegovi predniki in delno on sam, in je zelo podrobno poimensko naštetih (58 krajev). Skoraj identični tekst dokumenta je nadškofiji leta 977, in v skrajšani obliki leta 982 potrdil cesar Oton II.¹²⁵ Arnulf naj bi salzburški nadškofiji poleg ostalega potrdil in dodatno podelil posest na Ptuj:

Podeljujemo ... in potrjujemo ...

1. na Ptuj cerkev z desetino
2. ter dva dela »naselbine« (civitas) s sodstvom, mitninami in mostom (darovanje Arnulfovih prednikov) ...
3. dodajamo tretji del »naselbine« (darovanje Arnulfa) ... izvzemši »dvor« (curtilis locus) v zgornjem, vzhodnem delu nase-lja, kjer se gradi nova cerkev in »dvore« v spodnjem, zahodnem delu ... (pridržani drugemu prejemniku)

Tradimus ... atque firmamus ...

1. *ad Pettouiam aecclesiam cum decima*
2. *et duas partes civitatis cum bannis thelo-neis et ponte ... ab antecessoribus nostris illo tradita fuerunt ...*
3. *et ex parte nostra addimus terciam par-tem civitatis ... exceptis ... in superiori civitate in orientali parte civitatis ipsius curtilem locum ubi nova aecclesia incep-ta est atque in inferiori civitate in occi-dentali parte civitatis ipsius illa curtilia loca ...*

Glavna tema razprav okrog falsificirane listine je že dolgo vprašanje, ali je Salzburg res pridobil Ptuj že v karolinški dobi,¹²⁶ medtem ko je za našo tematiko bistveno vprašanje njegove vloge oziroma funkcij v karolinškem in kasneje otonskem obdobju.

Kot predloga ponarejeni Arnulfovi listini je služila v originalu ohranjena diploma Ludvika Nemškega iz leta 860, s katero je nadškofiji potrdil in podelil vrsto dvorov v podona-vskem, vzhodnoalpskem in panonskem prostoru.¹²⁷ Ta seznam salzburških posesti je tvoril osnovo Arnulfinuma, kjer pa je bil bistveno razširjen. Precejšen del posestnega sklopa, kot ga prikazuje falsifikat, je tako nadškofija dokazano dobila od Karolingov v 9. stoletju. Ven-dar v tej skupini še ni Ptuja – prvič se pojavi šele v ponarejenem Arnulfinumu v sklopu mnogih drugih posest v Panoniji, ki so bile v času nastanka falsifikata, v drugi polovici 10. stoletja, že dolgo pod gospodstvom Madžarov. Vse navedene posesti so natančno opisane – z dvori, polji, vinogradi, travniki, pašniki, gozdovi, ribniki, ponekod s številom hub, drugje z mitnino ali s poimensko naštetimi cerkvami z desetino idr. Salzburg si je s falsifikatom očitno skušal zagotoviti pravico nad nekimi realnimi posestmi in koristmi, s katerimi je bil zelo podrobno seznanjen. Od kod tako natančni podatki za posamezne lokacije? Ker je bila večina te posesti ob nastanku falsifikata *de facto* izgubljena zaradi madžarske zasedbe, lahko utemeljeno domnevamo, da je bil Salzburg z njimi pred madžarskim vdorom na nek

¹²⁵ DO II, št. 165, 275; SUB II, št. 57, 58; Gradivo II, št. 460, 473.

¹²⁶ O zapletenem vprašanju falsifikata gl. komentar v DArn, št. 184; KOLLER, König Arnolfs großes Privileg, str. 65–75; ŠTIH, Salzburg, str. 539 sl.; GRAFENAUER, Ptuj, str. 159 sl. Koller je prišel do ugotovitve, da naj bi bila tudi potrditev Arnulfinuma s strani Otona II. iz 977 falsifikat iz 11. stoletja, kot tudi danes ohranjeni (drugi) Arnulfinum naj bi nastal šele v 11. stoletju. Obstoj starejšega, domnevno izgubljenega Arnulfinuma, pa dokazuje avtentična potrdilna listina Otona II. iz leta 982, ki ga kot *preceptio Arnolffi regis* tudi izrecno omenja in je *terminus ante quem* za njegov nastanek (gl. str. 44).

¹²⁷ DLdD, št. 102; SUB II, št. 21; Gradivo II, št. 172. Prim DOPSCH, Die Karolinger, str. 179 sl.

način tesno povezan oziroma z njimi seznanjen. Znameniti salzburški vir *Conversio Bago-
ariorum et Carantanorum* (nastal ok. 870) vsekakor dokazuje izredno intenzivne cerkvene
in posebne povezave Salzburga s Panonijo v 9. stoletju. Večino panonskih lokacij Arnulfi-
numa, izvzemši Ptuj, Blatenski Kostel in Pécs (*ad Quinque aecclesias*), dejansko najdemo
že v darovnici Ludvika Nemškega iz 860, ostale tri pa so morale priti v posest nadškofije
po tem letu. Gre za tri od redkih gospodarskih/cerkvenih središč, pri katerih Arnulfinum
omenja tudi mitnino, in je šlo očitno za pomembnejše centralne kraje. Leta 860 so bili
še v pristojnosti kneza Pribine in za njim Koclja, v posest Salzburga pa so verjetno prišli
po Kocljevem padcu 874 in pred 890, ko je v Arnulfinumu navedeno, da so jih podelili
nadškofiji že Arnulfovi predniki.¹²⁸ Tudi te tri lokacije lahko tako s precejšnjo verjetnostjo
vključujemo v sklop ostalih panonskih posesti, ki jih je Salzburg pridobil že od Karolingov
v 9. stoletju.¹²⁹

Vrsta indicev kaže, da je salzburška nadškofija večino v Arnulfovi darovnici navede-
nih krajev pridobila in posedovala že v karolinški dobi v 9. stoletju. Veliko stopnjo verje-
tnosti lahko pripišemo obširnim in podrobnim orisom gospodarskih razmer pri posameznih
lokacijah, ki jih nikakor ne moremo povezovati s časom nastanka falsifikata v 10. stoletju.
Nanašajo se lahko le na karolinško dobo, kajti prosperiteto celotne regije, kot jo podrob-
no kaže dokument, je konec 9. stoletja prekinila madžarska osvojitve Panonije, s čimer je
Salzburg izgubil večji del svojega cvetočega slovanskega misijonskega območja in bogate
posesti.¹³⁰ Za takšno interpretacijo govori tudi potrditev cesarja Otona II. iz leta 982, prva
nesporna avtentična ohranjena listina, ki navaja Arnulfove daritve. Dokument namreč iz-
pušča vse lokacije v Panoniji razen Ptuja, s katerim začne naštevanje salzburških posesti,
čeprav se v naraciji izrecno sklicuje na Arnulfinum (*preceptio Arnolfi regis*). Očitno se
listina omejuje izključno na lokacije, ki so bile ponovno trdno znotraj cesarstva, izpušča pa
panonske posesti – obsežno naštete v Arnulfinumu – ki so bile tedaj pod Madžari.¹³¹ Kot
argument za verodostojnost pasusa o Ptujju v Arnulfinumu lahko smatramo tudi pridržek
glede posesti, ki je bila namenjena drugemu lastniku, kar nadškofiji ni bilo v korist in ni v
skladu z osnovnim namenom falsifikatorjev. Ta pridržek je moral biti precej star in v času
nastanka dokumenta (pred 982) že brezpredmeten, sicer bi ga lahko izpustili. Očitno je
izhajal iz neke verodostojne predloge 9. stoletja.¹³²

Salzburška nadškofija je z izdelavo ponarejenega Arnulfinuma v drugi polovici 10.
stoletja izpričala očiten interes, da v času stabilizacije razmer po madžarskih vdorih ponov-
no legalizira svoje nekdanje pravice v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru ter s tem

¹²⁸ Gl. DOPSCH, *Die Karolinger*, str. 176 sl.; *Urbarji salzburške nadškofije*, str. 7; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 151 sl. (zlasti op. 958), 274 sl., 325. Na neposredno povezavo Ptuja s Kocljevim padcem naj bi kazala v Arnulfinumu omemba »Karantanca«, ki je izgubil del mesta zaradi veleizdaje, vendar ta teza nima trdnih argu-
mentov. Gl. ŠTIH, *Salzburg*, str. 539–541; GRAFENAUER, *Ptuj*, str. 166; SYDOW, *Anfänge*, str. 69.

¹²⁹ Sporna lokacija bi lahko bila le Blatenski Kostel, za katerega vemo, da ga je cesar Arnulf skupaj s Panonijo leta 896 prepustil v upravo knezu Braslavu (*Gradivo II*, št. 313). Vendar je šlo tedaj za izjemne razmere po prvih hudih madžarskih pustošenjih, ko je šlo za obstoj frankovske oblasti v Panoniji in je vladar skušal s tem ukrepom rešiti provinco. Predhodna podelitev določenih pravic Salzburgu s tem še ni izključena. Salzburg je namreč z Arnulfinumom dobil v Blatenskem Kostelu potrjeno le opatijo sv. Adriana ter podeljene mitnino in dohodke od kraljevih dvorov.

¹³⁰ O madžarskem osvajanju in poselitvi Panonije gl. GYÖRFFY, *Der Donauraum*, str. 41 sl.; DOPSCH, *Die Karolinger*, str. 195 sl.

¹³¹ Tako tudi Milko Kos v *Urbarji salzburške nadškofije*, str. 7.

¹³² Prim. ŠTIH, *Salzburg*, str. 540.

omogoči učinkovito ekonomsko izkoriščanje. Nedvomno je šlo pri tem tudi za težnjo po pridobitvi čimboljših pozicij za misijonsko dejavnost pri pokristjanjenju Ogrske, ki se je napovedovala.¹³³ Arnulfinum je tako jasen rezultat ekonomskih potreb in namenov Salzburga v 10. stoletju. V listini je vrsta pomembnejših centralnih krajev, ki so bili v posestnem interesu nadškofije, omenjenih kot *civitas*, čeprav so Arnulfovi pisarji konec 9. stoletja s tem terminom označevali še pretežno sedeže škofij.¹³⁴ Tudi formulacija podelitve mitnine, mostu in *bannum*, kot jo zasledimo pri Ptujju, v Arnulfovi dobi še ni običajna, temveč je značilna zlasti za darovnice vladarjev ob koncu 10. in v 11. stoletju. Izraz *civitas* pri vrsti lokacij v Arnulfinumu verjetno ni prevzet iz starejše predloge – če je sploh obstajala – temveč je kot novejša interpolacija *terminus technicus* otonskega obdobja in ga je Salzburg v dokumentu z določenim namenom uporabil za označitev pomembnejših naselbin.¹³⁵ Verjetno je, da so pri tem uporabili sodobno terminologijo kraljeve pisarne. Za našo problematiko bistveno vprašanje je, kaj je izraz *civitas* v otonski dobi pomenil, kateri kraji v Arnulfinumu so imenovani kot *civitas* in kakšna je bila tedaj njihova funkcija.

Po ugotovitvah primerjalne zgodovine mest je v 10. stoletju *civitas* dobila bolj širok pomen, kot ga zasledimo v karolinškem obdobju.¹³⁶ Pomenila je prvenstveno utrjeno, obzidano naselbino, neposrednih povezav termina z antično lokacijo ali škofijskim sedežem ni več in izraz se je razširil po celi državi, tudi zunaj meja nekdanjega rimskega cesarstva. Dominantna značilnost naj bi bili obzidje oz. utrdbe, in termin je tako lahko zajemal cel spekter naselbinskih oblik od gradu do velikega centralnega kraja, npr. središča škofije ali kraljeve rezidence.¹³⁷ Sam izraz nam torej ne more služiti kot dokaz za opredelitev značaja neke naselbine, zato moramo analizirati vsako lokacijo posebej.

Od Avstrije preko Panonije na Koroško je v Arnulfinumu kot *civitas* označenih le sledečih osem krajev: Melk, Hollenburg in Traismauer ob Donavi, *Savaria* (Szombathely), Blatenski Kostel, Ptuj, *Ziup* (pri kasnejši Lipnici na Štajerskem) ter Krnski grad na Koroškem (karta 1). Natančna analiza je pokazala, da gre v vseh primerih za pomembnejše naselbine, ki so združevale različne centralne funkcije.¹³⁸ Šlo je za kraljeve dvore, izpričane že v karolinškem obdobju (Melk, Hollenburg, Traismauer, Krnski grad, *Ziup*),¹³⁹ sedež karolinške grofije (*Savaria*/Szombathely), karolinško prestolnico Spodnje Panonije (Blatenski Kostel) ali politično središče slovanske, karolinške in otonske Karantanije (Krnski grad).

¹³³ O okoliščinah nastanka Arnulfinuma in drugih salzbürških falsifikatov prim. DOPSCH, *Die Karolinger*, str. 209 sl.

¹³⁴ Npr. Salzburg, Regensburg, Augsburg, Straßburg, Worms, Mainz, Trier, Toul, Bergamo, Milano, Pavia. Gl. imensko kazalo v *DArn*.

¹³⁵ Izjema je današnji Szombathely, ki je bil že v diplomu Ludvika Nemškega 860 kot *civitas Sabaria* podeljen Salzburgu (kot v op. 127).

¹³⁶ Gl. str. 40 sl., 46 sl..

¹³⁷ SCHLESINGER, *Burg und Stadt*, str. 144 sl.; KÖBLER, *burg und stat*, str. 323 sl.; ISTI, *Civitas*, str. 62 sl., 75; OPLL, *Das Werden*, str. 568 sl.; JOHANEK, *Die Mauer*, str. 28 sl.; IRSIGLER, *Was machte*, str. 22; VERCAUTEREN, *Die spätantike civitas*, str. 130; KOLLER, *Die Anfänge*, str. 6 sl., 14.

¹³⁸ Podrobna argumentacija za posamezne lokacije z navedbo literature pri KOSI, *Predurbane I*, str. 292 sl.

¹³⁹ Že v darovnici Ludvika Nemškega salzbürški nadškofiji iz 860 (gl. op. 127) se v Melku, Hollenburgu, Traismauerju, pri *Ziup* in Krnskem gradu omenjajo kraljevi dvori. Te lokacije so imele že v 9. stoletju nesporno nek centralen značaj. Prve tri ležijo v Spodnji Avstriji in sodijo v sklop vrste predurbanih centralnih krajev 9. do 11. stoletja na obeh bregovih Donave z izstopajočim pomenom kot oblastna, obrambna, sodna, cerkvena, prometna in tržna središča, ki so bila kasneje zasnova razvoja v prava srednjeveška mesta in pomembnejše trge. Gl. KOSI, *Predurbane I*, str. 292–293.

Skoraj pri vseh lokacijah so izrecno izpričane cerkve ali druge verske institucije (npr. opatija sv. Adriana v Blatenskem Kostelu, sedež pokrajinske škofije pri Gospe Sveti pri Krnskem gradu, tri izpričane cerkve na Ptujju), pri nekaj lokacijah je izrecno omenjena mitnina kot jasen izraz trgovanja oziroma tržnega značaja naselbine (Savaria, Blatenski Kostel, Ptuj). Poglejmo podrobneje tista središča, ki so tesneje povezana s slovensko zgodovino.

V **Blatenskem Kostelu**, prestolnici Spodnje Panonije,¹⁴⁰ Arnulfinum v pristojnosti salzburške nadškofije omenja opatijsko sv. Adriana, ki naj bi jo darovali že Arnulfovi predniki, devetino od kraljevih dvorov, ki so sodili pod *civitas* kot upravno središče, in mitnino v naselbini (*cum theloneo in civitate*), jasen izraz njenega tržnega značaja.¹⁴¹ Lokacija je bila z nekdanjimi rimskimi cestami povezana z drugimi središči,¹⁴² kjer je bila omenjena mitnina – Savario, Ptujem (obe sta *civitas*) in tretjo panonsko lokacijo, *Quinque aeclesiae* (rimske Sopiana, današnji Pécs), ki v listini nima naziva *civitas*, je pa bilo tu salzburško cerkveno središče, kjer je bila že v času nadškofa Liuprama (pred 859) posvečena cerkev.¹⁴³ Pécs je v zgodnji madžarski dobi nadaljeval vlogo važne centralne naselbine in kraljeve rezidence, od 1009 tudi kot sedež škofije.¹⁴⁴

Zlasti zanimiv je **Krnski grad** na Koroškem, ležeč v neposredni bližini nekdanjega antičnega Virunuma, prestolnice Norika. Neposredne kontinuitete antične naselbine v zgodnjem srednjem veku ni bilo, obstajala pa je kontinuiteta funkcije ožjega prostora Virunuma kot cerkvenega središča (sedež pokrajinske škofije pri Gospe Sveti) in političnega središča Karantanije (Krnski grad).¹⁴⁵ Tudi v karolinški dobi je bilo pri Krnskem gradu upravno središče Karantanije s kraljevim dvorom, središčem obsežne kraljeve posesti, ki ga leta 888 omenjajo Fuldski anali, ko je tu praznoval Božič kralj Arnulf (*curtis Corantana*).¹⁴⁶ V salzburški tradicijski listini iz leta 927 je Krnski grad imenovan *civitas Carantana*,¹⁴⁷ in enako v Arnulfinumu ter njegovih potrditvah (*ad Carantanam civitatem*). Še v listini cesarja Otona II. leta 983 se tu omenja kraljeva prestolnica (*noster regalis sedes*).¹⁴⁸ Zelo zgovorna je navedba Arnulfinuma, da k cerkvi pri Gospe Sveti sodi desetina od 24 poimensko naštetih kraljevih dvorov po Koroškem in (kasnejšem) Zgornjem Štajerskem, in da ti dvori upravno sodijo pod Krnski grad, kar lepo priča o politično-administrativnem in cerkvenem centralnem značaju območja Krnski grad–Gospa Sveta (gl. karto 1).¹⁴⁹ Ustrezna gospodarska

¹⁴⁰ Za podrobnejši oris gl. str. 22.

¹⁴¹ Glede funkcij Blatenskega Kostela prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 441; KOLLER, *Die Anfänge*, str. 13–14.

¹⁴² O rimskih cestah v Panoniji gl. von BOGYAY, *Mosapurc*, str. 355.

¹⁴³ *Conversio*, ed. KOS, str. 137.

¹⁴⁴ GYÖRFFY, *Der Donauraum*, str. 46. Z navedbo literature pri KOSI, *Predurbane I*, str. 293, op. 134.

¹⁴⁵ Prim. PASCHINGER, *Die Standortverlegung*, str. 26 sl.; SYDOW, *Anfänge*, str. 59; KNITTLER, *Städte und Märkte*, str. 98. Nasprotno Kahl išče politično in vojaško središče slovanske Karantanije v okrog 10 km oddaljenem Možberku (Moosburg), medtem ko naj bi bilo pri Krnskem gradu kulturno središče. Gl. KAHL, *Der Karolingerpfalz*, str. 195 sl.; ISTI, *Der Staat*, str. 159 sl., 229 sl., 234 sl., 256. Prim. ŠTIH, *Glose*, str. 477–478. O kulturnem pomenu prostora Krnski Grad–Gospa Sveta izčrpno PLETERSKI, *Mitska stvarnost*, str. 4 sl.

¹⁴⁶ *Rex ... curtem Corantanam natale Domini celebravit (Gradivo II, št. 290, 291)*. Prim. KAHL, *Der Karolingerpfalz*, str. 198 sl.

¹⁴⁷ *MDC III, št. 90; Gradivo II, št. 369*.

¹⁴⁸ *DO II, št. 292; MDC III, št. 156; Gradivo II, št. 475*.

¹⁴⁹ *Ad Carantanam aeclesiam sanctae Mariae cum decima ... de curtibus nostris, id est de Carantana civitate aliisque curtibus nostris ad eandem civitatem pertinentibus* (kot v op. 124). Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 458 sl.

funkcija kot regionalno tržišče (sejmi, obrtne dejavnosti) je pri takem centralnem značaju neizbežna.¹⁵⁰ Glede na to, da je Gosposvetsko polje prečila tudi pomembna prometna smer (nekdanja rimska cesta) iz Italije v notranjost Vzhodnih Alp,¹⁵¹ je verjetno, da sta imeni Zollfeld in lokacija Zoll na njem, ki se pojavljata že od 11. stoletja, izpeljani iz oznake za mitnino oziroma mitnico, verjetno osrednjo mitninsko točko Karantanije.¹⁵² K prestolnici, kakršna je bila pri Krnskem gradu, vsekakor sodi mitnina, kot smo videli že pri panonskih lokacijah ali ob Donavi na severu (raffelstettenski mitninski red). Gospodarsko funkcijo središča podkrepljuje tudi verjetna prisotnost Judov, dokazana s toponimom *Iudendorf* poleg Gospe svete, kakršne najdemo pri celi vrsti gospodarskih in prometno pomembnih središč te dobe po Koroškem.¹⁵³ Prav pri Krnskem gradu je utemeljena domneva, da lahko judovsko naselbino umestimo v 10. ali morda že 9. stoletje, ko je bilo tu politično središče z ustreznimi predispozicijami za živahno trgovino in promet. Ponovno lahko kot argument pritegnemo raffelstettenski mitninski red z začetka 10. stoletja, ki govori o *mercatores, id est Iudei et ceteri mercatores, undecunqve venerint de ista patria vel de aliis patris*, torej o judovskih trgovcih z ozemlja vzhodnofrankovske države, verjetno z bavarsko-obdonavskega prostora, ter iz drugih dežel, ki so bili eni glavnih nosilcev trgovine na večje razdalje.¹⁵⁴ Ni razlogov za dvom, da so Judje v tem času trgovali tudi po Karantaniji in Panoniji in verjetno lahko toponime *Judendorf* v Vzhodnih Alpah povezujemo z njihovo posredovalno vlogo v menjavi med sredozemskim in vzhodnoalpskim ter obdonavskim prostorom.

Največ nejasnosti med kraji z oznako *civitas* v Arnulfovi darovnici je bilo okrog navedbe *ad Sulpam civitas Ziup*. Gre za lokacijo ob reki Sulm na Štajerskem, v bližini antične Flavie Solve in kasnejšega trga Lipnica.¹⁵⁵ Pred desetletji je prevladovalo mnenje, da *civitas* v tem primeru pomeni antične ruševine, ki niso bile več naseljene.¹⁵⁶ Vendar je že leta 970 cesar Oton I. salzburškemu nadškofu Frideriku podelil *ad civitatem Zuib* vse, kar je bilo v vladarjevi posesti in upravi, in izrecno omenil, da je bil kraj nedavno naseljen s koloni (najverjetneje v procesu rekonstrukcije po madžarskih pustošenjih).¹⁵⁷ Formulacija v Arnulfovi

¹⁵⁰ Gl. KAHL, *Der Staat*, str. 302 sl., zlasti 307–308, ki takšno središče domneva pri Možberku oz. pri Krnskem gradu/Gospe Sveti. Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 422 sl., ter PASCHINGER, *Die Standortverlegung*, str. 26–27, ki tržno središče postavlja v Judendorf pri Gospe Sveti. Pri tako vsestransko pomembnem centru, kot je bil Krnski grad, ni smiselno povezovanje termina *civitas* zgolj z utrjenim kraljevim dvorom, kot meni KOLLER, *Die Anfänge*, str. 14. Po mojem mnenju gre za širšo oznako utrjene rezidence skupaj z vsemi funkcionalno pripadajočimi naselbinami (obrotna, tržna, cerkvena), ki jih pri takšnem središču utemeljeno lahko domnevamo. Prestolnici Karantanije lahko vsaj v tolikšni meri pripisujemo zgodnjeurbani značaj kot Blatenskemu Kostelu za Panonijo. Šlo je verjetno za zgoščenost in povezanost več naselbinskih jeder z različnimi funkcijami, kar je bila ugotovljena značilnost mnogih pomembnih središč cesarstva v otoski dobi. Tako tudi KAHL, *Der Karolingerpfalz*, str. 200.

¹⁵¹ O poteku rimske in srednjeveške ceste gl. PLETERSKI, *Mitska stvarnost*, str. 13 sl.

¹⁵² HASSINGER, *Zollwesen*, str. 322–326; KAHL, *Der Karolingerpfalz*, str. 200.

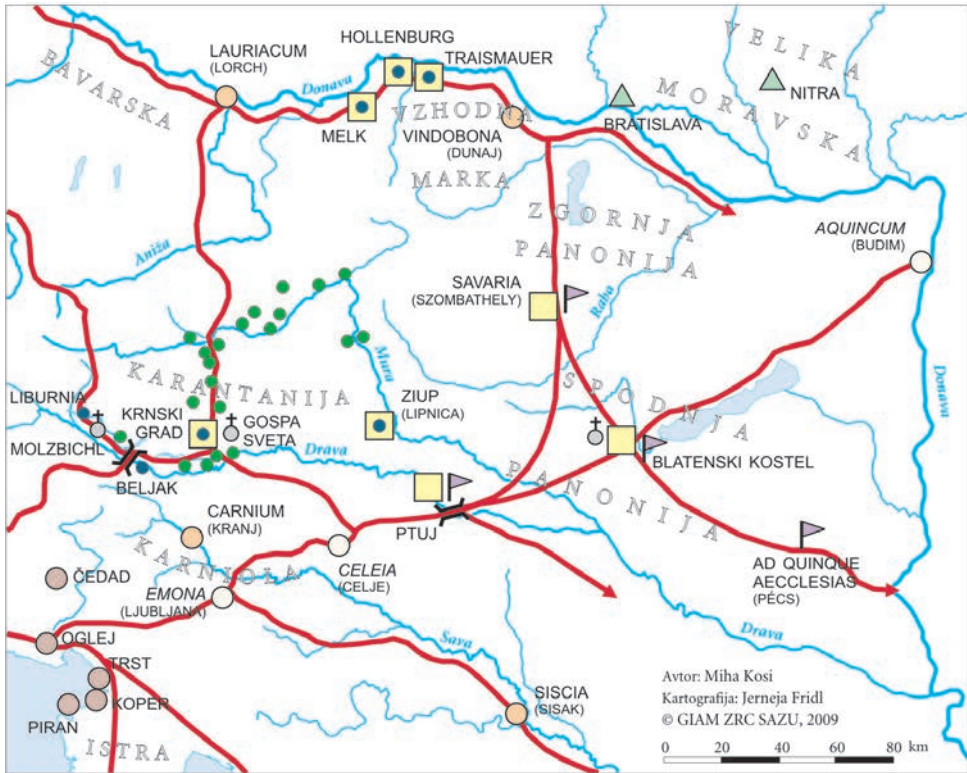
¹⁵³ Znanost se nagiba k mnenju, da so te judovske naselbine, ki se prvič imenujejo v 12. stoletju, ko tam Judovi ni bilo več, nastale precej bolj zgodaj, vsaj v 10. stoletju. HASSINGER, *Zollwesen*, str. 323–324; KAHL, *Der Karolingerpfalz*, str. 200. Za obsežno literaturo glede zgodnjih judovskih naselbin in njihove funkcije gl. KOSI, *Predurbane I*, str. 295, op. 142.

¹⁵⁴ *MGH, Capitularia II*, št. 253, str. 252. Gl. še str. 26.

¹⁵⁵ Gl. obsežen in poglobljen ekskurz o Zuip/Lipnici pri GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 328–339; gl. še STAUDINGER, *Bey der stat Leybencz*, str. 29 sl.

¹⁵⁶ ZWITTER, *K predzgodovini*, str. 220.

¹⁵⁷ ... *Fridarico ... archiepiscopo nostro ... donaremus ... ad civitatem Zuib que modo suis colonis possessa inhabitatur, quicquid in ea nostrae potestatis vel regiminis esse deprehenditur* (DO I, št. 389; SUB II, št. 53;

VAŽNEJŠA NASELBIŃSKA SREDIŠČA V VZHODNIH ALPAH IN PANONIJI V 9. STOLETJU

- kraljevi dvor (darovnica Ludvika Nemškega 860 in drugi viri iz 9.–10. stoletja)
- kraljevi dvor (po Arnulfovi darovnici 890 upravno sodil pod Krnski grad)
- civitas (v Arnulfovi darovnici 890)
- ▲ mitnica (v Arnulfovi darovnici 890)
- ⌒ most (omenjen v virih iz 9. stoletja)
- ⊕ pomembnejše misijonsko središče
- nekdanje antično mesto (izpričano naselbinsko središče v zgodnjem srednjem veku)
- nekdanje antično mesto (domnevno naselbinsko središče v zgodnjem srednjem veku)
- pomembnejše staro romansko mesto v Primorju in Furlaniji
- ▲ naselbinsko središče Velike Moravske
- nekdanja rimska cesta

darovnici ... *civitas* ... *cum omnibus iuste ad eandem civitatem pertinentibus*, torej z vsemi pravicami–pertinenkami, ki sodijo zraven, kaže, da je moralo iti za neke višje funkcije na-

selja, iz katerih so izhajale določene pravice oziroma koristi.¹⁵⁸ Nedaleč od lokacije antičnega naselja stoji kraj Altenmarkt kot prednik v drugi polovici 12. stoletja nastale Lipnice, pomembnega salzburškega trga. Lokacija Altenmarkta se ujema s topografskimi navedbami glede *civitas Ziup*,¹⁵⁹ medtem ko je utrdba (kasneje grad) stala ločeno na griču onstran reke Sulm (*civitas* ni bila identična z gradom). V trgu je stala danes izginula župnijska cerkev sv. Martina, okrog katere je bilo odkrito zgodnesrednjeveško slovansko grobišče. Pokopi od 10. stoletja dalje so imeli pridanke, ki kažejo pester razpon vplivov tako iz notranosti cesarstva kot z Ogrske in celo Bizanca. Očitno je v bližini antične Solve že v zgodnjem srednjem veku nastal centralni kraj slovanskega izvora, ki ga je po obdobju madžarskih vpadov s kraljevim mandatom obnovila salzburška nadškofija. Kraj je združeval cerkvene, tržno-prometne (ime »Stari trg«) in upravne funkcije (središče obsežnega salzburškega gospostva). Vlogo zgodnjega cerkvenega središča izpričuje listina iz leta 1170 – obenem prva omemba novoustanovljenega trga (*forum*) Lipnica – v kateri je kar 11 poimensko naštetih podružničnih cerkva, ki so sodile pod župnijo sv. Martina v Altenmarktu.¹⁶⁰ Pri Lipnici lahko tako sledimo naravnemu razvoju centralnega kraja od zgodnesrednjeveškega »starega trga« v novoustanovljeno urbano naselje (*forum*) visokega srednjega veka, in salzburške pravice do tržišča in mitnine v kasnejši Lipnici lahko povezujemo neposredno s podelitvijo *cum omnibus iuste* v Arnulfinumu oziroma njegovih potrditvah iz let 977 in 982.¹⁶¹ Vse kaže, da oznake *civitas* v tem primeru ne moremo tolmačiti nič drugače kot pri ostalih krajih Arnulfove darovnice.¹⁶²

Podrobnejša analiza lokacij, v Arnulfinumu označenih kot *civitas*, je pokazala, da pomena termina nikakor ne moremo omejiti zgolj na grad ali utrdbeni kompleks s funkcijo obrambe in zatočišča (»Fluchtburg«), še manj zgolj na ostaline nekdanjega rimskega mesta v bližini. Resnično je večina omenjenih krajev vsaj v relativni bližini imela pomembne antične predhodnike, a ta okoliščina ni pravilo in je v tem obdobju za termin brezpredmetna (pri Hollenburgu in Blatenskem Kostelu te povezave ni). Skupni imenovalec *civitates* naj bi bilo v tem času obzidje oz. utrjenost,¹⁶³ vendar so bili vsi navedeni kraji tako v karolinški dobi kot kasneje tudi živeči naselbinski organizmi z mnogostranskimi funkcijami (upravno, gospodarsko in cerkveno središče, rezidenca, obrambna in vojaška funkcija) – to pa so bila nedvomno tudi gravitacijska jedra za trgovino in razne obrtne dejavnosti. Arheološke ugotovitve na številnih primerih velikih »burgov« iz karolinške in otonske dobe so dokazale, da je šlo največkrat za multifunkcionalna središča s stalno, včasih celo gosto poselitvijo, in le v redkih primerih zgolj za periodično naseljena zatočišča.¹⁶⁴ Ostaja dejstvo, da je od 58 salzburških lokacij, naštetih v Arnulfinumu, le osem imenovanih *civitas* in so očitno izstopale po svojem pomenu oz. funk-

¹⁵⁸ Prim. KNITTLER, *Städte und Märkte*, str. 71, op. 32. Da *civitas Ziup* ni imela nobene povezave z antično Flavio Solvo je argumentirano prikazal GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 332.

¹⁵⁹ STAUDINGER, *Wo lag*, str. 40 sl.; ISTI, *Bey der stat Leybenz*, str. 30 sl.

¹⁶⁰ *UBSt* I, št. 514.

¹⁶¹ Prim. HASSINGER, *Zollwesen*, str. 350.

¹⁶² Za podrobnejšo argumentacijo gl. KOSI, *Predurbane I*, str. 295–296, zlasti op. 148.

¹⁶³ KOLLER, *Die Anfänge*, str. 14 sl.; KÖBLER, *burg und stat*, str. 324; OPLL, *Das Werden*, str. 568 sl.; JOHANEK, *Die Mauer*, str. 28 sl.; IRSIGLER, *Was machte*, str. 20 sl.; ZWITTER, *K predzgodovini*, str. 224.

¹⁶⁴ BÖHME, *Burgenbau*, str. 694–700. O arheoloških ugotovitvah glede odnosa med gradovi in kraljevimi dvori ter pripadajočimi zgodnjimi neagrarnimi naselbinami na Saškem gl. GRIMM, *Zu ottonischen Märkten*, str. 332–337; BRACHMANN, *Der Markt*, str. 117–130; številni primeri tudi v zborniku *Frühmittelalterlicher Burgenbau*. Prim. še SYDOW, *Anfänge*, str. 69; KOLLER, *Die Anfänge*, str. 15.

cijah in ne le utrjenosti. Samo pod Krnski grad je sodilo kar 24 poimensko naštetih kraljevih dvorov po Koroškem in zgornjem Štajerskem, ki so bili verjetno tudi na nek način utrjeni, a so ostali *curtes*, le Krnski grad pa je bil *civitas*.¹⁶⁵ Če je bilo za *civitas* merodajno neko impozantno obzidje,¹⁶⁶ se lahko vprašamo, zakaj so bile le omenjene naselbino tako zavarovane – ali ni bila glavni vzrok za to prav njihova izstopajoča pomembnost, različne funkcije oz. dejavnosti, ki so tu potekale, materialne dobrine, ki jih je bilo potrebno zaščititi. Pri salzburški pisarni, ki je sproducirala Arnulfinum in pridobila zanj vladarske potrditve, lahko vsekakor domnevamo povzemanje terminologije kraljeve pisarne in izraza *civitas* v smislu, kot so ga uporabljali na dvoru. Prav otonske kraljevske darovnice pa za razliko od narativnih virov kot *civitas* imenujejo skoraj izključno le pomembne centralne naselbine v državi.¹⁶⁷ Menim, da lahko na osnovi predstavljenih argumentov pri *civitas* krajih Arnulfinuma utemeljeno vidimo povezavo utrdbe/gradu in pripadajočega naselja (ali naselij) s centralnimi funkcijami kot neko zgodnjo obliko urbane naselbine.

Po obsežni, vendar nujni analizi Arnulfinuma, se lahko posvetimo Ptujju. Temeljna ugotovitev je, da so podrobni podatki o naselbini najobsežnejši od vseh v Arnulfovi diplomati naštetih lokacij, obenem pa so bile Salzburgu tu podeljene največje kompetence. To že samo na sebi kaže na velik interes salzburške cerkvene metropole v tem obmejnem središču in posredno na velik pomen Ptujja. Kaj je nadškofija pridobila? Cerkev z desetino, dva dela naselbine (*civitas*) s sodstvom, mitnino in mostom, kar so ji podelili Arnulfovi predniki, Arnulf pa je dodal še tretji del naselbine, ki je bil prej last Karantanca, a ga je ta izgubil zaradi veleizdaje, razen »dvora« v zgornjem, vzhodnem delu »mesta«, kjer se je gradila nova cerkev, ter »dvorov« v spodnjem, zahodnem delu »mesta«, kar je bilo zaradi zvestobe podeljeno Karantančevi ženi. Iz teh navedb je jasno razvidno, da je šlo za aktivno naselbino in ne le grad, še manj antične ruševine. Ptuj je bil večji naselitveni kompleks, sestavljen iz več jeder, na kar kaže omemba mestnih tretjin, ki so postopno prehajale v salzburške roke, oziroma »zgornjega« in »spodnjega mesta«.¹⁶⁸ Podobna delitev naselja na tretjine je v Arnulfinumu omenjena še pri Melku in Hollenburgu ob Donavi, zasledimo pa jo tudi pri drugih pomembnejših naselbinah v cesarstvu (verjetno je šlo za koristi/dohodek od posameznih delov naselja¹⁶⁹). Na znatno naselbino kaže tudi število cerkva. Kot je iz konteksta listine razvidno, so v času kralja Arnulfa v »zgornjem mestu« začeli graditi novo cerkev, ki je bila tako na Ptujju že tretja. Prva je bila posvečena že v času nadškofa Liuprama (pred

¹⁶⁵ Pri Krnskem gradu gre nedvomno za neko hierarhično strukturo kraljeve utrjene pfalze kot rezidence in podrejenih dvorov kot prvenstveno gospodarskih, gospostveno-upravnih in tudi obrambnih središč. Gl. ugotovitve za severno Nemčijo pri DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, str. 276; prim. KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen*, str. 16.

¹⁶⁶ Krnski grad je imel po arheoloških ugotovitvah izjemne koncentrične utrdbe, sestavljene iz obzidja in več okopov oz. palisad. Domnevamo lahko, da je bila znotraj utrdb neka centralna naselbina z bivališčem za vladarja in upravno osebje, gospodarskimi objekti in delavnicami, kot pri mnogih podobnih središčih v cesarstvu in na Moravskem, Češkem idr. Arheološke raziskave omejenega obsega na Krnskem gradu tik pred drugo vojno so prinesle tudi ostaline nekdanje poselitve areala, vendar obsežnejših sistematskih izkopavanj v tej smeri žal še ni bilo. Gl. KAHL, *Der Karolingerpfalz*, str. 206 sl.; ISTI, *Der Staat*, str. 253 sl., 293; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 461.

¹⁶⁷ Gl. str. 46 sl.

¹⁶⁸ KOLLER, *Die Anfänge*, str. 15. Podobna poimenovanja različnih delov *civitas* zasledimo v tem času tudi drugod, na primer pri Passau. Prim. SCHLESINGER, *Burg und Stadt*, str. 108.

¹⁶⁹ Gl. str. 49, op. 221.

letom 859), drugo, ki jo je zgradil knez Kocelj, pa je 874 posvetil nadškof Theotmar.¹⁷⁰ Ptuj je bil nedvomno že v karolinškem obdobju pomembna naselbina in upravno središče kraljeve posesti v spodnjem Podravju. Vendar si ga ne moremo predstavljati kot sklenjeno pozidano urbano naselbino v poznosrednjeveškem smislu, temveč verjetno kot več poseljitvenih jeder z različnimi funkcijami okoli dvorov in cerkva. To je splošna značilnost zgodnjih urbanih središč in je bila tudi arheološko ugotovljena pri velikomoravskih najdiščih, v Nitri, Blatenskem Kostelu, na Češkem, Poljskem, Madžarskem in pri mnogih pomembnih središčih cesarstva v otonski dobi.¹⁷¹ Na območju ptujskega gradu so bili odkriti elementi, ki bi domnevno kazali na obliko moravskega gradiščnega tipa utrdbe¹⁷² in podobna zasnova s koncentričnimi utrdbami je izpričana tudi pri Krnskem gradu.¹⁷³

Prikazano vlogo je Ptuj zagotavljal izjemen prometno-strateški položaj (gl. karto 1). Kot je razvidno iz Arnulfove darovnice je tukaj (najverjetneje) že v 9. stoletju stal most čez Dravo, ki je bil iz kraljevih rok predan v upravo Salzburgu. To je edini v tem času poznani most na Dravi vzhodno od Beljaka (tam je omenjen že v Karlmanovi darovnici iz leta 878),¹⁷⁴ kar je nedvomno pomenilo veliko prometno gravitacijo. Utemeljena je domneva, da je šlo za ohranjen rimski most, ki je ostal v funkciji do poznega srednjega veka, ko je Drava spremenila strugo.¹⁷⁵ Poleg mostu je bilo pri Ptuj pomembno križišče, kjer so se združevale nekdanje rimske ceste s severa, severovzhoda in vzhoda, ki so prek slovenskega ozemlja povezovala Podonavje z Italijo. To mostišče je moralo imeti velik pomen za obrske in kasneje madžarske pohode iz Panonije proti Italiji ter frankovske vojske v obratni smeri. Ohranjenost antičnega mostu je gotovo eden glavnih dejavnikov za zelo verjetno kontinuiteto poselitve lokacije Ptuja iz antike skozi staroslovansko dobo, na kar kažejo arheološke najdbe in tudi prevzem imena od staroselcev.¹⁷⁶

Ptuj z mostom in rimsko cesto je tvoril najkrajšo in najugodnejšo prometno vez med Karantanijo in Panonijo. Nedvomno je bila pomembna za kolonizacijo Panonije, frankovsko politično in salzburško cerkveno upravo, predvsem v drugi polovici 9. stoletja, ko je bil v Karantaniji sedež za vso Vzhodno prefekturo, ki je segala do Donave v Panoniji.¹⁷⁷ Kot takšna vitalna točka je imel Ptuj pomen tudi v Kocljevi kneževini, ko sta tu že stali dve cerkvi. Povezave s Karantanijo, Panonijo in Velikomoravsko dokazujejo arheološke najdbe z velikega in pestrega slovanskega grobišča, drugega največjega v vzhodnoalpskem prostoru (znanih 426 grobov).¹⁷⁸ S temi ugotovitvami se ujema tudi omemba mitninskih postaj

¹⁷⁰ *Conversio*, ed. KOS, str. 137; *Gradivo* II, št. 232; ŠTIH, Salzburg, str. 539; GRAFENAUER, Ptuj, str. 158; DOPSCH, Die Karolinger, str. 177, 189; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 134 (op. 850), 325.

¹⁷¹ ENGEL, *Die deutsche Stadt*, str. 22, 26 sl.; STOOB, Über den Aufbruch, str. 13; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 193 sl. Podrobnejša literatura za posamezne dežele pri KOSI, Predurbane I, str. 298, op. 164–170.

¹⁷² KOROŠEC, Naselbinska struktura, str. 81, 83–84.

¹⁷³ Gl. op. 166.

¹⁷⁴ Gl. str. 53..

¹⁷⁵ O mnenju, da je šlo za karolinški in ne antični most, ter o spreminjanju dravske struge skozi zgodovino gl. CURK, O nekaterih nerešenih problemih, str. 2.

¹⁷⁶ SARIA, *Pettau*, str. 15 sl.; GRAFENAUER, Ptuj, str. 160 sl., 164 sl., 171; ŠTIH, Salzburg, str. 537.

¹⁷⁷ O politični povezavi Karantanije s Panonijo prim. ŠTIH, Regnum Carantanum, zlasti 222 sl.; GRAFENAUER, *Zgodovina* I, str. 437 sl.; ISTI, *Zgodovina* II, str. 27 sl., 85 sl., 107 sl.

¹⁷⁸ S časom Pribinove in Kocljeve oblasti nad Ptujem se ujema tudi arheološke najdbe v grobovih na ptujskem grajskem platuju iz druge tretjine 9. stoletja, ki sodijo v velikomoravski kulturni krog. Najdeni predmeti (ostroge, noži, nakit) izrazito predstavljajo doseljen plemiški sloj. Gl. KOROŠEC, *Nekropola*, str. 50 sl., zlasti 53, 83; ISTA, *Zgodnjesrednjeveška nekropola*, str. 27, 29; ISTA, Naselbinska struktura, str. 81; PLETERSKI, *Razcvet*

v Arnulfinumu, ki so bile med seboj povezane z nekdanjimi rimskimi cestami – Ptuja ter proti severu in vzhodu Savarije (današnji Szombathely), Blatenskega Kostela ter *Quinque aeclesiae* (dan. Pécs). Cvetoč promet v jugovzhodnem mejnem območju vzhodnofrankovske države s središčem v Ptuju je vsekakor verjeten, če pomislimo na živahno dogajanje ob Donavi na severu, kot ga prikazuje skoraj istočasni raffelstettenski mitninski red.¹⁷⁹ Določeno komuniciranje Ptuja na večje razdalje dokazujejo tudi (sicer redke) najdbe bizantinskih novcev od 7. do 11. stoletja.¹⁸⁰ Ob tem pri razvoju Ptuja ne gre pozabiti na možnost vpliva rečnega prometa na Dravi, tako pomembnega v kasnejših stoletjih, ki je po novejših ugotovitvah prav v zgodnjem srednjem veku imel precejšen pomen pri razvoju zgodnjearbanih središč.¹⁸¹ Domnevamo lahko, da so se z neagrarnimi dejavnostmi – rokodelstvom, transportom in trgovanjem – v tem času ukvarjali prvenstveno podložni prebivalci naselja. Nedvomno pa je bila socialna sestava takšnih zgodnesrednjeveških centralnih naselbin nadvse pestra in je zajemala cel spekter od sužnjev do vojščakov, plemstva in klerikov.¹⁸²

Obstaja verjetnost, da je oznaka *civitas* Ptuju pripadala že v karolinški dobi in je bila v Arnulfinumu prevzeta iz avtentične predloge ali dejanske rabe 9. stoletja. Že v originalni darovnici Ludvika Nemškega za salzburško nadškofijo iz leta 860 sta bili kot *civitas* označeni Savarija (sedež karolinške grofije) ter cerkvena metropola Salzburg in očitno v dvorni pisarni že v tistem času termina niso dosledno uporabljali le za škofije. V Arnulfinumu so nato v panonskem prostoru kot *civitas* navedeni Savarija, Blatenski Kostel, Ptuj in *Ziup* pri Lipnici. Kot Savariji je lahko tudi Blatenskemu Kostelu – prestolnici Spodnje Panonije – ta naziv v 9. stoletju upravičeno pripadal, še toliko prej, ker je tako imenovan že okrog leta 870 v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.¹⁸³ Leta 890 je celo sam kralj Arnulf izstavil listino v *Mosapurc regia civitate*, kjer bi šlo lahko za Blatenski Kostel ali pa bavarski Moosburg.¹⁸⁴ Vsekakor pa je to dokaz, da so v njegovem času z izrazom *civitas* označevali tudi pomembna upravna središča v državi in ne le cerkvene metropole. Tu lahko omenimo, da je anonimni »bavarski geograf« v svojem delu, nastalem v krogu vzhodnofrankovskega dvora sredi 9. stoletja, prav tako imenoval pomembna naselbinska središča slovanskih ljudstev ob vzhodni frankovski meji z oznako *civitas*.¹⁸⁵ Zato glede na očitni centralni pomen Ptuja v karolinškem obdobju nikakor ni izključeno, da so tudi to naselbino kot *civitas* označevali že v Arnulfovi dobi.

Ponarejena Arnulfova darovnica v obliki, v kakršni je nastala v drugi polovici 10. stoletja, pa je predvsem rezultat otonske dobe in tedanjih družbenih razmer. Zato lahko njene navedbe resnično objektivno vrednotimo le v kontekstu tega časa in tedanje terminologije. Salzburg je v falsifikatu termin *civitas* uporabil za pomembnejša gospodarsko-upravna središča v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru, pri katerih je imel posestni interes oziroma stare pravice. Melk, Hollenburg in Traismauer, kjer je nadškofija leta 860 prejela kraljeve dvore, so v nadaljnjem stoletju verjetno stopnjevali svoje centralne in gospodarske funkcije

Ptuja, str. 402 sl.

¹⁷⁹ Gl. str. 25. Prim. KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 22 sl.

¹⁸⁰ KOS, *The Monetary Circulation*, str. 226 sl.

¹⁸¹ Prim. ELMERS, *Die Rolle*, str. 137–147.

¹⁸² O razvoju neagrarnih dejavnosti v zgodnjih centralnih krajih in socialni strukturi gl. literaturo pri KOSI, *Pre-durbane I*, str. 300, op. 181.

¹⁸³ Gl. str. 23.

¹⁸⁴ *DArn*, št. 75. Prim. KAHL, *Reginos Mosaburh*, str. 223 sl.

¹⁸⁵ Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 10 sl.

in za Salzburg postali *civitates*. Ni razloga za dvom, da je podoben razvoj doživel Ptuj. Doba madžarske prevlade v prvi polovici 10. stoletja glede same funkcije Ptujja ni nujno pomenila drastičnega preloma s karolinško dobo, kot si običajno predstavljamo. Nenazadnje je bila naselbina strateškega pomena za logistiko madžarskih pohodov proti Italiji¹⁸⁶ in kontinuiteta starejših centralnih krajev je v zgodnjem madžarskem obdobju dokazana pri številnih pomembnih naselbinah Panonije (*Savaria*–Szombathely, *Quinque ecclesiae*–Pécs, Blatenski Kostel,¹⁸⁷ *Brezalauspurc*–Bratislava, Nitra idr.).¹⁸⁸ Nepretrgano poselitev ptujskega prostora in s tem funkcije naselbine dokazuje tudi neprekinjeno nadaljevanje pokopov na velikem ptujskem zgodnesrednjeveškem grobišču.¹⁸⁹ Po ponovni priključitvi nemškemu cesarstvu v letih po 955 se je nekdanji pomen Ptujja verjetno hitro obnovil, kar lahko sklepamo tudi na osnovi arheoloških izsledkov o domnevnem močnem povečanju prebivalstva naselbine od srede 10. stoletja.¹⁹⁰ Nenazadnje tudi listinski viri – Arnulfinum ter njegove potrditve – ki so nastali na osnovi nekih realnih motivov, omogočajo domnevo, da je bil Ptuj okrog leta 980 pomembna salzburška centralna naselbina, imenovana *civitas* kot druga podobna središča cesarstva.

Poleg Arnulfinuma – ki se ga kljub vsebinsko nedvomno realnim podlagam drži slab sloves ponareodka – pa bistven vir, na osnovi katerega smemo ocenjevati status in pomen Ptujja konec 10. stoletja, predstavlja potrditev salzburških pravic in posesti s strani cesarja Otona II. leta 982, najstarejši nesporno avtentični dokument, ki dokazuje obstoj in povzema dele ponarejene Arnulfove darovnice (slika 2).¹⁹¹ Listina, nastala na prošnjo nadškofa Fridrika, se omejuje na salzburške posesti v vzhodnoalpskem prostoru in izpušča vse panonske in obdonavske kraje Arnulfove darovnice, ki so bili tedaj pretežno pod gospostvom Madžarov. V njej vladar na prvem mestu potrjuje Arnulfovo daritev *Pettouiam civitatem* z vsemi topografskimi podrobnostmi (slika 3), za njo pa kot *civitates* omenja še Zuip in Krnski grad – torej tri pomembna gospodarska in upravna središča na jugovzhodu države.¹⁹²

V dokumentu je kot sedež prejemnika privilegija z oznako *Iuuauia civitas* naveden Salzburg – tedaj nedvomno centralna naselbina z močnim neagrarnim značajem,¹⁹³ medtem ko je bila listina izstavljena v Tarentu v južni Italiji, pomembnem pristanišču in sedežu

¹⁸⁶ Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 326. Neprekinjenost v poselitvi in celo napredek sta v ogrskem obdobju 10. stoletja ugotovljena tudi v krajih ob Donavi v Spodnji Avstriji. Gl. CSENDES, *Der niederösterreichische Raum*, str. 100. O madžarskih pohodih ŠTIH, *Madžari*, str. 171–201.

¹⁸⁷ Pri Blatenskem Kostelu je bila v delu naselbine arheološko potrjena intenzivna slovanska poselitev s krščanskimi pokopi še do srede 10. stoletja (več kot 750 grobov). Ta del je bil nato očitno opuščen zaradi slabših bivalnih pogojev in ne madžarskega uničenja. Naselbina na »grajskem otoku« pa je zelo verjetno funkcionirala naprej in leta 1019 je ogrski kralj Štefan I. tu ustanovil benediktinsko opatijo, ki je nadaljevala centralno vlogo lokacije. Gl. MÜLLER, *Ethnische Verhältnisse*, str. 166, 169 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 441, 450.

¹⁸⁸ Za literaturo gl. KOSI, *Predurbane I*, str. 301, op. 187–190.

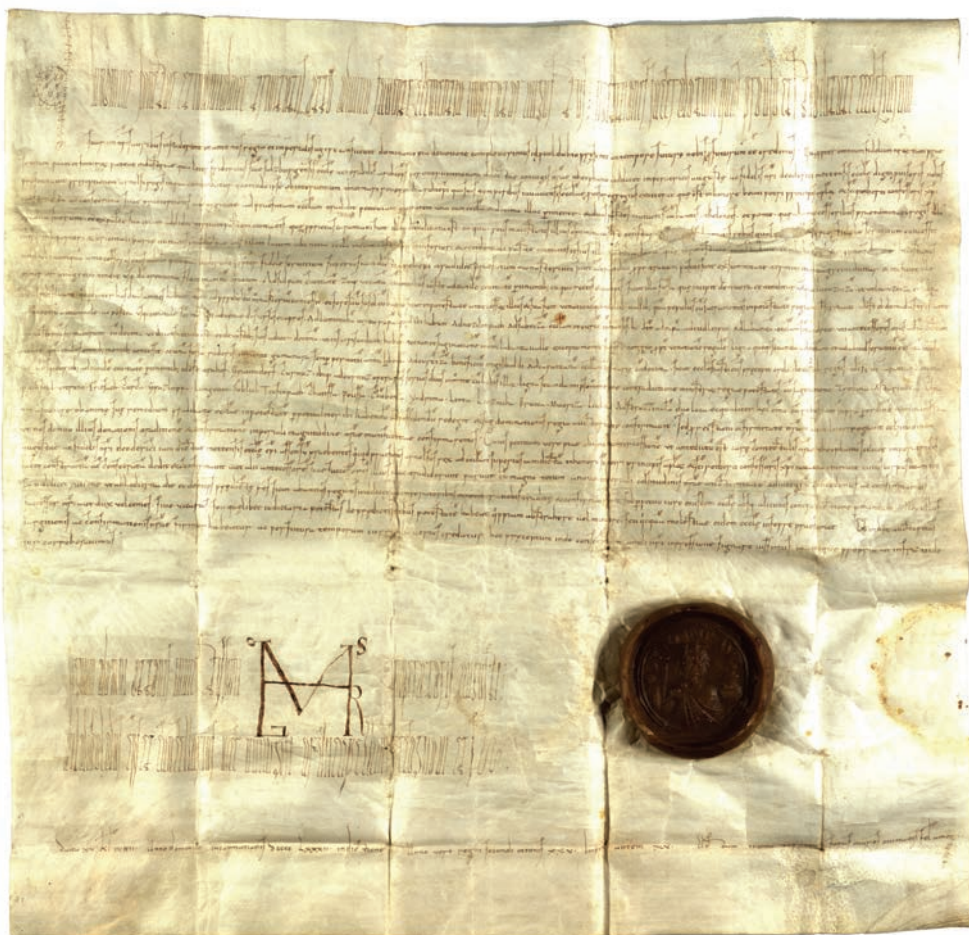
¹⁸⁹ PLETERSKI, *Razcvet*, str. 403 sl.

¹⁹⁰ KOROŠEC, *Nekropola*, str. 84; ISTA, *Naselbinska struktura*, str. 82.

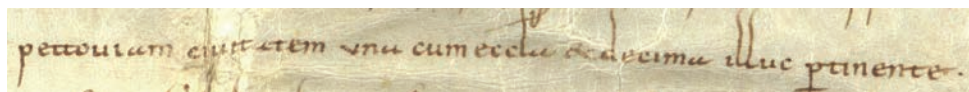
¹⁹¹ *DO II*, št. 275; *SUB II*, št. 58; *Gradivo II*, št. 473.

¹⁹² To je edina od vladarskih potrditev Arnulfove darovnice, ki se v seznamu posesti omejuje le na izbor salzburških posesti v vzhodnih Alpah, ter edina, ki na prvem mestu omenja Ptuj, in to kot celovito naselbino z dikcijo ... *tradidit Pettouiam civitatem una cum ecclesia* ..., nato sledijo pertinence. Vse ostale kasnejše vladarske potrditve dobesedno ponavljajo dikcijo Arnulfinuma: ... *ad Pettouiam eclesiam cum decima et duas partes civitatis* ...

¹⁹³ Salzburg je leta 996 od Otona III. dobil svečan cesarski tržni privilegij za vsakodnevno trgovanje – *mercatum omni die legitimum* – ki je nedvomno legaliziral in nadgradil že obstoječe funkcije naselbine. *DO III*, št. 208; DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte*, str. 123 sl., 126 sl.; DOPSCH, *Wann wurde*, str. 20.

SLIKA 2: Listina cesarja Otona II. iz leta 982 o potrditvi posesti salzburške nadškofije. Dokument se sklicuje na listino kralja Arnulfa (*preceptio Arnolfi regis*) in dokazuje njen obstoj. Na prvem mestu v seznamu posesti je naveden Ptuj (originalna listina v HHStA na Dunaju, AUR, 982 V 18, Taranto).

SLIKA 3: Detajl slike 2. Vladar potrjuje in ponovno podeljuje nadškofiji ptujsko naselbino s cerkvi-jo in pripadajočo desetino: ... *Pettouiam civitatem una cum ecclesia et decima illuc pertinente* ...

nadškofije (*actum iuxta Tarentum foras muros civitatis*). Predpostavljamo lahko, da uporaba istega termina v tej diplomi pri treh različnih krajih ni mogla pomeniti kakšnih med seboj bistveno različnih naselbinskih oblik. Do realnejše slike o vsebini oznake *civitas* pa nas bo pripeljala analiza uporabe izraza v sodobnih vladarskih listinah iz druge polovice 10. stoletja.

Ob pregledu obsežnega korpusa listin lahko ugotovimo, da je dvorna pisarna tako imenovala na eni strani stara mediteranska središča s kontinuiteto iz antike (Tarent, pri nas Koper¹⁹⁴ idr.) in vsa stara pomembna središča države na nekdanjem rimskem ozemlju s sedeži škofij (npr. Köln, Mainz, Trier, Utrecht, Liege, Metz, Speyer, Worms, Straßburg, Augsburg, Regensburg, Passau, Salzburg).¹⁹⁵ Na drugi strani pa so kot *civitas* popolnoma enakovredno označevali tudi centralne kraje, ki so nastali izven nekdanjega rimskega ozemlja, oziroma neodvisno od tega, ali je bil v nekem kraju sedež škofije ali ne (npr. Magdeburg, Altenburg, Zeitz, Bingen, Aschaffenburg, Zürich, Bamberg, Tulln v Avstriji, Ziup na Štajerskem,¹⁹⁶ Pazin in Pičen v Istri¹⁹⁷).¹⁹⁸ Termin *civitas* je v vladarskih diplomah te dobe očitno pomenil pomembno centralno naselbino z različnimi funkcijami, ne glede na njen izvor oziroma genezo. Izraza ne moremo omejiti zgolj na utrdbo ali grad, še manj na ostanke rimskega mesta. Kot izrecno kažejo nekatere formulacije, ki *civitates* neposredno povezujejo s tržiščem, mitnino, *bannum* in kovnico, je pogosto šlo za naselbine z zgodnjeurbanim značajem, v katerih so potekale neagrarni dejavnosti. Takšno vsebino izraza lahko zaznamo že v zgodnjem 10. stoletju,¹⁹⁹ zlasti zgovorne pa so diplome iz pozne otonske dobe. Oton III. je na primer leta 989 škofu Halberstadta podelil privilegij, da je lahko v naselbini ustanovil tržišče s kovnico, mitnino in sodstvom, kot so to imele Magdeburg in *relique civitates*.²⁰⁰ Leta 1000 je isti vladar frankovskemu samostanu Lorsch dovolil, da v svojem kraju Weinheim organizira trg z vsemi pravicami in koristmi kot *publicum mercatum in ceteris civitatibus et villis* ...²⁰¹ Kralj Henrik II. pa je leta 1004 sankcioniral ustanovitev trga pri samostanu Andlau v Alzaciji z določilom, naj vsi, ki *in loco mercati* trgujejo, uživajo mir in zaščito pod kraljevskim *Bannumom*, kot v drugih *civitatibus opidis castellis vicis villis* ...²⁰² Kot kažejo citati, je *civitas* pomenila tržni kraj prve kategorije. Privilegij Henrika II. za

¹⁹⁴ Cesar Oton II. je na primer leta 977 v listini za oglejskega patriarha Rodoalda, v kateri mu je potrdil nakup Izole, imenoval Koper *civitas Iustinopolis* (DO II, št. 154; *Gradivo* II, št. 457). V pogodbi Koprčanov z Benetkami istega leta pa so poleg *civitas Justinopolis* omenjena še druga istrska mesta (*civitates Ystrie*). Gospodarsko komponento značaja teh naselbin dokazujejo členi pogodbe, ki se v veliki meri nanašajo na medsebojno trgovanje in plačevanje mitnin. *Gradivo* II, št. 462.

¹⁹⁵ Gl. odgovarjajoče diplome po imenskem kazalu v DO I, DO II in DO III. Prim. KÖBLER, burg und stat, str. 308 sl.

¹⁹⁶ V originalni darovnici Otona I. salzburški nadškofiji iz leta 970 je kraljeva pisarna Ziup imenovala *civitas*. Gl. str. 38.

¹⁹⁷ Diploma Henrika II. iz leta 1012, s katero je oglejski cerkvi potrdil darovnico Otona III. za posest Pična in Pazina, je posebej zanimiva. Vladar potrjuje *duas civitates in comitatu Hystriensi sitas*, in pri tem pri Pičnu izrecno omenja sedež škofije – *in qua iam dudum episcopatus ... constructus esse videtur*. Kljub temu, da v Pazinu ni bilo škofije, je ta imenovan enako – *civitas*, in v nadaljevanju so za obe naselbini navedene iste pertinence. Poleg tega Henrik podeljuje pristanišče v Plominu, kjer so prebivalci obeh naselij lahko imeli svoje ladje in od tod svobodno pluli v druge pokrajine cesarstva. Razvidno je, da je šlo pri obeh naselbinah za centralne kraje, naseljene s svobodnim prebivalstvom, ki se je ukvarjalo tudi z neagrarnimi dejavnostmi. Oba kraja sta dobila pripadajoč mestni teritorij v radiju treh milj, ki je sodil pod javno oblast mestnega gospoda. DH II, št. 243; *UBK* I, št. 16; *Gradivo* III, št. 31.

¹⁹⁸ Za podrobno argumentacijo in navedbo literature za posamezne kraje gl. KOSI, Predurbane I, str. 303–304.

¹⁹⁹ Že v diplomi kralja Konrada I. iz 918 glede plačevanja mitnine v Würzburgu se trgovci omenjajo v neposredni povezavi s *civitates*: ... *thelonei debitum ... debet persolvi a cunctis qui cum mercatus sui mercimonio ab universis provinciis et civitatibus illuc conveniunt*. DO I, št. 35.

²⁰⁰ ... *in loco Haluerstatensi dehinc teneat et faciat mercatum ac monetam atque teloneum et bannum ... sicut relique civitates Magadaburg et aliae tenent et possident*. DO III, št. 55.

²⁰¹ DO III, št. 372.

²⁰² ... *quam in aliis civitatibus opidis castellis vicis villis tenuerunt et tenere debuerunt, quotquot publicum petie-*

Worms iz leta 1014, v katerem je grofom dovolil od podložnikov škofa pobiranje globe za prekrške le *in publicis civitatibus*, kaže, da je šlo prvenstveno za kraje v vladarjevi pristojnosti z različnimi funkcijami, kjer je bilo življenje posebej pravno regulirano.²⁰³ Za kakšne dejavnosti je šlo v teh naselbinah, pa je jasno razvidno v privilegiju za samostan sv. Maxima v Trierju, ki mu je Oton III. leta 990 potrdil pravico do prodaje in nakupa v kraljevih *civitates* (... *in civitatibus regalibus*).²⁰⁴ V skupino podobnih pomembnejših naselbin, ki jih je dvorna pisarna (ali salzburška ob prevzemu dvorne terminologije) označevala kot *civitas*, je očitno sodil tudi Ptuj.²⁰⁵

Kaj so pomenile in s kakšno funkcijo so bile zvezane pravice Salzburga – *bannum*, *theloneum* in *pons* – na Ptuj? *Bannum* v povezavi s *civitas* ali *mercatum* je v otonskih listinah nič drugega kot sodna pristojnost nad tržno naselbino,²⁰⁶ ki je prejemniku zagotavljala celovito izvajanje privilegija in skupaj z ostalimi pritisklinami pomenila koristi oz. dohodek (npr. sodne globe).²⁰⁷ Prvič jo v že razviti obliki zasledimo leta 946 v diplomu Otona I., ki je saškemu samostanu Corvey dovolil, da v eni od dveh svojih skupaj ležečih vasi Meppen, nad katerima mu je podelil *bannum*, ustanovi trg z mitnino in kovnico. *Bannum* je tudi izrecno opredeljen: da noben javni (kraljevi) sodnik nima v omenjenih dveh krajih sodne pristojnosti razen zakoniti odvetnik samostana.²⁰⁸ Na trgu naj bi vladal tržni mir za prihajajoče, odhajajoče in tam živeče, kot je bil podeljen drugim trgovskim krajem (*sicut aliis mercatorum locis concessum est*). Privilegij za trg pri saški opatiji Gandersheim iz 990 je še zlasti zgovoren pri razlagi *bannuma*-a, ki je bil podeljen tržni naselbini: vsi prestopki proti pravu, ki bi se zgodili v kraju (*in eadem loco*), naj bi se s kraljevskim *bannum*-om (*nostro regio banno*), ki je bil prepuščen opatiji, razrešili in poravnali.²⁰⁹ Trgovci in drugi prebivalci kraja (*negotiatores et habitatores eiusdem loci*) naj bi uživali takšno »pravo« kot tisti v Dortmundu in drugih krajih (*eadem lege utantur qua caeteri emptores Trotmannie aliorumque locorum utuntur*).²¹⁰ Podobnih primerov je precej, najbolj izčrpne in vzorčne za to problematiko pa so listine za Magdeburg.

V sklopu obsežnih privilegijev za samostan sv. Mavricija v Magdeburgu leta 965, ki so pripravljali ekonomsko bazo za kmalu zatem ustanovljeno nadškofijo in zajemali podelitev trga, mitnine in kovnice, je cesar Oton I. prepustil samostanu tudi *bannum nostre regie vel*

runt mercatum. DH II, št. 79.

²⁰³ DH II, št. 319.

²⁰⁴ DO III, št. 62. Da so takšni vladarjevi centralni kraji obstajali tudi na jugovzhodu države, lahko sklepamo iz dokumenta iz leta 1027, ko je cesar Konrad II. na Bavarskem ukazal preiskavo stanja kraljeve posesti, ki je vključevala tudi poizvedbo glede *civitates* v Avstriji: ... *de civitatibus ad marchiam istius provincie pertinentibus* ... *Die Traditionen des Hochstifts Freising* II, št. 1422.

²⁰⁵ Prim. HYE, *Die Städte*, str. 195.

²⁰⁶ O razvoju in vsebini pojma *bannum* na splošno HIRSCH, *Die hohe Gerichtsbarkeit*, str. 173 sl.

²⁰⁷ Prim. SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte*, str. 51. Nekaj primerov iz virov pri KOSI, *Predurbane I*, str. 305, op. 217.

²⁰⁸ ... *ut nullus iudex publicus in locis antedictis ullam insuper exercent potestatem iudicariam nisi prefati legitimus advocatus abbatis*. DO I, št. 77.

²⁰⁹ ... *regium nostrum bannum illuc dedimus, ut omnis causa quaecumque in eadem loco contra legem oborta fuerit ... nostro regio banno ad suas manus recipiendo emendetur et legaliter corrigatur, nullaque persona iudiciaria parva seu magna deinceps in praedicto loco aliquod ius exercendi ullam potestatem habeat*, razen opatice in izvoljenega advokata (DO III, št. 66).

²¹⁰ Prav tam. Prim. SCHLESINGER, *Der Markt*, str. 279; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, str. 313–314.

imperatorie dignitatis in urbe Magadaburg.²¹¹ Kot je razloženo, je to pomenilo, da Judje in drugi tam živeči trgovci niso glede sodstva in reda sodili pod nikogar drugega razen pod omenjeno cerkev.²¹² S tem (*prescripti vero nostri banni*) noben grof, sodnik ali drug državni uradnik v naselbini (*in eadem civitate*) ni imel več sodnih pristojnosti, razen vodstvo omenjene cerkve oziroma njihov izvoljeni advokat.²¹³ Šlo je za podelitev sodne imunitete, ki je bila krajevno in personalno opredeljena – veljala je **v mestu** Magdeburg **za tam živeče** Jude in druge trgovce, ki so bili izvzeti izpod oblasti kraljevih uradnikov oziroma izpod kraljevega *bannum*-a.²¹⁴ Cesar Oton II. je leta 979 ponovil podelitev *bannum*-a nad Magdeburgom tamkajšnji novoustanovljeni nadškofiji in ga še bolj preciziral – veljal je *in sepe dicta civitate vel suburbium*, in sicer nad trgovci in Judi, ki so ali bodo v bodoče tam prebivali (*inhabitantibus aut in posterum habitaturis*) ter vsemi drugimi, ki so se tam pod kakršnikoli pogoji zadrževali oz. bivali (*aliisque cuiuscumque conditionis inibi morantibus*).²¹⁵ Bistveno je, da je le nadškof oziroma njegov odvetnik imel pristojnost v naselbini tako nad vsemi stalnimi prebivalci (trgovci, Judje) kot nad vsemi ostalimi različnega stanu oz. pravnega statusa, ko so začasno bivali ali prihajali v kraj. To pa suponira obstoj in omejitev posebne sodnega območja (Bannbezirk), izvzetega iz prava agrarne okolice, ki je zajemalo *civitas* in *suburbium*, in kjer so vsi, ki so vstopili, sodili pod posebno imunitetno tržno sodstvo (»tržna imuniteta«, W. Schlesinger). To sodstvo je načeloma, kot mitnina, kovnice in ostale pertinence, sodilo v kraljevo domeno v sklopu regalne tržne pravice (Marktregal),²¹⁶ prav v času Otonov pa je ta s številnimi darovnicami prehajala na cerkvene institucije in redkeje tudi posvetne gospode.²¹⁷ »Tržna imuniteta« je bila posebna kategorija, bolj specifičirana od splošne imunitete, ki so jo mnoge cerkvene institucije uživale že prej in bile z njo zaščitene pred posegi tujih uradnikov na svojih posestih in nad svojim podložnim prebivalstvom.²¹⁸ Omejevala se je na samo neagrarno naselbino – *civitas, urbs, suburbium, villa, locus* – s specifičnimi pogoji dejavnosti in bivanja (trgovanje, pobiranje mitnine, kovanje in menjava

²¹¹ DOI, št. 300.

²¹² ... et ne vel Iudei vel ceteri ibi manentes negotiatores ullam aliunde nisi ab illo, qui eidem ecclesie prefuerit, districtiois aut discipline sententiam vel regulam sustineant. Prav tam.

²¹³ ... nullus vel comes vel vicarius vel iudex vel tribunus vel exactor vel alia aliqua persona in eadem civitate sibi usurpandi vel aliam aliquam in prescriptis legem aut disciplinam exercendi potestatem habeat, nisi ipse qui eidem loco vel ecclesie prefuerit, vel advocatus quem nostro consensu sibi et eidem ecclesie preficiendum elegerit. Prav tam.

²¹⁴ Prim. SCHLESINGER, Vorstufen, str. 405 sl.; DILCHER, Marktrecht, str. 405 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 304 sl.; SCHWINEKÖPER, Königum und Städte, str. 61 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen, str. 6 sl.

²¹⁵ DO II, št. 198.

²¹⁶ SCHLESINGER, Vorstufen, str. 408 sl., 427 sl.; ISTI, Der Markt, str. 278 sl.; SCHWINEKÖPER, Königum und Städte, str. 145 sl., zlasti 149 sl.; DILCHER, Stadtherrschaft, str. 36–37; ISTI, Marktrecht, str. 404 sl., 406, 410; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 320 sl.; ENGEL, Die deutsche Stadt, str. 28 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen, str. 9 sl.; ISTI, Zur Entstehung, str. 194 sl.; BÜTTNER, Zum Problem des Marktes, str. 44–46; FEGER, Märkte, str. 51; PITZ, Europäisches Städtewesen, str. 274 sl., 279 sl.

²¹⁷ ADAM, Das Zollwesen, str. 187; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 303, 311–312; PITZ, Europäisches Städtewesen, str. 279–280; OPLL, Das Werden, str. 580; SCHLESINGER, Vorstufen, str. 425, op. 101.

²¹⁸ Gl. SANTIFALLER, Zur Geschichte, str. 25 sl., 35 sl., 79 sl. Salzburg je za vse svoje posesti v cesarstvu užival imuniteto že od Karla Velikega, kar je okrog leta 945 še razširil Oton I. (SUB II, št. 5, 44; DO I, št. 68; DOP-SCH, Die Karolinger, str. 219 sl.). Samostan sv. Mavricija v Magdeburgu (kasnejša nadškofija) pa je za svoje podložnike pridobil imuniteto od Otona I. že ob ustanovitvi leta 937 (DO I, št. 14, 15).

denarja, obrtna produkcija, verjetno tudi vprašanja bivanja in zemljiške posesti, v začetku vsaj za ozek sloj naseljenih trgovcev). Personalno je tržni *bannum* zajemal obstoječe in eventuelne bodoče prebivalce, ki bi se naselili v določeno naselje, kot je jasno izraženo leta 1038 v diplomu Konrada II. hamburški nadškofiji ob ustanovitvi trga v kraju Stade.²¹⁹ Odvetnik cerkvene institucije je imel v vseh teh primerih očitno specialno pristojnost le za tržno naselbino. Ta je zajemala vse prebivalstvo najrazličnejšega krajevnega porekla, socialnega stanu ali pripadnosti zemljiškemu gospodu in ne le podložno prebivalstvo lastnika naselbine oz. zemljiškega gospodstva. In to je bistvo, ki je tržno imuniteto ločilo od splošne imunitete. To pa je pomembna predstopnja v razvoju tudi pravno opredeljenega srednjeveškega mesta oziroma mestnega prava in skupnosti meščanov.²²⁰

Potrditev *Pettouiam civitatem ... duas partes civitatis cum bannis theloneis ...* leta 982 Salzburgu ne more biti nič drugega kot potrditev sodne pristojnosti v naselbini (*civitas*) Ptuj, kakršnakoli je že bila, oziroma nad vsem tamkajšnjim prebivalstvom.²²¹ Če se zdi zgornja analogija z Magdeburgom za Ptuj pretirana, nenazadnje je šlo za otonsko prestolnico cesarstva, pa citati v podobnih privilegijih za številne, tudi manj pomembne kraje, dokazujejo, da je šlo pri funkcionalni povezavi med *mercatus* in *bannum* v kraljevih darovnicah za vzorec običajnega pojava, ki ga zasledimo v različnih delih države (npr. Meppen, Verden in Hagenrode na Saškem, Memleben v Turingiji, Weinheim in Helmarshausen na Frankovskem, Allensbach in Villingen na Švabskem, Donauwörth na Bavarskem).²²² Našemu geografskemu prostoru bližje sta listini kralja Henrika IV., ki je leta 1060 v Beljaku (*in villa que vocatur Villach*) ustanovil trg (*mercatum*) in ga skupaj s sodstvom (*cum banno*), kovnico, mitnino in ostalim podelil škofiji Bamberg,²²³ leta 1061 pa je zgornjeavstrijskemu samostanu Lambach potrdil eksplicitno *bannum mercati in loco Wels ... cum omni utilitate*.²²⁴

Pri omembi Ptuja v Otonovi potrdilni diplomu iz 982 izstopa odsotnost navedbe pravice do trga/tržišča (*mercatus*), osnove otonskih tržnih privilegijev, kot tudi do ustanovitve kovnice. Vendar pri tem Ptuj ni bil izjema in tudi v drugih originalnih darovnicah Otonov

²¹⁹ ... *homines vero, qui in predicto predio quoquo modo sibi habitacula faciant, sub banno et constrictione advocati episcopalis nec alicuius alterius manere decernimus*. DK II, št. 278.

²²⁰ SCHLESINGER, Der Markt, str. 278 sl., 286 sl.; ISTI, Vorstufen, str. 411 sl., 427 sl.; DILCHER, Marktrecht, str. 404 sl., 410; ISTI, Stadtherrschaft, str. 37, 42 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 313 sl., 317, 322 sl., 359 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen, str. 9 sl., 13; ISTI, Zur Entstehung, str. 194 sl.; ENGEL, Die deutsche Stadt, str. 28 sl.; ENNEN, Die europäische Stadt, str. 66; BÜTTNER, Zum Problem des Marktes, str. 45; FEGER, Märkte, str. 51; PITZ, Europäisches Städtewesen, str. 292 sl.

²²¹ Množina *cum bannis*, za razliko od *banno* drugih podobnih diplom, je gotovo le posledica formulacije, ki govori o dveh delih naselbine s sodno pristojnostjo – ta pa je bila, kot tudi mitnina, razdeljena na tretjine (očitno so bili mišljeni prvenstveno dohodki od teh funkcij). Zelo podobno formulacijo imamo pri diplomu za *civitas Worms* iz leta 979, kjer sta bila mitnina in Bann razdeljena na tretjine in sta tamkajšnji škofiji dotodaj pripadala dva dela, vladarju pa tretji: ... *intra urbem vel in suburbio ... eadem ecclesia tam in toletis quam in bannis duas ... partes tenuit, tertia ... nostro fisco reservata* (DO II, št. 199). Delitev naselbine oziroma dohodkov od njenih pritikin na več delov, ponavadi tretjine, med različne lastnike je bila pogosta in je znana tudi npr. pri Regensburgu, Passau in še sredi 11. stoletja pri Heimenburgu na ogrski meji ob Donavi (gl. str. 57). Prim. SYDOW, Anfänge, str. 62–63.

²²² Podrobnejša argumentacija za posamezne lokacije z viri pri KOSI, Predurbane I, str. 307–308. Prim. DILCHER, Marktrecht, str. 406; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen, str. 8.

²²³ DH IV, št. 62; MDC III, št. 338; Gradivo III, št. 204. Gl. še str. 54.

²²⁴ DH IV, št. 70. Wels na mestu antične Ovilave je bil že v karolinški dobi kastrum (776) in v času kralja Arnulfa kraljevi dvor – *curtis regia* (885). Gl. GIESLER, Der Ostalpenraum, str. 426; HYE, Die Städte, str. 195.

najdemo primere, ko *mercatus* ni izrecno omenjen, vendar je iz konteksta vira razviden.²²⁵ Listina za Ptuj ima kljub temu svojo logiko. Otonske podelitve tržnih pravic pogosto navaajo splošno formulacijo *construendi (constituendi) mercatum* v kraju, kjer je dejansko tržišče že dolgo obstajalo, na primer pri Bremnu ali Salzburgu, in gre zgolj za formalno sankcioniranje ustanove, običajno pri prenosu iz kraljevih v druge roke.²²⁶ V primeru potrditve Arnulfove darovnice pa pri Ptujtu te formule ni, saj ne gre za pravi otonski tržni privilegij, temveč le za **potrditev** pravic oziroma navedbo daritev kralja Arnulfa in njegovih prednikov – torej za potrditev v preteklosti izvedene daritve. Že Arnulf naj bi podelil Salzburgu *civitas* na Ptujtu. Kraljeve centralne naselbine seveda niso potrebovale posebnega tržnega privilegija, tu so legalno potekali trgovanje in s tem zvezane dejavnosti.²²⁷ In ravno Ptuj naj bi bil, kot prikazuje ponarejena Arnulfova darovnica, ob koncu 9. stoletja kraljeva *civitas*, podeljena salzburski nadškofiji. Kot je razvidno že iz karolinških in kasnejše otonskih virov, pa so bile *civitates* primarne tržne naselbine.²²⁸ Po mojem mnenju Arnulfinum in njegove potrditve že v oznaki *civitas* zajemajo tržno naselbino in s tem potrjujejo tradicionalno legalno tržišče. Le v povezavi s tržiščem postane logična podelitev pravice do mitnine in *bannum*-a (oziroma dohodkov od teh pravic). Argument v prid takšni interpretaciji je nena zadnje tudi dejstvo, da Arnulfinum le nekatere centralne kraje označuje za *civitas* – nedvomno z namenom, da se tam nadškofiji zagotovijo določene pravice.

Glede na to, da je Arnulfinum falsifikat, ni moč absolutno potrditi, ali je že kralj Arnulf podelil Salzburgu *civitas* s pertinencami ali pa je ta formulacija le interpolacija salzburske pisarne v ponarejeni listini. Bistveno pa je, da je cesar Oton II. potrdil domnevno Arnulfovo darovnico in s tem za prihodnost legaliziral vse salzburske pravice na Ptujtu. Potrdilna diploma iz 982 ima tako v pravno-formalnem pogledu popolnoma enako težo kot pravi otonski tržni privilegij, kar dodatno potrjuje tipična imunitetna formula na koncu diplome.²²⁹ Nadškofija je z listino dobila potrditev posesti Ptujtu in vseh pravic, ki so omogočale razvijanje tržne naselbine in kasneje mesta. Potrditve Arnulfinuma – med zadnjimi še leta 1178 s strani cesarja Friderika Barbarose²³⁰ – so bile temeljni dokument, na osnovi katerega je salzburska nadškofija razvijala mesto na Ptujtu v nadaljnjih stoletjih. Nikoli kasneje ni bilo potrebe in tudi ni prišlo do nove posebne vladarjeve podelitve pravice do trgovanja, sejmov in mitnine oz. ustanovitve meščanske naselbine. Diploma Otona II. za Salzburg tako sodi v sklop številnih privilegijev, s katerimi so vladarji načrtno podpirali cerkvene ustanove kot enega temeljev ureditve imperija (Reichskirchensystem). Obenem so tržni pri-

²²⁵ Oton III. je leta 987 podelil nadškofiji v Magdeburgu mitnino, *bannum* ter pravico do kovanja denarja v Giebichensteinu, kar je bilo dotedaj v kraljevi posesti. Vse tri funkcionalno s trgovanjem povezane pertinence so bile vezane na *locus Giebichenstein*, kjer je bilo očitno že prej kraljevo legalno tržišče, čeprav ni izrecno navedeno (DO III, št. 34). Cesar Oton II. pa je leta 983 mainškemu nadškofu podelil *ius potestative infra et extra Pinguam civitatem in omnibus rebus ... et banno sub territorio eiusdem civitatis ... ceterisque utilitatibus omnibus in moneta* ... Omemba kovnice jasno kaže, da je šlo pri Bingnu za oblastne pravice nad neagrarno tržno naselbino (*civitas*), čeprav pravica do trgovanja ni izrecno navedena (DO II, št. 306).

²²⁶ Gl. DO I, št. 307 za Bremen, čeprav je kraj dobil pravico do trga, mitnine in kovnice že z diplomom kralja Arnulfa leta 888 (DArn, št. 27). Za Salzburg gl. DO III, št. 208; DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte*, str. 124, 126 sl.; MITTERAUER, *Wirtschaft und Handel*, str. 432.

²²⁷ Gl. str. 29.

²²⁸ Gl. str. 28, 47.

²²⁹ ... *nec ullus successor noster aut dux vel comes sive vicarius seu quelibet iudiciaria potestas de predictis rebus potestatem habeat* ... DO II, št. 275.

²³⁰ DF I, št. 732; SUB II, št. 415; *Gradivo* IV, št. 610.

vilegiji izraz načrtne politike ustvarjanja centralnih tržnih krajev v državi – politike, ki je z viri najbolj jasno dokumentirana na primeru Saške.²³¹ Tudi Ptuj pa je bil del tega imperija in takšne politike.

Tudi kovnica se pri Ptujju ne omenja, kar pa nima velikega pomena. Kot pritiklina tržišča se je sicer običajno formalno navajala v tržnih privilegijih, vendar je bila občasno celo izrecno izvzeta iz podelitve tržnih pertinenc.²³² Marsikje pa kljub podelitvi ni prišlo do realizacije, tudi pri tako pomembnih središčih imperija in sedežih škofij kot v Bremnu, Hamburgu, Osnabrücku, Eichstättu, Freisingu, Passau.²³³ Dejansko je salzburška nadškofija dobila celo za sam Salzburg pravico do kovanja šele v privilegiju Otona III. leta 996,²³⁴ kar je precej kasneje prenesla še na svoje posesti na jugovzhodu (Breže na Koroškem).²³⁵ Kljub tej pravici je na ožjem območju Salzburga kot tudi v ostali Bavarski (in marsikje drugje) še nadalje prevladovala naturalna menjava.²³⁶

Viri 9. in 10. stoletja, ki smo jih analizirali, vsekakor omogočajo zaključek, da je bil Ptuj najkasneje okrog leta 980 pomembna centralna naselbina, kjer je potekalo tudi trgovanje.²³⁷ Salzburg je od vladarja leta 982 nesporno dobil potrjeno ptujsko naselbino *civitas* z mitnino, sodstvom ter mostom čez Dravo. Dejstvo, da je nadškofija v ponarejeni Arnulfovi darovnici ter v Otonovi potrditvi uveljavljala pravico do pobiranja mitnine, kaže njen interes, da si zagotovi mitninske dohodke v naselbini, oziroma, da so tam potekale neagrarne dejavnosti, od katerih se je pobirala mitnina (promet, trgovina, verjetno tudi določene obrtne dejavnosti).²³⁸ Mitnina kot pristojbina od prometa trgovske robe je bila v prvi vrsti vezana na kraje trgovanja.²³⁹ Verjetno je šlo pri Ptujju za značilen tip zgodnje neagrarne

²³¹ Gl. SCHLESINGER, Vorstufen, zlasti 426 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königum und Städte*, str. 138 sl.; OPLL, Das Werden, str. 579 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 303 sl.

²³² Kralj Henrik II. je v dveh tržnih privilegijih leta 1004 izrecno izvzel kovnico: ... *mercatum ... cum theloneo sive vectigali regioque banno et omni publica functione, excepta moneta* (DH II, št. 78). ... *mercatum ... cum theloneo et vectigali et universa publica functione, excepta moneta* (DH II, št. 79).

²³³ SCHLESINGER, Der Markt, str. 268, op. 39; HARDT-FRIEDERICH, Markt, str. 14; BAUMGARTNER, Schriftquellen, str. 41.

²³⁴ DO III, št. 208.

²³⁵ HAHN, Salzburg, str. 15 sl.

²³⁶ Prim. DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte*, str. 129.

²³⁷ ZWITTER, K predzgodovini, str. 223, 242–243, ni dvomil, da se je na Ptujju trgovalo od 9. stoletja dalje. Vendar je, enako kot GRAFENAUER, Ptuj, str. 166, v skladu s starimi pogledi smatral, da so se na Ptujju vršili kvečjemu letni sejmi in je *bannum* pomenil le sejmsko sodstvo. Zgornji temeljit pretres podobnih sodobnih virov je pokazal, da je ta teza absolutno preozka in gre za splošno pravico do trgovanja oziroma rednega tržišča.

²³⁸ Prim. DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 311–312. Sama formulacija ... *duas partes civitatis cum bannis theloneis* ... jasno priča, da so bile podeljene pristojnosti oziroma dohodki od njih vezani na *civitas* – torej na **naselbino** in tamkajšnje dejavnosti. To je v Arnulfinumu jasno razvidno tudi pri formulaciji za Blatenski Kostel – *cum theloneo in civitate*. Iz tega sledi, da *civitas* ni mogla pomeniti le gradu v vojaško-utrdbenem smislu (kajti ta ne producira mitninskih in sodnih dohodkov) in še manj kaj drugega (npr. rimske ruševine). Jasno je tudi, da se navedena mitnina ne nanaša le na letne sejme, temveč na neke redne dohodke, ki so izvirali iz dveh delov naselbine, oziroma – na dve tretjini dohodkov od naselbine. Prim. podobno formulacijo za Worms (DO II, št. 199), kjer je nadškofija dobila *intra urbem vel in suburbio* dve tretjini mitnine, ali za Passau (DO II, št. 138), kjer je cesar škofiji podelil *partem thelonei in Patauia civitate* – torej tam, kjer so potekale dejavnosti, ki so bile podvržene plačevanju mitnine.

²³⁹ Že v karolinškem kapitularju iz leta 821 so kot lokacije pobiranja mitnine najprej navedene tržne naselbine, kjer sta potekala prodaja in nakup – *in mercatibus, ubi communia commertia emuntur et venundantur* (MGH, *Capitularia* I, št. 143, str. 294). Diploma za Münstereifel iz 898 mitnino izrecno povezuje s tržiščem: ... *de theloneo ipsius mercati* (DLdK, št. 26). V podelitvi oprostive plačevanja mitnine za samostan Murbach iz 977

naselbine, sestavljene iz utrjenega gradu in pripadajočega podgradja (*suburbium*), ki se je razvilo okrog dvorov in cerkva v obliki več poselitvenih jeder, kjer so potekale razne neagrarne dejavnosti. Takšni centralni kraji, pogosto še v navezavi na *civitates* in *castra* karolinške dobe, so po madžarskem obdobju od konca 10. stoletja tudi v drugih vzhodnoalpskih deželah pomenili bistven element v kontinuiranem razvoju k pravih meščanskim naselbinam visokega srednjega veka.²⁴⁰ Vladarski privilegij za Ptuj (in druge omenjene kraje, npr. Ziu/Lipnico) je pomenil za salzburško nadškofijo temeljni pravni pogoj in obenem odpiral možnosti nadaljnjemu razvoju obmejne naselbine v 11. stoletju. Tudi po arheoloških ugotovitvah je v tem času Ptuj doživel velik dotok prebivalstva in svoj največji zgodnjersrednjeveški kulturni razcvet. Živahne (morda tudi trgovske) povezave proti vzhodu z madžarsko Panonijo dokazujejo pestri pridatki v grobovih ptujskega grobišča.²⁴¹

Verodostojnost teze o Ptuj kot centralni naselbini z zgodnjimi urbanimi potezami podpira poznan zgodnji mestni razvoj na sosednjem Ogrskem. Tu je od pokristjanjenja in uvedbe fevdalne kraljevine na prelomu iz 10. v 11. stoletje z organiziranjem škofijskih sedežev in uprave v obliki komitatov prišlo do močne koncentracije različnih funkcij v (pogosto že starejših) centralnih krajih. Z nastankom takšnih potrošnih središč in obenem najustreznejših točk za razvoj trgovine in drugih neagrarnih dejavnosti, se je že zgodaj v 11. stoletju začel razvoj zgodnjih mestnih naselbin z rednimi tedenskimi sejmi. Nosilci trgovine na velike razdalje, ki je ponovno oživela že v drugi polovici 10. stoletja,²⁴² so bili prvenstveno muslimani, Judje in Bizantinci, ki so se tudi za stalno naseljevali v pomembnejša središča.²⁴³ Obenem je izkazana notranja trgovina z agrarnimi in obrtnimi izdelki. Tudi kraljevski dekreti iz druge polovice 11. stoletja se ukvarjajo z regulacijo trgovanja, tržnimi pristojbinami in samimi trgi.²⁴⁴ S tem prostorom pa je Ptuj v 11. stoletju očitno vzdrževal intenzivne kulturne (trgovske?) povezave, kot kažejo arheološke ugotovitve.

Na drugi strani imamo centralne kraje z določenim neagrarnim značajem od konca 10. stoletja dokazane tudi na Koroškem. Cesar Oton II. je leta 975 vdovi Imi iz rodu kasnejše svete Heme podelil pravico, da pri samostanu, ki ga je gradila v Liedingu v dolini koroške Krke, ustanovi trg s kovnico in od trga pobira mitnino (*mercatum et monetam construendam ac teloneum de eodem mercato exigendum*).²⁴⁵ Čeprav se v literaturi pojavlja mnenje, da do uresničitve privilegija ni prišlo, je po nekaterih interpretacijah trg celo že prej obstajal.²⁴⁶ Glede na slabo ohranjenost virov do 12. stoletja lahko vsekakor dopustimo možnost, da se je tržni kraj razvijal in bil morda celo predhodnik kasnejšega krškega mesta Straßburg, ki leži v neposredni bližini. Dokument nam nesporno dokazuje, da so bili pojem trga, dohodek

pa je na prvem mestu omenjeno pobiranje dajatve »v mestih« – *theloneum ... in urbe* (DO II, št. 155).

²⁴⁰ Prim. KNITTLER, *Städtewesen*, str. 476 sl.

²⁴¹ KOROŠEC, *Nekropola*, str. 84.

²⁴² KRISTÓ, *Internationale Wege*, str. 139–140.

²⁴³ Že potopis judovskega trgovca Ibrahima ibn Jakuba iz Tortose, nastal v letih 961–965, omenja v Pragi muslimanske, judovske in ogrske trgovce, ki so prihajali z Ogrske in kupovali sužnje, krzno idr. *Magnae Moraviae fontes historici* III, str. 410 sl.; *Europas Mitte* I, str. 150; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 242–243; EN-NEN, *Die europäische Stadt*, str. 67–68.

²⁴⁴ FÜGEDI, *Die Entstehung*, str. 104 sl.; GEREVICH, *Hungary*, str. 430–455; ISTI, *The Rise of Hungarian Towns*, str. 26 sl.; LASZLOVSZKY, *Frühstädtische*, str. 307–316; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 217 sl.

²⁴⁵ DO II, št. 110; MDC I, št. 8.

²⁴⁶ KOLLER, *Zur Vorgeschichte*, str. 62 sl. Prim. BAUMGARTNER, *Schriftquellen*, str. 39 sl.; ZWITTER, *K predzgodovini*, str. 238; MELIK, *Mesto*, str. 300.

od trgovanja (mitnina) in denarno poslovanje na Koroškem prisotni že konec 10. stoletja. Privilegij je navsezadnje nastal na osnovi nekih potreb, iniciative oziroma peticije. Glede na značaj tovrstnih tržnih privilegijev, ki nam dejansko kažejo le majhen – vladarsko sankcioniran – del splošno razširjenega pojava, lahko domnevamo, da je trgovanje potekalo v mnogih središčih po Koroškem tudi brez posebnega privilegija.²⁴⁷ Z viri potrjenih pa je še nekaj privilegiranih tržnih naselbin. Cesar Henrik II. je leta 1016 grofu Viljemu Breško–Selškemu podelil pravico do trga z mitnino kjerkoli na njegovi posesti v breški grofiji bi želel,²⁴⁸ oziroma – kot je razvidno iz potrditve cesarja Konrada II. leta 1028 – v kraju Breže.²⁴⁹ Breže so bile star centralni kraj, kjer se že v salzburški listini iz 927 omenjajo dvor (*curtis*) s cerkvijo, zgradbami in pripadajočimi tam živečimi podložniki, v bližini pa je obstojala tudi judovska naselbina (*villa Judeorum*), domnevno nastala že pred koncem 10. stoletja.²⁵⁰ Vladarski privilegij iz 1016 je bil pravni temelj za razvoj krškega in kasneje salzburškega mesta, že vsaj od srede 12. stoletja razvite prave meščanske naselbine, izpričane tako v narativnih virih kot v listinah in tako ene najbolj dokumentiranih na Koroškem.²⁵¹

Še bolj zgovoren – za razvoj zgodnjerednjeveške neagrarne naselbine naravnost vzorčen – je primer Beljaka.²⁵² Kot je razvidno iz darovnice kralja Karlmana, je na stiku Dravske in Ziljske doline ter ob ugodnem prehodu čez Dravo že leta 878 stal most (*ad pontem Uil-lach*).²⁵³ Šlo je za že tedaj intenzivno poseljeno staro kulturno krajino: v bližini v Trebinjem (Treffen) je stal kraljev dvor, darovan bavarskemu samostanu Ötting s podložniki in 70 hubami. Dobrih sto let kasneje je kraljevi dvor skupaj z utrdbo in cerkvijo izpričan tudi na mestu Beljaka. Cesar Oton II. je leta 979 *curtem Fillac et castellum cum aeclesia inibi constructa* z vsemi pertinencami, ki so zajemale tudi mostove (!) in soline, doživljenjsko podelil v fevd briksenškemu škofu Albuinu (po njegovi smrti je pripadel nazaj vladarju).²⁵⁴ Naravni razvoj prometno izredno dobro situirane naselbine z že razvito »infrastrukturo« (most, cerkev, utrdba, gospodarski dvor) je očitno pripeljal do oblikovanja centralnega kraja širše okolice, ki je zgodaj pritegnil tudi k naselitvi Judov v bližini.²⁵⁵ Krono temu razvoju je leta 1060 s svojim privilegijem dodal še kralj Henrik IV., ki je *in villa que vocatur Villach*

²⁴⁷ KNITTLER, *Städteswesen*, str. 478, je opozoril na dejstvo, da so se zlasti v posvetni sferi neagrarna tržna središča pogosto razvijala brez posebnega vladarjevega privilegiranja. S tem bi lahko povezovali npr. na prehodu iz 11. v 12. stoletje izkazana trga (*mercatus*) Spanheimov v Velikovcu ter Eppensteincev v Judenburgu (gl. op. 260 in 261).

²⁴⁸ ... *mercatum dedimus eis in suo predio ubicumque placuerit sibi ... atque theloneum in qualicumque loco sit mercatum*. *DH* II, št. 347; *MDC* I, št. 13; *Gradivo* III, št. 36. Listina je bila ponarejena okrog leta 1180, vendar vsebinsko potrjuje originalna darovnica cesarja Konrada II. iz leta 1028 (gl. op. 249).

²⁴⁹ ... *mercatum sibi ab antecessore nostro Heinrico imperatore concessum cum theloneo ad hoc iure pertinente in loco Friesacha vel in ceteris suis prediis in eodem comitatu iacentibus ubicumque sibi tunc temporis placuerat ... concessimus*. *DK* II, št. 134; *MDC* I, št. 15; *UBK* I, št. 21; *Gradivo* III, št. 84.

²⁵⁰ *MDC* III, št. 89. O judovski naselbini nazadnje KRAWARIK, *Die »Judendörfer«*, str. 425–426.

²⁵¹ WADL, *Friesachs historische Entwicklung*, str. 5 sl., 8 sl.; LAICHMANN, *Friesach*, str. 2 sl.; SACHERER, *Zur Stadtwerdung*, str. 123 sl.; OGRIS, *Die Bürgerschaft*, str. 28 sl.; ISTI, *Der Kampf*, str. 163–174; SYDOW, *Anfänge*, str. 66; KNITTLER, *Städte und Märkte*, str. 99 sl.; HYE, *Die Städte*, str. 196 sl. Gl. še str. 65, 80.

²⁵² O fazah razvoja nazadnje NEUMANN, *Zur Geschichte*, str. 103–142, NEUMANN, *Villach*, str. 2 sl. Gl. tudi KLAAR, *Die Siedlungsformen*, str. 33–44; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 314 sl.; SYDOW, *Anfänge*, str. 66; KNITTLER, *Städte und Märkte*, str. 100 sl.; HYE, *Die Städte*, str. 198; GUTKAS, *Das österreichische Städteswesen*, str. 140.

²⁵³ *DLdD*, št. 14; *MDC* III, št. 41; *Gradivo* II, št. 248; KOLLER, *Bamberg*, str. 223–233.

²⁵⁴ *DO* II, št. 205; *MDC* III, št. 150; *Gradivo* II, št. 468.

²⁵⁵ Judendorf pri Beljaku naj bi izviral s poznega 10. stoletja. KRAWARIK, *Die »Judendörfer«*, str. 417 sl.

ustanovil trg (*mercatum*) in ga skupaj s sodstvom, pravico do kovnice, mitnino in vsemi ostalimi koristmi od tržne pravice (*cum banno monetariis monetis theloneis omnibusque forensis iuris utensilibus*) podelil škofiji Bamberg.²⁵⁶ Trg s pertinencami je bil izvzet izpod pristojnosti vojvod, grofov, sodnikov in drugih uradnikov in podrejen izključno bamberškemu škofu. Vladar je s svojo kraljevsko avtoriteto jamčil vsem, ki so prihajali po **tržnih poslih** (*causa forensis negotii*) v Beljak, tam trgovali in se odondod vračali, mir oziroma zaščito.²⁵⁷ Po novejših mnenjih naj bi Bamberg že prej (po 1007) prišel do posesti Beljaka in vladar je na prošnjo bamberškega škofa leta 1060 podelil le še celovite tržne pravice.²⁵⁸ Vendar bi bilo nesmiselno dvomiti, da so v Beljaku kot pomembnem starem središču že predhodno potekali trgovanje in druge neagrarne dejavnosti. Na to bi lahko sklepali tudi po dikciji, ki nakazuje že potekajoče aktivnosti v tržni naselbini. Vladar je na peticijo škofa, ki je imel očiten interes pri razvoju centralne postojanke na Koroškem, le formalno legaliziral stanje. Bamberg je tako s privilegijem dobil vse pogoje za razvoj bodoče prave meščanske naselbine, ki je v naslednjih stoletjih postala vodilno prometno in trgovsko središče Koroške.²⁵⁹ Pri tem je za našo problematiko v darovnici iz 1060 bistvena tudi izrecna podelitev »tržne imunitete«, izključne sodne pristojnosti nad tržno naselbino v Beljaku, temeljna za razvoj prave urbane naselbine.

Očitno so v Vzhodnih Alpah v 11. stoletju obstajali pogoji za razvoj zgodnjearbanih tržnih naselbin (*mercatus, mercatum, forum*), ki so tudi dejansko potrjene z viri. Do začetka 12. stoletja so izpričane še nekatere brez izrecnega privilegija, na primer Judenburg (*mercatus Judenpurch* leta 1103)²⁶⁰ in Velikovec (*forum Iudeorum* med 1105–1126).²⁶¹ Popolnoma enake izhodiščne pogoje za razvoj, kot Bamberg v Beljaku, je že leta 982 z vladarskim privilegijem pridobila na Ptuj – na isti prometni osi ob Dravi proti Ogrski in ob obstoječem mostu čez reko – tudi salzburška nadškofija.²⁶²

Salzburg je gotovo takoj po umiritvi Madžarov, ko so se razmere ustalile, pričel z obnovo svojih posesti na jugovzhodu države. Potrditev Arnulfinuma s strani cesarja Otona II. 982 nedvomno lahko razumemo tudi kot vladarjev mandat za gospodarsko in vojaško utrditev Ptuja in drugih salzburških posesti na občutljivem obmejnem območju proti Madžarom. To je pomenilo prevzem državnih dolžnosti na meji v okviru otonskega sistema povezovanja in opiranja na cerkvene institucije (tzv. Reichskirchensystem).²⁶³ Cerkev je bila ravno v tem času glavni podporni steber države in dejavnik ekspanzije na severovzhodni meji proti Slovanom (968 ustanovitev nadškofije Magdeburg in sufraganskih škofij Merseburg, Meißen, Zeitz). Podobno in dobro dokumentirano funkcijo so bavarske cerkvene institucije

²⁵⁶ DH IV, št. 62; MDC III, št. 338; *Gradivo* III, št. 204.

²⁵⁷ ... *ut omnes qui ad predictum mercatum causa forensis negotii confluunt, ibidem negociantes indeque redeuntes secunda et certa pace fruuntur* (prav tam).

²⁵⁸ NEUMANN, Die Urkunde, str. 9–12; KOLLER, Bamberg, str. 227 sl.

²⁵⁹ Gl. HASSINGER, Die Handels- und Verkehrsstellung, str. 211.

²⁶⁰ UBS I, št. 95. Koroški vojvoda Henrik Eppenstein je samostanu St. Lambrecht podelil trg Judenburg z mitnino (*mercatum Judenpurch cum usu qui muta dicitur, thelono et pretereuntium merce*).

²⁶¹ MDC, *Ergänzungsheft*, št. 520a. Regensburški škof Hartwik Spanheim je podaril svojo dediščino na Koroškem samostanu Št. Pavel, s tem da njegovo polovico trga v Velikovcu z dvorom in censusom dosmrtno uživa vdova njegovega brata Bernarda (... *ut medietatem fori Judeorum et curtim ibidem positam uxor fratris mei ... cum aliquanto censu in vita sua possideat*).

²⁶² Tudi ZWITTER, K predzgodovini, str. 239, je bil mnenja, da Ptuj v 11.–12. stoletju sodi v isto kategorijo kot omenjena koroška in štajerska središča.

²⁶³ Prim. SANTIFALLER, *Zur Geschichte*, str. 27 sl., zlasti 40.

(Regensburg, Passau, Salzburg idr.) v istem času izvajale na območju Avstrije proti Madžarom.²⁶⁴ Enak položaj si lahko predstavljamo v primeru Ptuja, ki je bil pomemben in izpostavljen strateški branik države z edinstvenim mostom čez Dravo in kot vrata iz Panonije v Vzhodne Alpe ni mogel biti prepuščen na voljo Madžarom.²⁶⁵ Žal za Ptuj ne razpolagamo z nobenim podobnim ohranjenim virom, vendar listina Otona I. za Salzburg že 970 omenja, da je nadškof Friderik sosednjo salzburško postojanko, le kakih 50 kilometrov oddaljeno Lipnico, ponovno naselil s svojimi koloni,²⁶⁶ kar je dober argument, da lahko podobno dejavnost pričakujemo na Ptujju.²⁶⁷ Precej lahko sklepamo tudi posredno iz drugih virov.

Mejni prostor vzhodno in južno od hribovij Golice, Kobanskega in Pohorja je bil konec 10. stoletja že vključen v novo državno vojaško-upravno organizacijo mejnih krajin. Originalne ohranjene kraljeve darovnice dokazujejo, da je vladar podeljeval posesti tudi na širšem območju Dravskega polja. Po listini iz leta 980 je ta prostor zajemala grofija grofa Rachwina (*in comitatu Rachvuini comitis*), ki je mejila na Savinjsko grofijo.²⁶⁸ Leta 985 je Rachwin dobil od kralja Otona III. in ob intervenciji koroškega vojvode Henrika tudi 15 kraljevskih kmetij v Razvanju južno od kasnejšega Maribora (*in villa Razuuai dicta*) in drugih bližnjih krajin, če to ne bi zadoščalo pa še v okraju *Zitdinesfeld*, ki je ležal v njegovi grofiji.²⁶⁹ Ta okraj pa je nedvomno identičen s *Zistanesfeld*, ki ga najdemo v skoraj istočasni ponarejeni Arnulfovi darovnici in njenih potrditvah kot del salzburške ptujske posesti (šlo je za Dravsko polje v širši okolici vasi Skorba zahodno od Ptuja).²⁷⁰ Nadškofija je v falsifikat (in cesarjevo potrditev iz 982) v zvezi s *Zistanesfeld* celo vključila neobičajen – in tedaj aktualen – vrinek, ki je dokazoval salzburško pravico do očitno sporne posesti. Meje te posesti, ki je pomenila zahodno mejo salzburškega ptujskega gospostva, so neobičajno precizno navedene in dokazujejo, da je bila nadškofija že v zadnji četrtini 10. stoletja očitno aktivna na območju Ptuja, kjer si je skušala zagotoviti pravice in obmejiti posesti.²⁷¹

O konkretni dejavnosti Salzburga na Ptujju v 11. stoletju žal nimamo nobenih podatkov, vendar predlaganje ponarejene Arnulfove darovnice v potrditev vladarjem Otonu III. leta 984, Henriku III. 1051 in Henriku IV. 1057²⁷² in s tem poudarjanje starosti pravic, ki naj bi izvirale že od kralja Arnulfa, kažejo konstanten interes nadškofije na njeni jugovzhodni posesti.²⁷³ Razmerja Salzburga do Ptuja ne moremo tolmačiti nič drugače kot do drugih salzburških centralnih krajev Arnulfinuma, kjer je z boljše ohranjenimi viri izpričana kontinuirana dejavnost

²⁶⁴ Regensburški škof Wolfgang je na primer leta 979 z darovnico Otona II. dobil pravico, da ob reki Erlauf v današnji Avstriji zgradi grad (Wieselburg), izrecno z namenom, da bo lahko zaščetil svoje kolone, ki jih je pripeljal iz Bavarske, pred madžarskimi vpadi. *DO II*, št. 204; GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 418 sl., 465 sl. V času vojn z Madžari sredi 11. stoletja pa so nemški škofje (Freising, Eichstätt) od vladarja prejeli posesti v Avstriji neposredno na madžarski meji, tudi z izrecno nalogo, da vzdržujejo posadke v kastelih. *DH III*, št. 336; *DH IV*, št. 276.

²⁶⁵ Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 324.

²⁶⁶ Gl. op. 157.

²⁶⁷ O drugačnem mnenju glede vloge Ptuja, dosedaj prevladujočem v slovenski historiografiji, in argumentih proti temu gl. KOSI, *Predurbane I*, str. 314 sl.

²⁶⁸ *DO II*, št. 235; *Gradivo II*, št. 470.

²⁶⁹ *DO III*, št. 22; *Gradivo II*, št. 487.

²⁷⁰ O lociranju *Zistanesfelda* podrobno LEVEC, *Pettauer Studien*, str. 94 sl.; *Urbarji salzburške nadškofije*, str. 8.

²⁷¹ Podrobneje pri KOSI, *Predurbane I*, str. 315 sl.

²⁷² *DO III*, št. 1; *DH III*, št. 260, *DH IV*, št. 4; *Gradivo II*, št. 482; *Gradivo III*, št. 179, 197.

²⁷³ O vzrokih za obnavljanje privilegijev prim. SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte*, str. 151.

in razvijanje naselbin že od 10. stoletja dalje (npr. Lipnica, Breže, Gospa Sveta, Št. Andraž v Labotski dolini). Ptuj je gotovo pripadla pomembna vloga, še zlasti v času vojn nemškega cesarstva z Ogrsko, ki so sredi stoletja prinesle burno dogajanje tudi jugovzhodnemu mejnemu prostoru.²⁷⁴ Med vojno cesarja Henrika III. z Ogrsko leta 1042 je zelo verjetno prav v bližini Ptuja (*circa Petoviam*) mejni grof Gotfrid zmagal v bitki z Ogrji, ki so vpadli na Koroško.²⁷⁵ Ptuj je imel pred nastankom Maribora nedvomno centralen pomen v »Marki«, širšem obmejnem prostoru jugovzhodno od Pohorja. O tem priča menjalna listina, ohranjena v tradicijskem kodeksu koroškega Št. Pavla, nastala med 1107 in 1120, s katero je Engelbert Spanheim samostanu prepustil vrsto svojih podedovanih posesti v »Ptujski marki« (*in marchia Pitouiensi*).²⁷⁶ Čeravno ni šlo za formalno organizirano mejno krajino, temveč je bil s formulacijo prejkone mišljen le prostor ob državni meji, je dejstvo, da se je območje imenovalo po Ptujju – po nedvomno pomembni strateški postojanki imperija.

Prve konkretne vesti o Ptujju pa imamo šele s konca prve tretjine 12. stoletja. Življenjepis salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147) omenja, da je nadškof po sklenitvi miru z Ogrsko leta 1131 na Ptujju ponovno postavil – sicer že obstoječ – vendar razrušen grad (*Bethowe antiquum extitit castrum, sed dirutum multis temporibus, atque ab illo ... reedificatum est*).²⁷⁷ Ukrep je sledil obsežni Konradovi vojaški in diplomatski aktivnosti na jugovzhodni meji, katere prvenstven cilj je bil zagotoviti mir in prosperiteto obsežni tukajšnji salzburški posesti, ki je bila že kolonizirana tako s Slovani kot Bavarci.²⁷⁸ Konradov življenjepis govori o obnovitvi starega ptujskega gradu, kar predpostavlja obstoj že starejše salzburške utrdbe, ki verjetno ni več ustrezala novim fortifikacijskim principom in podjetni nadškof je le v duhu časa postavil nov kamnit grad, kakršni se v tem obdobju začnejo pojavljati po vsej Srednji Evropi.²⁷⁹ Vsekakor pa je obenem že prej obstajala tudi naselbina pod ptujskim gradom, ki jo izpričuje nadaljevanje pokopavanja na obsežnem zgodnj srednjeveškem grobišču na grajskem platoju skozi celo 11. stoletje.

Ravno to necerkveno pokopališče, na katerem je v pridatkih (nakitu) opazen močan vpliv belobrdске kulturne skupine, značilne za panonsko (ogrsko) območje v tem času, je bilo vzrok nekaterim v slovenski literaturi izraženim dvomom o prisotnosti salzburške nadškofije na Ptujju v 11. stoletju.²⁸⁰ Vendar so pisni viri popolnoma jasni – Ptuj je pripadal Salzburgu. Darovnica Otona II. 982 ga navaja na prvem mestu in ga ponovno podeljuje nadškofiji. O verskih, kulturnih in socialnih odnosih v času formiranja srednjeveških fevdalnih gospostev pri nas v 10.–11. stoletju smo dejansko zelo slabo obveščeni in ne vemo, kakšna je bila salzburška politika do prebivalstva v občutljivem območju na meji z Madžari, s katerimi so še do 12. stoletja pogosto divjali spopadi. Logična je domneva, da je bila do neke mere tolerantna do njihovih starih običajev kljub površinskemu pokristjanjenju. Dejstvo je, da je v drugi polovici 10. stoletja v vzhodnem delu Ptujja, na mestu današnje cerkve sv. Juri-ja, že stala cerkva, ob kateri so se začeli pokopi (najdbe belobrdске kulturne skupine), kar

²⁷⁴ Gl. KOSI, Predurbane I, str. 315.

²⁷⁵ *Gradivo* III, št. 119; prim. DOPSCH, BRUNNER, WELTIN, *Die Länder*, str. 271.

²⁷⁶ *MDC* III, št. 539; *Gradivo* IV, št. 22; *Urbarji salzburške nadškofije*, str. 10 sl.

²⁷⁷ *MGH, Scriptores* 11, str. 75; *Gradivo* IV, št. 109.

²⁷⁸ Podrobno KOSI, Predurbane I, str. 317 sl.

²⁷⁹ Prim. DOPSCH, Burgenbau, str. 391 sl. Tudi trdnjava Hohensalzburg nad samim Salzburgom je bila do 12. stoletja le provizorična lesena utrdba in šele nadškof Konrad je zgradil sodoben kamnit grad. Gl. DOPSCH, *Die »armen« und die »reichen« Bürger*, str. 26.

²⁸⁰ O tem KOSI, Predurbane I, str. 314 sl.

se vsekakor ujema s ponovno salzburško dejavnostjo po madžarskih pohodih. Kljub temu pa še večji del 11. stoletja niso opustili necerkvenega pokopališča na grajskem griču. Kot je tudi na Slovenskem ugotovila arheološka stroka, so se cerkvena pokopališča le počasi množila, prebivalstvo pa je še dolgo proti koncu 11. stoletja uporabljalo poganska vaška pokopališča, kljub temu, da pisni viri pričajo o tedanji trdni itegriranosti slovenskega ozemlja v nemško cesarstvo. Slovani kljub sprejetju krščanstva v zgodnji dobi svojih dotedanjih običajev (npr. pri pokopih) niso opustili, temveč so jih zakrili in zlili z novim.²⁸¹ Glede tega imamo dobro analogijo Ptuju kot mejni postojanki na primeru velikega arheološkega najdišča Heimenburg (danes Bad Deutsch-Altenburg) ob Donavi v Avstriji. Heimenburg je bil v 11. stoletju z viri jasno in dobro dokumentirana strateška utrdba imperija na ogrski meji, vključno s pripadajočo večjo neagrarno naselbino. V njej je v teku pohoda proti Madžarom leta 1051 celo bival in listinil cesar Henrik III. A vendar imajo pridatki z bližnjega sodobnega grobišča prevladujoč pečat »ogrske« belobrdске kulturne skupine, ki bi sama na sebi prej kazala na madžarsko politično sfero.²⁸² Podobnih primerov iz raznih delov države je še več in podpirajo mnenje, da arheološka slika kulturne pripadnosti prebivalcev v tem obdobju ne more biti merodajen kazalec za sklepanje o politični pripadnosti določenega teritorija ali naselbine.²⁸³

Prevladujoče značilnosti belobrdске kulturne skupine v noši in nakitu pri pokopanih prebivalcih Ptuja si lahko razložimo prav z geografsko lego naselbine, njeno prehodnostjo in prometno odprtostjo v Panonijo, pri čemer je gotovo šlo za precejšen pretok ljudi in idej. Po drugi strani je potrebno omeniti, da je v arheološkem gradivu s ptujske nekropole prav v času ponovne aktivnosti Salzburga (druga pol. 10. stol.) prvič očitno opazen tudi vpliv ketlaškega kulturnega kroga, reprezentančnega za vzhodnoalpsko ozemlje cesarstva v otonskem in zgodnjem salijskem obdobju. To dokazuje komunikacije in navezavo Ptuja tudi proti zahodu.²⁸⁴ Srednjeveška krščanska kultura v zgodnjem času po koncu madžarskih vpadov (10.–11. stol.) v obmejnem kolonizacijskem območju nedvomno še ni mogla uniformirati starih življenjskih navad s specifičnimi običaji in verjetno še močno etnično determiniranimi potezami. Do tega je na Ptuju očitno prišlo šele proti koncu 11. stoletja, ko se neha pokopavanje na grajskem griču in (vsaj v grobovih) izginejo poteze belobrdске kulture. Tudi na Ogrskem, ki se je v začetku 11. stoletja uradno pokristjanila in dobila trdno cerkveno upravno strukturo, so se še dolgo ohranili »poganski« načini pokopavanja, prebivalstvo pa svojo nošo in nakit.²⁸⁵ Prav z Ogrsko pa je Ptuj, čeprav salzburški, nedvomno vzdrževal mnogostranske in živahne gospodarske in kulturne povezave.

Bistven prispevek k omenjenemu problemu na primeru Ptuja s strani arheologije še manjka – ugotovitev naselbinske kulture 10. in 11. stoletja in eventuelnih trdneje kronološko opredeljenih cerkvenih objektov, morda tudi pripadajočih krščanskih grobišč. Pri tem moramo dopustiti možnost, da je bilo grobišče na grajskem platoju, ki predstavlja belobrdsko kulturno (etnično?) skupino, le eno od ptujskih pokopališč, ki so morda predstavljala še druge eventuelne prebivalce Ptuja v tem času. Zaščitna izkopavanja v bližini župne cer-

²⁸¹ Prim. PLETERSKI, Pogani in kristjani, str. 387.

²⁸² Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 85 sl., 88, 112 sl., 192, 479 sl.

²⁸³ Obširneje pri KOSI, *Predurbane I*, str. 318 sl. O tej zapleteni, vendar pomembni problematiki prav na primeru Ptuja izčrpno tudi GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 221 sl.

²⁸⁴ GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 191.

²⁸⁵ Gl. KOSI, *Predurbane I*, str. 320, op. 322.

kve sv. Jurija leta 1990, čeprav manjšega obsega, so pokazala na intenzivno srednjeveško gradbeno dejavnost v več fazah. Ob tem najdeni slovanski grobovi pričajo o pokopavanju tudi pod grajskim gričem, na območju cerkve sv. Jurija. Verjetnost navezave slovanskega grobišča na že obstoječo cerkev je precejšnja in tu bi lahko že šlo za cerkveno pokopališče, sodobno »poganskemu« na Grajskem griču.²⁸⁶ Najverjetneje se na to cerkev nanašajo tudi omembe *ecclesia cum decima* v Arnulfinumu in njegovih potrditvah iz 10.–11. stoletja in lahko v neposredni bližini iščemo tedanjo ptujsko naselbino.

Kakšna je bila videti naselbina pod gradom na Ptujju v 11. stoletju, je brez trdnih arheoloških ugotovitev težko sklepati.²⁸⁷ Če izhajamo iz praktične življenjske perspektive, se lahko vprašamo, od kod vsi bogati pridatki (kovinski, steklen nakit) v grobovih ptujske nekropole. Moral jih je nekdo izdelati, nekatere morda v samem Ptujju ali kje v Panoniji v zgodnjih »mestih« Ogrske, kamor po kulturni provenienci sodijo. Nekje v širšem območju so bivali in delali specializirani rokodelci. Predmeti so prišli do Ptujja s potujočimi trgovci ali pa kako drugače. Najverjetneje so jih prebivalci Ptujja pridobili s trgovsko menjavo in nekje v naselbini se je trgovalo, menjalo dobrine. Pravica do mitnine v Arnulfinumu in njegovih potrditvah dokazuje promet s trgovsko robo, ki je nedvomno šla v menjavo tudi na licu mesta. Seveda ne gre le za nakit, ki je le najbolj reprezentativna arheološka najdba, temveč še za mnoge vsakdanje potrošne dobrine, ki jih je arheološko včasih težko ali nemogoče odkriti, in so bile že v zgodnjem srednjem veku predmet trgovanja: sol, železo in železni izdelki, leseni izdelki, vosek, vino, kože in krzna, konji in druga živina, sužnji.²⁸⁸ Za ilustracijo živahnosti zgodnesrednjeveškega prometnega središča lahko vzamemo diplomu za Magdeburg iz leta 965. Magdeburg je bil tedaj pomembna postojanka trgovine s slovanskim svetom na vzhodu ter rečnega prometa na Labi. Mitnino so pobirali od trgovske robe, ki so jo dovažali z ladjami, tovornimi vozovi, vozički »in drugimi vozili«, s konji in nosači ljudje najrazličnejšega stanu.²⁸⁹ V raffelstettenskem mitninskem redu je že v začetku 10. stoletja ob Donavi v Avstriji jasno dokazan intenziven promet s čolni, vozovi in nosači.²⁹⁰ Zelo verjetno je tudi Ptuj z izredno prometno lego ob mostu čez Dravo, ob plovni reki ter na kopenski povezavi med Panonijo, Vzhodnimi Alpami in Italijo, imel funkcije kot trgovska in transportno–tranzitna točka (gl. karto 1). Glede na pestro sliko trgovskega prometa, kot ga v kolonialnem obmejnem območju v kasnejši Avstriji že za 9. stoletje izkazujejo karolinški viri – poti trgovcev »v dežele Slovanov in Avarov«, na Moravsko, omembe čeških, ruskih in judovskih trgovcev²⁹¹ – vsaj približno podobne slike v Ptujju po ustalitvi Madžarov nikakor ne moremo a priori zavreči. Madžarska je v 11. stoletju že oblikovala stalne tržne naselbine in imela sloj profesionalnih trgovcev na velike razdalje.²⁹² Ni utemeljenih razlogov, da ne bi ti komunicirali tudi s tedaj že obstoječimi tržnimi središči v Vzhodnih Alpah ali ob severnem Jadranu. Glavna prometna smer pa je, kot vse kasnejše srednjeveško obdobje, vodila skozi Ptuj. Lahko si predstavljamo potrebe po najrazličnejših dejavnostih oz.

²⁸⁶ Literatura o arheoloških ugotovitvah prav tam, op. 326.

²⁸⁷ Za nekatere analogije z dobro arheološko raziskanih najdišč gl. KOSI, Predurbane I, str. 321.

²⁸⁸ Gl. navedbe iz raffelstettenskega mitninskega reda iz let 903–906 na str. 25.

²⁸⁹ ... a *navigio advectis vel plaustis vel carrucis vel quibuscumque vehiculis adductis sive ab equitibus vel pedibus vel cuiuscumque modi aut conditionis hominibus* ... DO I, št. 299.

²⁹⁰ Gl. str. 26.

²⁹¹ Gl. str. 24 sl.

²⁹² Gl. str. 52.

poklicih, ki so bili verjetno zastopani v takšni mejni naselbini: tovorniki in nosači, čolnarji, kovači, kolarji, kožarji oz. strojarji, sedlarji in čevljarji, tesarji, sodarji,²⁹³ lončarji, kmetje, ki so prodajali živila, točilnice s pijačami, morda tudi bolj specializirani rokodelci kot npr. obdelovalci kosti in roževine,²⁹⁴ izdelovalci nakita, ter mitničarji, redarji, vojaki salzburske grajske posadke in kleriki.²⁹⁵ Slovansko prebivalstvo in priseljenci, kristjani in »pogani«. Status prebivalcev je bil verjetno še v veliki meri nesvoboden, podložniški, tudi z deležem sužnjev, in verjetno še z občutno agrarno dejavnostjo.²⁹⁶ Ali je bila poleg njih že tudi kakšna skupina stalno naseljenih svobodnih trgovcev²⁹⁷ ali Judov, kot v istem času v mnogih zgodnjih madžarskih mestih, na Češkem, Poljskem ali npr. v Magdeburgu, verjetno ne bomo nikoli izvedeli.²⁹⁸ Vendar je konec 11. stoletja stalna judovska prisotnost že dokazana na Koroškem in Štajerskem, kjer je Judenburg leta 1103 imenovan *mercatum Judenpurch*²⁹⁹ ter Velikovec med 1105–1126 *forum Iudeorum*.³⁰⁰ Pri Ptujju s prvovrstno tranzitno lego zato možne prisotnosti ali vsaj občasnega potovanja Judov skozi naselbino v tem času nikakor ne moremo zavreči.

V zvezi s tedanjo poselitvijo ptujjske naselbine je potrebno opozoriti še na en detajl iz ponarejene Arnulfove darovnice in njenih potrditev. Pri opisu ptujjske *civitas* listina navaja tudi *curtilem locum* v zgornjem, vzhodnem delu, kjer se je gradila nova cerkev, ter *curtilia loca* v spodnjem, zahodnem delu naselbine. Termini *curtilis*, *curticulus* ali tudi *curtis* pa so se že v poznih karolinških diplomah uporabljali kot sinonim za *area* pri označevanju zemljišč oziroma parcel v neagrarnih, zgodnjih urbanih naselbinah (nem. Hofstatt).³⁰¹ Podobne formulacije najdemo tudi že v originalnih darovnicah kralja Arnulfa, na primer pri podelitvi parcel v Regensburgu leta 893.³⁰² Ob vsej utemeljeni previdnosti pri postavljanju zaključkov ne moremo mimo zelo podobnih formulacij v otonskih diplomah, ki s tem izrazom nesporno označujejo zemljišča s posebnim pravnim statusom v zgodnjih mestnih

²⁹³ V ponarejeni Arnulfovi darovnici se pri Ptujju in pri ostalih panonskih lokacijah omenjajo številni vinogradi, ki seveda predpostavljajo vso potrebno tehnologijo in pripomočke za predelavo.

²⁹⁴ Najdbe v Blatenskem Kostelu iz 9.–10. stoletja dokazujejo rokodelce, ki so izdelovali predmete iz roževine. Gl. str. 23.

²⁹⁵ Prim. ugotovitve za slovanske centralne naselbine pri severozahodnih Slovanih pri DONAT, Handwerk, str. 92–107, številni primeri tudi v zborniku *Hausbau und Raumstruktur früher Städte*. O urbanistični, arhitektonski in socialni podobi mesta v cesarstvu okrog leta 1100, prvenstveno na osnovi izjemnih arheoloških odkritij v jedru srednjeveškega Basla, prim. RIPPmann et. al., *Eine Stadt um 1100*, o obrteh str. 24 sl.

²⁹⁶ Prim. DILCHER, *Stadtherrschaft*, str. 36 sl. Za Salzburg v 11.–12. stoletju gl. DOPSCH, Wann wurde, str. 21 sl. Tudi v Magdeburgu je bila večina prebivalstva neagrarne naselbine – rokodelci, vozniki, nosači idr. – nesvobodnih podložnikov. Gl. ASMUS, Metropole, str. 44. Za češke zgodnje centralne naselbine prim. VELÍMSKÝ, *Die präurbanen Zentren*, str. 244 sl.; za Poljsko WĘDZKI, *Die polnische*, str. 32 sl.; za Madžarsko LASZLOVSZKY, *Frühstädtische*, str. 312–313.

²⁹⁷ V Salzburgu je naselbina trgovcev (*mercatores*, *negociatores*) izpričana v virih od začetka 12. stoletja. DOPSCH, Wann wurde, str. 23.

²⁹⁸ Trgovske kolonije Judov v zgodnjih madžarskih mestih so dokazane že v 11. stoletju. Gl. KUBINYI, *Ethnische Minderheiten*, str. 192–193. Podobno so Judje predstavljali eno najvažnejših trgovskih skupin v zgodnjeurbanih naselbinah na Češkem in Poljskem, LECIEJEWICZ, *Kaufleute*, str. 66.

²⁹⁹ *UBSt* I, št. 95.

³⁰⁰ *MDC, Ergänzungsheft*, št. 520a.

³⁰¹ STRAHM, *Die Area*, str. 22, op. 1.

³⁰² ... *hoc sunt urbe Radaspona curtilia quinque cum universis aedificiis ... prope curtem, quae dicitur Odalmaneshouesteti ... inter conflexa duarum viarum, quae in occidentali parte praedictae curtis ... conveniunt. DArn*, št. 172, prim. še št. 169, kjer je Arnulf podelil cerkvi v Passau in *eadem urbe Pattaiensi media domnicalem aream nostram ... cum omni integritate ...*

naselbinah (*civitas, urbs*). Leta 976 je na primer cesar Oton II. podelil salzburškemu nadškofu **cortilem locum** v Regensburgu,³⁰³ Henrik II. pa 1004 obnovljeni škofiji v Merseburgu *curtem ... regiam ... et omnia curtilia infra et extra urbem* , ki so jih posedovali trgovci.³⁰⁴ Morda je Salzburg v ponarejeni diplomi za opis nekdanjega stanja uporabil sodobne termine in s tem (posredno) podal tudi sodobno sliko naselbine na Ptujju konec 10. stoletja, ki bi ji tako lahko pripisali neko zgodnjo urbano zasnovo. *Curtilia loca* bi lahko razumeli kot zemljišča (parcele) s pripadajočimi zgradbami v podgrajski naselbini,³⁰⁵ kjer so bivali in se z različnimi dejavnostmi ukvarjali ptujski prebivalci.³⁰⁶ Kaj več kot postavitev takšne domneve pa nam formulacija v listini žal ne omogoča.

Ptuj je kot star centralni kraj očitno doživljal kontinuiran naselbinski razvoj – brez prekinitve – vse od karolinškega obdobja in do 12. stoletja nedvomno že izoblikoval tiste urbane poteze, ki jih povezujemo s »pravim« srednjeveškim mestom. Ko je cesar Friderik Barbarosa leta 1178 v Torinu salzburškemu nadškofu Konradu potrdil vrsto privilegijev svojih predhodnikov, je v listini med ostalim potrdil *ad Pettowe ... totam civitatem cum bannis, theloneis et ponte* (slika 4).³⁰⁷

Za razliko od starega Arnulfovega privilegija, ki je govoril še o posameznih tretjinah *civitas* , sedaj celotno mesto Ptuj z mitninami, sodstvom in mostom (slika 5).

Nova, v primerjavi s starejšimi potrditvami Arnulfinuma izključno pri Ptujju spreminjena dikcija – ne glede na to ali je izvirala s strani cesarskega pisarja ali iniciative salzburškega nadškofa – nedvomno kaže na novo kvaliteto v razvoju naselbine. Izraz *civitas* v terminologiji tega časa ne dopušča nobenega dvoma, še zlasti pri viru tako pomembne provenience, in nesporno pomeni meščansko naselbino z vsemi bistvenimi atributi.³⁰⁸ Termina pri Ptujju ne moremo tolmačiti nič drugače kot na primer pri 1172 *forum* in 1189 že *civitas* imenovanem štajerskem Gradcu, urbanem središču štajerskega vojvode.³⁰⁹ Kaj je v krogu salzburške nadškofije v tem času pomenila *civitas* , je jasno razvidno v listini

³⁰³ ... *quendam cortilem locum sepibus aedificiisque circumdatum in Regenespurc ad australem plagam aeclesie sancti Petri inter cortem Perhtoldi comitis et viam ...* (DO II, št. 134). Cesar Henrik II. je leta 1002 podelil samostanu Niederalteich v Regensburgu parcelo natančno omejene velikosti – *quendam nostri iuris aream infra muros urbis Radesponensis sitam, habentem in latitudine pedes quadraginta et in longitudine pedes octoginta ...* (DH II, št. 6). V Passauu pa je Oton II. okrog 976 določil, da *praescripte civitatis possessores ... nihilominus de areis quas in eadem urbe possident aliquem censum dare constringantur ...* (DO II, št. 137).

³⁰⁴ ... *curtem quoque regiam cum aedificiis infra urbem Merseburg positam et omnia curtalia infra et extra urbem que negotiatores possident ...* DH II, št. 64.

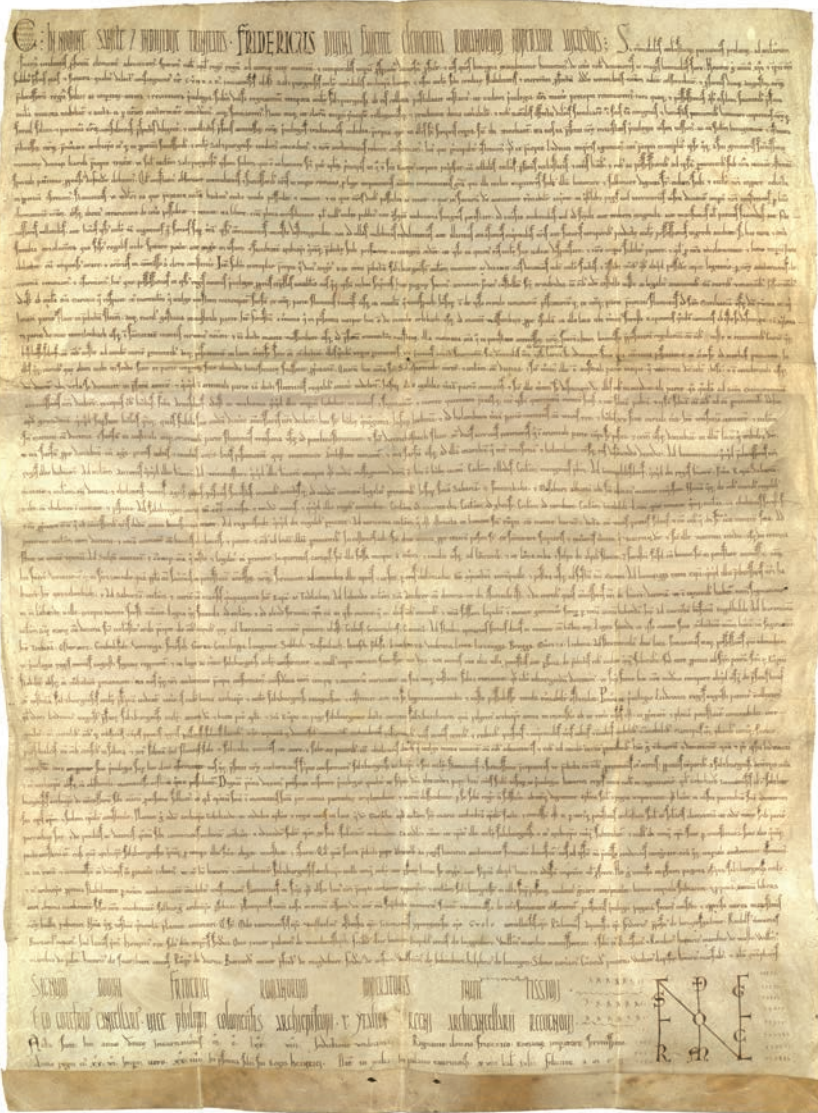
³⁰⁵ Tudi za zgodnjo dobo pred ustanavljanjem mest po nemškem pravu (11.–12. stoletje) so bile v nekaterih starih centralnih krajih Šlezije (npr. Wrocław) arheološko ugotovljene natančno razmejene parcele pravilnih oblik, s hišo, bivališčem za služinčad in gospodarskim poslopjem. Nekih pravilnejših, načrtno urejenih delov naselbin s parcelacijo ne moremo popolnoma izključiti tudi pri zgodnjih centralnih naselbinah na Slovenskem. Podrobnje o tem gl. str. 79.

³⁰⁶ GRAFENAUER, Ptuj, str. 164, 166, je bil mnenja, da gre pri *curtalia loca* v Ptujju za dvore kot središča dominikalnega agrarnega gospodarstva, h katerim so sodile pripadajoče kmečke naselbine, vendar ima ta termin v povezavi s *civitas* ali *urbs* v tem času nesporno drug pomen, kot kaže vrsta analogij. Tudi KOLLER, Die Anfänge, str. 15, meni, da pomenijo *curtalia loca* v Ptujju Höfe oz. Höfstetten.

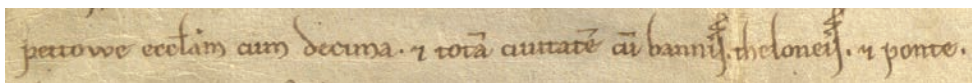
³⁰⁷ DF I, št. 732; SUB II, št. 415; MDC III, št. 1244; Gradivo IV, št. 610. Prim. MELIK, Mesto, str. 304; GRAFENAUER, Ptuj, str. 168.

³⁰⁸ Po mnenju IRSIGLERJA, Was machte, str. 19, termin *civitas* že od okrog leta 1100 jasno označuje mestni značaj določene naselbine. Prim. še STOOB, Kartographische Möglichkeiten, str. 22 sl.; KOLLER, Die Anfänge, str. 17 sl.; SCHLESINGER, Der Markt, str. 286 sl.; GUTKAS, Die Entwicklung, str. 78; ISTI, Das österreichische Städtewesen, str. 140; MELIK, Mesto, str. 312 sl.

³⁰⁹ UBS I, št. 546, 698.

SLIKA 4: Cesar Friderik I. Barbarosa za listino, izstavljeno leta 1178 v Torinu, potrjuje salzburškemu nadškofu daritve svojih prednikov (peta zaporedna vladarska potrditve Arnulfinuma). Originalna listina v HHStA na Dunaju, AUR, 1178 VI 14, Torino.

SLIKA 5: Detajl slike 4. Vladar potrjuje Salzburgu cerkev z desetino in celotno mesto Ptuj s sodstvom, mitninami in mostom: ... ad Pettowe ecclesiam cum decima et totam civitatem cum bannis, theloneis et ponte ...

nadškofa Eberharda I. iz leta 1159 za Reichenhall, kjer se omenjajo *cives Hallenses* in mestne parcele (*aree in ipsa civitate*),³¹⁰ ter več podobnih omemb samega Salzburga.³¹¹ Formulacija v listini nadškofa Eberharda II. iz leta 1203, s katero je admontskemu samostanu podelil oprostitev plačevanja mitnine *per omnes civitates nostras et loca in quibus theloneorum exactiones fiunt*, dokazuje, da so bila to glavna salzburška neagrarna središča, kjer se je pobirala mitnina oziroma je tu potekalo trgovanje.³¹² V tem času pa imamo z viri salzburške provenience kot *civitates* potrjena le nadškofijska mesta Salzburg, Breže, Ptuj in malo kasneje še Laufen in Mühldorf.³¹³ V omenjenem privilegiju za Admont iz 1203 je bila oprostitev mitnine podeljena v kontekstu potrditve posesti župnije Jarenina v Slovenskih Goricah, v nadaljevanju listine pa je bilo samostanu darovano še zemljišče za hišo v Ptuj, zato bi utemeljeno lahko povezovali privilegij prvenstveno s Ptujem kot najbližjim salzburškim mestom, kjer si je Admont uredil svoje gospodarsko središče. Dodatno pričevanje o mestnem statusu Ptuja nudi listina iz leta 1202, ko je Rudolf s koroškega Rožeka potrdil, da je kartuziji v Žičah podelil posest v vaseh Zgornja in Spodnja Hajdina, ki sta ležali *in confinibus ciuitatis Petouie* – ob meji pomirja mesta Ptuj.³¹⁴ Ta listina je še posebej zanimiva, ker ne izvira iz kroga mestnega gospoda ali samih meščanov, temveč tretjega – nevtralnega opazovalca. Ta ni imel posebnega interesa, da bi Ptuj imenoval *civitas*, saj naselbino omenja le mimogrede pri lociranju svojih vasi. Ptuj je zanj **bil** *civitas*, mu je predstavljal mesto. Šlo je za plemiča s Koroške, ki je imel vrsto vzorov za to, kaj je v tistem času pomenil pojem mesta (npr. Breže, Beljak, Velikovec, Št. Vid).

Kot je razvidno je bil Ptuj konec 12. stoletja nedvomno že meščanska naselbina nove kvalitete, mesto z novo pravno, socialno in urbanistično vsebino, in je tako najstarejša izpričana celinska naselbina današnje Slovenije, ki se je ponašala z nazivom *civitas* v novem smislu. Kako so v podrobnem potekali procesi transformacije v razvito urbano fazo – kdaj in kako so se izoblikovali skupnost (občina, komuna) enakopravnih, osebno svobodnih meščanov, lastno sodstvo pod mestnim sodnikom, izločeno sodno okrožje (pomirje), posebno pravo, avtonomija, naselbina z gosto pozidavo in urbanim tlorisom – iz virov ne izvemo, nedvomno pa je bil to pri Ptuj, kontinuiran proces, ki se je začel vsaj že v 10.–11. stoletju, morda celo zgodneje.³¹⁵ Nobenega razloga pa ni za dvom, da je *civitas* v listini 1178 pomenila sodobno urbano naselbino, z leta 1202 že izoblikovanim pomirjem.³¹⁶ Za to govori še en indic – leta 1203 je salzburški nadškof Eberhard II. podelil admontskemu samostanu

³¹⁰ SUB II, št. 342; KOLLER, Die Anfänge, str. 17.

³¹¹ SUB II, št. 119, 193, 214, 269, 441, 468.

³¹² SUB III, št. 565; UBSI II, št. 61; Gradivo V, št. 46.

³¹³ KOLLER, Die Anfänge, str. 9, 16 sl.

³¹⁴ UBSI II, št. 48; Gradivo V, št. 22.

³¹⁵ O razvoju teh institucij in enotnega meščanskega sloja gl. DILCHER, Marktrecht, str. 408 sl.; ISTI, Stadtherrschaft, zlasti str. 40 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 320 sl., 338 sl., 349 sl.; ENNEN, Frühgeschichte – wie ich sie heute sehe, str. 275 sl.; ISENMANN, Die deutsche Stadt, str. 74 sl.; ENGEL, Die deutsche Stadt, str. 28 sl., 39 sl.; OPLL, Das Werden, str. 576 sl., 579 sl., 584 sl.; JAKOBS, Stadtgemeinde, str. 14 sl. O razvoju od 10.–12. stoletja na Saškem prim. SCHLESINGER, Vorstufen, zlasti str. 427 sl.

³¹⁶ Tudi GRAFENAUER, Ptuj, str. 170, je ugotavljal, da nepretrgan razvoj mesta pri Ptuj, lahko sledimo od srede 12. stoletja, in da je gotovo šlo za naselbino meščanskega tipa. Nasprotno pa je OTOREPEC, Srednjeveški pečati, str. 167 sl., neutemeljeno dvomil, da bi omemba *civitas Petouia* v listini iz 1202 že lahko pomenila pravno formirano meščansko naselbino in menil, da pred sredo 13. stoletja pri Ptuj, ne moremo govoriti o mestu kot meščanski naselbini s posebnim pravnim položajem.

locum curtis in *Betowe*, in ga oprostil plačevanja cenzusa.³¹⁷ Nedvomno je šlo za podelitev gradbenega zemljišča–parcele v mestu, običajno v virih imenovane *area* (nem. Hofstatt), od katere se je plačevala redna (običajno letna) majhna dajatev (*census*). To pa je bil temeljni element zemljiško-posestnega sistema pravih urbanih naselbin in pravni temelj svobodnega meščanskega statusa prebivalcev (*ius civile*, *ius forense*, *Burgrecht*).³¹⁸ Podobno kot na Ptujju je že leta 1167 salzburški nadškof Konrad II. Admontu podelil hišo po trznem (meščanskem) pravu v Brežah.³¹⁹ Podeljevanje gradbenih zemljišč v razvijajočih se urbanih naselbinah, zlasti cerkvenim ustanovam, je bila uveljavljena praksa, s katero so mestni gospodje poživljali in pospeševali pozidavo mestnih arealov in rast naselbine.³²⁰ V Brežah je leta 1215 samostan Vetrinj razpolagal kar z več mestnimi parcelami, ki jih je podeljeval meščanom v zakup za letni census.³²¹ Lepo vzporednico kategoriji *locus curtis* pri Ptujju imamo pri Ennsu v Zgornji Avstriji, najstarejšem avstrijskem mestu z zapisanimi mestnimi pravicami (1212), kjer je že okrog leta 1160 štajerski mejni grof Otokar III. Admontu podelil *locum curtis apud forensem villam Ensam*.³²² Zgraditev obzidja na Ptujju šele med letoma 1230–1251 nikakor ne pomeni neke bistvene nove stopnje v dosegu statusa mesta, kakšnega »povzdiga iz trga v mesto«,³²³ in ne izključuje zgodnejšega obstoja meščanske naselbine s posebnim pravnim statusom.³²⁴ Prav vir o gradnji ptujskega obzidja govori o *cives* – meščanih, ki so odločali o poteku obzidja,³²⁵ torej je mesto že imelo izoblikovano skupnost meščanov (občino), bistveno komponento meščanske naselbine, ki je celo avtonomno odločala o komunalnih zadevah. Ptuj je prej morda imel palisade in okope kot zasilne utrdbe, je bil še odprta *civitas*, kar ni bilo neobičajno.³²⁶ Tudi sama matična cerkvena me-

³¹⁷ *SUB* III, št. 565; *UBSt* II, št. 61; *Gradivo* V, št. 46.

³¹⁸ Lepo in zgodnjo formulacijo teh pravno-posestnih razmerij imamo iz leta 1166, ko je samostan Seckau kupil v Fischau, trgu štajerskih mejnih grofov, ... *curtim unam ... tali uidelicet conditione ut inde annuatim ius forense quod uulgo purchrecht appelatur, ... persoluant ... Emptio autem ista facta est ... coram forensibus nostris in foro Uiscach* (*UBSt* I, št. 499). Prim. DILCHER, *Marktrecht*, str. 408 sl.; KÖBLER, *Zur Entstehung*, str. 186, 193 sl.; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 78 sl.; STRAHM, *Die Area*, zlasti str. 29 sl., 34 sl., 39; FRÖLICH, *Das Verfassungstopographische Bild*, str. 304, 308 sl.; DOPSCH, *Zur topographischen*, str. 62, 90; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 490 sl.; ENNEN, *Frühgeschichte – wie ich sie heute sehe*, str. 277 sl.; ENGEL, *Wege zur mittellaterlichen Stadt*, str. 16; SCHLESINGER, *Forum*, str. 281, 286 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 16 sl.

³¹⁹ ... *domum ... que in foro Frisacensi constitit, iure fori eiusdem ... tali forma, quod ... illa iura que ad servitium Salzburgensis ecclesie pertinent, sicut alie forenses domus ... persolvat*. Pri izstavitvi listine so pričali tudi alii *forenses cives*. *MDC* III, št. 1103.

³²⁰ Prim. OPLL, *Stadtgründung*, str. 19.

³²¹ *MDC* IV/1, št. 1717.

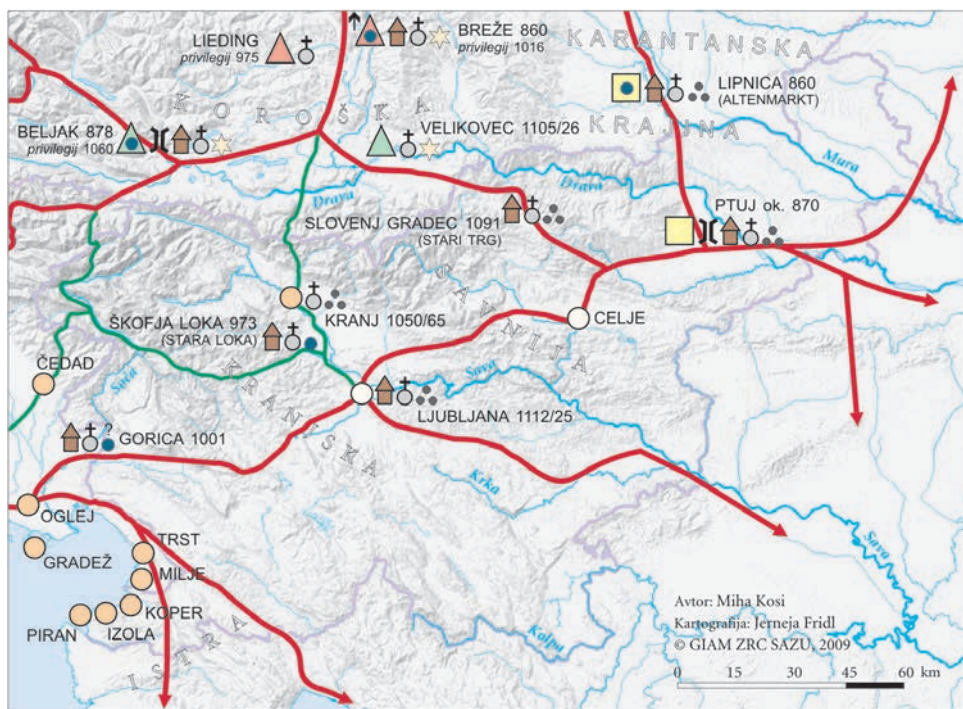
³²² *UBSt* I, št. 415. Za enako donacijo, a z drugačno terminologijo, je šlo leta 1164 v Gradcu, kjer je Otokar samostanu Rein podelil *tria curtifera in suburbano castris Graece*. *UBSt* I, št. 484.

³²³ Prim. GRAFENAUER, *Ptuj*, str. 171–172.

³²⁴ Gradnja obzidja je pomenila težek in finančno zahteven projekt in je neredko sledila šele celo stoletje po izoblikovanju celovite mestne naselbine. Gl. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 99; DOPSCH, *Zur topographischen*, str. 61; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 48 sl.

³²⁵ Objava vira pri ZAHN, *Ueber die Anfänge*, str. 8; WEISS, *Das Städtewesen*, CD-rom, str. 54 (k letu 1272).

³²⁶ Gl. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 121 sl. in op. 50; ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 48; PLANITZ, *Die deutsche Stadt*, str. 233 sl. Zelo lep podoben primer je mesto Halberstadt, kjer je kontinuiran razvoj urbane naselbine s privilegirano trgovsko kolonijo vred dokazan s številnimi viri že od trznega privilegija iz 989 dalje. Kljub temu pa so *cives* svojo *civitas* obdali z obzidjem šele v letih 1201–1209: ... *cives Halverstadiens civitatem suam decenter et vallo et propugnaculis munierunt*. Citat po SCHLESINGER, *Vorstufen*, str. 415 sl., 418.

OSNOVE RAZVOJA ZGODNJIH URBANIH SREDIŠČ OD 10.–12. STOLETJA

- dvor kot jedro razvoja neagrame naselbine
- 🏠 sedež pomembnejšega zemljiškega gospostva
- 🏰 tržno središče s kraljevim privilegijem (z letnico privilegija)
- 🏠 nepriviligirano tržno središče, izpričano do začetka 12. stoletja
- 🏡 civitas Arnulfove darovnice in kraljeve potrditve iz 982
- 🏡 antična urbana naselbina, poselitev izpričana tudi od zgodnjega srednjega veka dalje (vključno z romanskimi mesti v Furlaniji in Istri)
- antična urbana naselbina, domnevna (nedokazana) poselitev pred 12. stoletjem
- ⚔️ zgodnje cerkveno središče (sedež pražupnije) v naselbini ali neposredni bližini
- ⚔️ pomembnejše grobišče iz 9.–11. stoletja
- ★ posredno izpričana judovska naselbina od 9.–11. stoletja ("Judendorf")
- 🏰 zgodaj izpričan most
- 🛣️ nekdanja glavna rimska cesta (via publica)
- 🛣️ sekundarna rimska cesta (pot)
- 🌐 današnja državna meja
- 1112 prva srednjeveška omemba v pisnih virih

tropola Salzburg je dobila pravo obzidje šele sredi 13. stoletja in je bil prej le s palisadami zaščiten samo ožji cerkveni del naselbine okrog stolnice.³²⁷

Prikazani razvoj Ptuja v 12. stoletju je vsekakor verjeten. Ujema se s splošnim družbeno-gospodarskim razvojem v širšem vzhodnoalpskem prostoru, ki vključuje tudi uveljavitev denarnega gospodarjenja, potrjenega z začetkom kovanja v salzburških Brežah okrog leta 1126.³²⁸ Dosežena stopnja razvoja je omogočila nastajanje pravih meščanskih naselbin, ki so postale temeljna središča gospodarske in politične moči in se v virih tega časa pojavljajo tako na Koroškem kot Štajerskem. Zavest o centralnem pomenu urbanih središč zasledimo na primer v listini štajerskega vojvode Otokarja IV., ki je leta 1185 v potrditvi privilegijev kartuzije Žiče določil, da se njegovi uradniki ne smejo vmešavati v sodne zadeve nad samostanskimi podložniki, razen v njegovih *civitates, oppida et alia loca principalia*.³²⁹ Prav salzburška nadškofija je v širšem območju odigrala vodilno vlogo pri razvoju urbanih naselbin. Mesto Salzburg je – kljub precej kasneje zgrajenemu obzidju – v pravnem pogledu zaokrožilo svoj razvoj v celovito meščansko naselbino najkasneje okrog leta 1100.³³⁰ Salzburške Breže na Koroškem pa so vzorčen primer in nudijo z viri odlično podkrepljen pogled na načrtno ustanovljeno urbano naselbino v Vzhodnih Alpah in njen razvoj od začetka 12. stoletja dalje.³³¹ Življenjepisec nadškofa Konrada (†1147) v spisu, nastalem okrog 1170–1177, omenja, da je prelat na novo zgradil mesto (*civitas*) in grad (*castrum*) v Brežah in tako natančno ločuje z novim izrazom označeno mestno naselbino od gradu.³³² Proces je vključeval celo porušenje prvotnega starejšega trga, preselitev na drugo stran reke in plansko novo zasnovo (*forum ... destructum ... sub castrum Friesach locatum ...*).³³³ Z listinami potrjeni sodnik (*iudex burgenses* oz. *iudex civitatis* od ok. 1140 dalje), meščani (*burgenses* oz. *forenses cives* 1158, 1167) ter že omenjeno posebno meščansko pravo (*ius fori*, 1167) dokazujejo pravno in socialno izoblikovano meščansko naselbino nove dobe.³³⁴ Tudi salzburška Lipnica se 1170 pojavi v virih kot nova meščanska naselbina (*forum*) poleg starejšega Altenmarkta³³⁵ in je imela tedaj že takšen centralen pomen, da jo je istega leta poleg Brež na obhodu po Vzhodnih Alpah obiskal sam cesar Friderik Barbarosa.³³⁶

Upravičeno lahko domnevamo, da je Salzburg podoben in uspešno uveljavljen model, kot pri Brežah, v tem času razvijal tudi v svojem Ptujju z izjemnimi predispozicijami in večstoletno tradicijo centralne naselbine. Z veliko verjetnostjo lahko odločilne spodbude in krepe za sodoben razvoj meščanskega Ptujja iščemo v dejavnosti podjetnega nadškofa Konrada, ki je med letoma 1131–1147 na novo postavil ptujski grad.³³⁷ Verjetno lahko v tem dejanju vidimo tudi iniciativo urbane »preobrazbe« stare naselbine pod gradom.³³⁸ Poudar-

³²⁷ DOPSCH, Zur topographischen, str. 70; ZAISBERGER, Die Städte, str. 19.

³²⁸ HAHN, Salzburg, str. 15 sl.; ter zbornik *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs*, zlasti prispevek BAUMGARTNER, Schriftquellen, str. 48 sl., 66 sl.

³²⁹ *UBSt* I, št. 644; *Gradivo* IV, št. 705.

³³⁰ DOPSCH, Wann wurde, str. 23.

³³¹ Za literaturo gl. op. 251.

³³² ... *civitas a fundamentis precepto eius edificata est, alterum, id est castrum, ex maiori atque meliori parte constructum et munitum atque decoratum est ab illo ...* MGH, *Scriptores* 11, str. 74–75; *Gradivo* IV, št. 109.

³³³ *MDC* I, št. 58.

³³⁴ *MDC* I, št. 164, 201; *MDC* III, št. 605, 767, 777, 1047, 1103. O socialnem razvoju Brež gl. str. 80.

³³⁵ *SUB* II, št. 399; *UBSt* I, št. 514; gl. še str. 40.

³³⁶ *DF* I, št. 564; *MDC* III, št. 1140; *Gradivo* IV, št. 511.

³³⁷ Gl. str. 56.

³³⁸ O urbanem razvoju Ptujja v 12. in 13. stoletju, čeprav brez kakršnekoli argumentacije na osnovi virov, gl.

jen središčni pomen Ptuja v regionalnem okviru spodnjega Podravja je nedvomno tudi posledica in paralelen proces intenzivne agrarne kolonizacije Dravskega polja in salzburškega gospostva na levem bregu Drave, ki naj bi najintenzivneje zaživelo prav pod Konradom in se v večji meri zaključilo v 12. stoletju.³³⁹ Na gradbeno dejavnost v naselbini kaže romanska faza sicer že predromanske župnijske cerkve sv. Jurija, ki nedvomno sodi v prvo polovico 12. stoletja.³⁴⁰ Zgovorna je tudi omemba ptujskega župnika – *Albertus de Pettaw plebanus* – leta 1188.³⁴¹ Župnik oz. župnija se imenujeta po ptujski naselbini – in ne po kaki cerkvi v okolici – kar nakazuje cerkveno funkcijo Ptuja kot sedeža pražupnije. Nedvomno je že tedaj šlo za cerkev sv. Jurija v vzhodnem delu mesta, saj je bil svetnik zavetnik mesta³⁴² in se pojavlja tudi na mestnem pečatu (prvič 1273).³⁴³ Patrocinij, ki se je začel širiti v drugi polovici 10. stoletja s severa,³⁴⁴ se lepo vklaplja v tedanjo ponovno salzburško uveljavitev na Ptuju. Žal nam skopi viri za 12. stoletje, ki je bilo sicer ključno za njegov nadaljnji razvoj, ne nudijo nič več kot nekaj omemb naselja in oseb, imenovanih po Ptuju. V prvi vrsti gre omeniti salzburške ministeriale Ptujске, ki se po Ptuju prvič imenujejo že med letoma 1132–1137.³⁴⁵ Družina se je v kratkem skokovito povzpela med najpomembnejše ministeriale salzburških nadškofov, kar posredno lahko smatramo tudi kot indic pomena samega Ptuja v okviru posesti nadškofije. Žal slaba struktura virov tudi ne omogoča sklepanja o eventualni dejavnosti ministerialov pri zgodnjem razvoju ptujske meščanske naselbine, ki jo lahko upravičeno predpostavljamo in je marsikje drugje relativno dobro dokumentirana.³⁴⁶

Podoben primer slabo ohranjenih podatkov, kot pri Ptuju, imamo za 12. stoletje tudi pri Beljaku, več stoletij starem središču, ki je v tem času že dokazano doživelo urban razvoj.³⁴⁷ V letih 1211 in 1239 so tam že omenjeni meščani (*burgenses, cives*), 1233 že obstoječe mestno obzidje, 1225 je sam cesar Friderik II. mestu podelil pravico do štiritedenskega letnega sejma, a vse do leta 1240 naselbina v ohranjenih virih ni niti enkrat jasno oprede-

CURK, O srednjeveških zasnovah, str. 183 sl.

³³⁹ LEVEC, *Pettauer Studien*, str. 168 sl.; *Urbarji salzburške nadškofije*, str. 10 sl.

³⁴⁰ ZADNIKAR, *Romanika v Sloveniji*, str. 167 sl.; HÖFLER, Ob novih odkritjih, str. 33; CURK, Proštijška cerkev in minoritski samostan, str. 31 sl.; ISTI, Proštijška cerkev, str. 6 sl.

³⁴¹ SUB II, št. 453; *Gradivo IV*, št. 745. Kot zadnji med pričami listine salzburškega nadškofa Adalberta, nastale ob njegovem obisku Ptuja marca 1188, je naveden tudi *Ludewicus de Petouia*, katerega socialni položaj ali funkcija nista razvidni. Verjetno pa glede na ime ni sodil v družino salzburških ministerialov Ptujskih, temveč je izviral iz drugega okolja, morda meščanskega.

³⁴² Tu gre pritrčiti CURKU, O srednjeveških zasnovah, str. 189, ter ISTI, Proštijška cerkev, str. 7, ki zavrača mnenje, da je bila prvotna župnijska cerkev še do 16. stoletja zunaj mesta pri sv. Ožbaltu. Že konec 13. stoletja večkrat omenjena *die pfarre ze Pettow* bi pri tako starem naselbinskem središču težko imela sedež zunaj mesta. Dejansko je bilo okrog cerkve sv. Jurija v mestu tudi pokopališče z romansko kostnico, kar kaže na župnijsko cerkev (CURK, Proštijška cerkev in minoritski samostan, str. 48). Ponovno velja opozoriti, da so na Ptuju že za 9. stoletje s pisnimi viri izpričane tri cerkve, Arnulfinum in njegove vladarske potrditve pa od 10. stoletja dalje Salzburgu jamčijo posest cerkve z desetino na Ptuju – *ad Pettouiam ecclesiam cum decima*.

³⁴³ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati*, str. 168.

³⁴⁴ Prim. HÖFLER, *O prvih cerkvah*, str. 50 sl.

³⁴⁵ V listini nadškofa Konrada I. iz let 1132–1137 je med posvetnimi pričami na prvem mestu naveden *Fridericus de Pettova*, kar že nakazuje izreden pomen te ministerialne družine (SUB II, št. 154). O rodbini gl. zlasti PIR-CHEGGER, *Die Herren von Pettau*, str. 3–36.

³⁴⁶ Prim. PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 282 sl.; DOPSCHE, *Beobachtungen*, str. 151–154.

³⁴⁷ V Beljaku z vladarjevimi tržnim privilegijem iz 1060, je stara prafarna cerkve sv. Martina stala zunaj mesta, leta 1136 pa je že izpričana mestna cerkev sv. Jakoba sredi urbane naselbine. V nekaj virih iz druge polovice 12. stoletja se omenjajo pobiranje mitnine v naselbini in obiski trgovcev iz Furlanije, v listini iz 1184–92 je mesto omenjeno kot *burgus*, prebivalci pa 1211 kot *burgenses*. MDC III, št. 673, 1248, 1298; MDC IV/1, št. 1654.

ljena kot meščanska – *civitas* ali *forum*.³⁴⁸ Tega leta pa je v listini nesporno izpričana kot *civitas*, z omenjenim mestnim sodnikom in za nameček še z obešenim mestnim pečatom, najstarejšim dokazanim na ozemlju Avstrije.³⁴⁹ Tu gre pritrčiti Wilhelmu Neumannu, ki je pri ugotovitvah za Beljak pripomnil, da pogosto omenjanje pomembnejše naselbine v virih zgolj z imenom, a brez posebnega pridevka, nakazuje njen širši centralni pomen oziroma že uveljavljen »renome«. ³⁵⁰ In Beljak, ki je doživljal obiske bamberskega škofa, tu so se srečevali cerkveni funkcionarji in se izstavljale listine, je takšen kraj nedvomno bil. Podobno situacijo ugotovimo za 12. stoletje tudi pri salzburških Brežah in Ptujju, ki sta imela podoben pomen in razvojne paralele z Beljakom. Tudi Ptuj so salzburški nadškofje obiskovali z velikimi spremstvi prelatov in ministerialov (1188, 1235, 1236, 1246, 1248) in kot kraj izstavitve listin je v listinah običajno preprosta navedba *apud Petouiam* ali *in Petovia*, brez natančnejše statusne oznake mesta.³⁵¹

Vsekakor je Ptuj do začetka 13. stoletja že doživel tak celovit urban razvoj in prosperiteto – posredno jo nakazuje tudi varaždinski privilegij iz leta 1209³⁵² – da je bil avstrijski vojvoda Leopold VI. leta 1222 zainteresiran, da prenese svojo kovnico iz mesta Gradec v Ptuj in si s salzburškim nadškofom deli dohodke od mitnine, kovnice in sodstva (slika 6).³⁵³ Originalna listina o tem je posebno zanimiva, saj jo je izstavil sam papež Honorij III., ki je na prošnjo salzburškega nadškofa pooblastil tri prelate, da raziščejo, če bo zadeva v korist salzburške cerkve. Ptuj je v dokumentu skupaj z Gradcem imenovan *burgus* – ta termin pa je bil, zlasti v listinah cerkvene provenience, nesporno sinonim za *civitas* kot oznako meščanske naselbine.³⁵⁴ Predhodno že kot *civitas* izpričani Gradec je imel v tem času že dokazan urban razvoj,³⁵⁵ enako kot v letih 1184–92 *burgus* imenovani Beljak.³⁵⁶ V omenjeni listini so navedeni tudi vsi dohodki ptujske naselbine od mitnine, kovnice in sodstva – *omnes proventus Petouie in theloneis vel moneta seu iurisdictionibus* (slika 7). Tu pa gre dejansko za pritikle urbane naselbine – *theloneum* in *bannum* (= *iurisdiction*) – ki jih je salzburška nadškofija pridobila že s ponarejeno Arnulfovo darovnico in so ji bile potrjene tudi 1178 od cesarja Friderika I. in 1199 od kralja Filipa Švabskega,³⁵⁷ sedaj še z dodano kovnico. Iz listine pa izvemo še nekaj – avstrijski vojvoda je označen kot *advocatus burgi Petouie*. Očitno je šlo za opravljanje odvetništva (višjega sodstva) v urbani naselbini

³⁴⁸ MDC IV/1, št. 1654, 1892, 2079, 2180. Za literaturo gl. op. 252.

³⁴⁹ MDC IV/1, št. 2197.

³⁵⁰ NEUMANN, Villach – Stadtgeschichte oder Roman, str. 83.

³⁵¹ SUB II, št. 453, 454; SUB III, št. 908, 914, 1094; *Gradivo* IV, št. 745, 746; *Gradivo* V, št. 640, 647, 888.

³⁵² Privilegij ogrskega kralja Andreja II. za varaždinske meščane iz leta 1209 jim je odobril lastno sodstvo in svobodno volitev sodnika ... *quem rihtardum solent appellare*. Če se je institucija mestnega sodnika, celo z nemškim imenom, že pojavila v sosednjem ogrskem mestu, lahko takšno ureditev s precejšnjo verjetnostjo predpostavljamo tudi v salzburškem Ptujju. Listina v nadaljevanju določa mitninsko tarifo za varaždinske meščane, ki so s trgovsko robo in vozovi ter živino – voli, konji in svinjami – odhajali na nemško (*qui vadit in Teuthoniam*). Pot iz Varaždina »na Nemško« je vodila po stari, pretežno še rimski prometnici skozi Ptuj in nakazuje že zgodnji pomen mesta v posredniški trgovini na večje razdalje. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, št. 75.

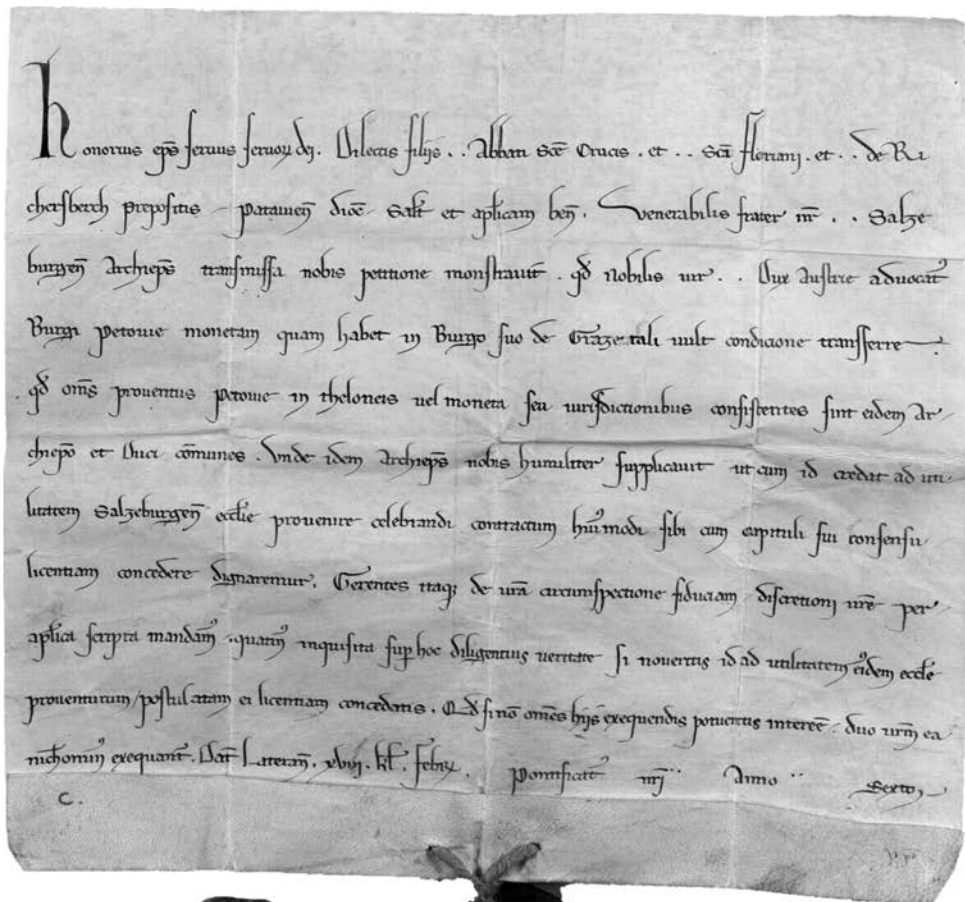
³⁵³ BUB IV/2, št. 1071; SUB III, št. 773; *Gradivo* V, št. 353

³⁵⁴ MELIK, Mesto, str. 309; KOLLER, Die Anfänge, str. 21.

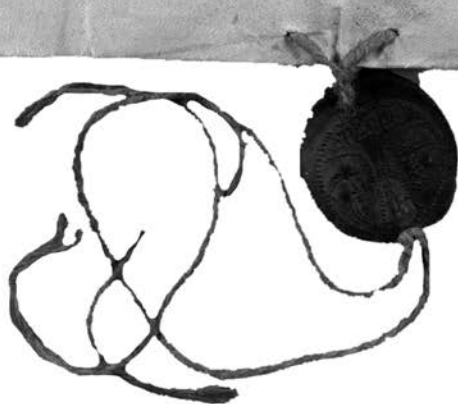
³⁵⁵ Gradec je bil že s strani vojvode Otokarja IV. leta 1189 in nato vojvode Friderika II. Babenberškega 1233 imenovan *civitas*, z jasno izpričanim urbanim razvojem vsaj od srede 12. stoletja. *UBSt* I, št. 698; *UBSt* II, št. 303; GÄNSER, Graz, str. 2 sl.; KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 142.

³⁵⁶ Gl. op. 347.

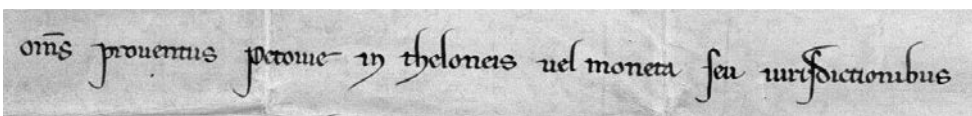
³⁵⁷ SUB II, št. 415, 531; *Gradivo* IV, št. 610, 913.

Honorius eps servus servorum dei. Vilelmo filio . . . Albari s^ce Crucis . et . . . s^ci Floriani . et . . . de Ri-
 chersberch presbiteri paraven^o s^ci et aplicam ben^e. Venerabilis frater n^r . . . Salze-
 burgen^o Archieps transmissa nobis petitione monstravit . q^d nobilis vir . . . Lux Austrie aduocat^o
 Burgi petouie monetam quam habet in Burgo suo de Graze tali uult condicione transferre .
 q^d omⁿs proventus petouie in thelonis uel moneta seu iurisdictionibus consistentes sunt eadem ar-
 chepo et luxa communes . Unde idem Archieps nobis humiliter supplicauit ut cum id credit ad uti-
 litatem Salzeburgen^o ecclie prouenire celebrandi contractum huiusmodi sibi cum capitulo sui consensu
 licentiam concedere dignamur . Verentes itaq^{ue} de ura circumspectione s^ci discreti^o n^r per
 aplici scripta mandam^{us} . quam^{us} inquisita sup^{er} hoc diligenti^{us} ueritate si noueris id ad utilitatem eadem ecclie
 prouenitum postulatum ei licentiam concedas . Ad s^ci no^m omⁿes hys exequendis potestas interee . Duo uir^o ea
 nichomin^o exequant^{ur} . Dat^o Lateran^o . viij . kl . febru^o . Pontificat^o n^r . Anno . . . Sexto .
 c .

SLIKA 6: Listina papeža Honorija III. iz leta 1222, v kateri omenja, da je avstrijski vojvoda Leopold VI. želel prenesti svojo kovnico iz Gradca v Ptuj in si s salzburškim nadškofom deliti ptujske dohodke od mitnine, kovnice in sodstva (originalna listina v HHStA na Dunaju, AUR, 1222 I 15, Laterano).

SLIKA 7: Detajl Slike 6. Omemba dohodkov od mitnin, kovnice in sodstva na Ptuj.

cerkvenega gospoda, kot je bilo natančno precizirano že v številnih otonskih listinah³⁵⁸ in imamo leta 1176 izpričano tudi v mestnem privilegiju oglejskega patriarha za Čedad.³⁵⁹ K urbani podobi Ptuja prispeva tudi dejstvo, da je nadškof Eberhard II. že leta 1230 v mestu naselil dominikance, izrazito meščansko orientiran meniški red.³⁶⁰ Nastanek dominikanskega samostana na skrajnem zahodnem robu sklenjene naselbine bi govoril za tedaj že izoblikovano urbano mestno zasnovo precejšnjega obsega, ki je bila kmalu zatem zaključena še z izgradnjo obzidja.

Za zelo verjetno oblikovanje mesta na Ptujju v 12. stoletju kaže sočasen razvoj v smeri urbanih naselbin pri številnih centralnih krajih drugih gospodov v širši regiji: na Štajerskem v Mariboru, Gradcu in Lipnici, na Koroškem poleg že omenjenih Brež in Beljaka še v Velikovcu, Št. Vidu, Celovcu, Slovenj Gradcu in Dravogradu.³⁶¹ Nedvomno pa je nastajanje meščanskih naselbin v 12.–13. stoletju dosti bolj kompleksen in kontinuiran proces, kot si ga običajno predstavljamo. Najpogosteje ni šlo za enkratno dejanje, novo ustanovitev iz nič, temveč so imele domala vse pomembnejše urbane naselbine »predzgodovino«, staro tradicijo poselitve in neagrarnih funkcij, pogosto s koreninami že v zgodnjem srednjem veku. Sodobne družbeno-gospodarske potrebe pa so v nekem danem trenutku dejansko pripeljale do bistvene transformacije starih centralnih krajev v naselbine z novo, plansko urbano tlorisno zasnovo, z načrtno parcelacijo in gosto pozidavo – in novo oznako (*forum, civitas*).³⁶² To je ob potrebni podjetnosti in iniciativi fevdalnih gospodov pogosto potekalo s preselitvijo na novo lokacijo v bližini starega kraja, redkeje pa celo na istem arealu.³⁶³ Da pa je do tega procesa lahko prišlo, suponira že obstoj nekega prvotnega naselja neagrarnega značaja in prebivalstva z izoblikovanim neagrarnim profilom oziroma z različnimi poklicnimi veččinami, ki je novo naselje lahko zgradilo, poselilo in popeljalo v uspešen razvoj. Na primeru Ptujja se zastavlja vprašanje, v katerem delu kasnejšega ptujskega mestnega areala – in predvsem kdaj – je prišlo do prve planske parcelacije in uvedbe sodobne urbane tlorisne zasnove, na kar pa bi ob zaželenih podrobnejših raziskavah lahko dala odgovor le arheologija.³⁶⁴

³⁵⁸ Gl. str. 47 sl.

³⁵⁹ Gl. str. 102.

³⁶⁰ *UBSt* II, št. 271, 286, 328; *SUB* III, št. 865, 908; *Gradivo* V, št. 529, 546, 640.

³⁶¹ O podrobnejšem razvoju teh urbanih naselbin gl. KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 142 sl.

³⁶² Številni primeri tega procesa v zborniku *Hausbau und Raumstruktur früher Städte*; prim. še HLAVÁČEK, Zur Frage, str. 261–271; ŽEMLIČKA, Böhmen, str. 233 sl. Gl. še str. 79.

³⁶³ Podrobno npr. STOBB, Über den Aufbruch, str. 14 sl.; številni primeri pri FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*.

³⁶⁴ O možnostih arheologije pri razjašnjevanju vprašanj srednjeveške urbanizacije gl. STEUER, Der Beitrag, str. 173–196; ISTI, Überlegungen zum Stadtbegriff, str. 31–51; JANNSEN, Die mittelalterliche Stadt, str. 3–10; ter vrsta razprav v zborniku *Hausbau und Raumstruktur früher Städte*.

CARNIUM – CHREINA – CIVITAS CHREINBURCH

Poleg Ptuja moramo med večjimi naselbinskimi središči z vidno centralno funkcijo na prvem mestu izpostaviti Kranj, poznoantični *Carnium*.³⁶⁵ Na pomolu nad sotočjem Save in Kokre, z naselbino že v halštatskem, latenskem in zgodnjem rimskem (avgustejskem) obdobju,³⁶⁶ je bila ob koncu antike izredno važna strateška postojanka nad prehodom čez Savo, ki je zapirala dostop v Zgornjesavsko dolino. Okrog 700 na Lajhu ob južnem robu naselja odkritih (domnevno okrog 1000) grobov Vzhodnih Gotov, Langobardov in staroselcev iz 6. stoletja priča o pomenu pripadajoče naselbine, nekropolo pa uvršča na prvo mesto kot največje odkrito vzhodnoalpsko grobišče tega časa.³⁶⁷ Arheološke najdbe znotraj in okrog kasnejše župne cerkve sv. Kancijana sredi naselja ter odkritje bližnje osmerokotne stavbe (morda krstilnice) kažejo na obstoj precej velike, verjetno še poznoantične cerkve.³⁶⁸ Tudi ostaline, odkrite ob prehodu čez reko onstran Save (»križišče Iskra«) pričajo o poznoantičnem cerkvenem objektu. Pripadajoči grobišči ob obeh cerkvah sta vsebovali grobove staroselskega romaniziranega prebivalstva.³⁶⁹

Izredno strateško in prometno lego so za naselitev izkoristili tudi Slovani. Močnejšo slovansko prisotnost v Kranju je zaslediti od začetka 9. stoletja, ko je bila zgrajena na temeljih poznoantične tudi nova zgodnjerednjeveška cerkev (sv. Kancijana in tovarišev). Okrog nje je bilo odkrito ogromno slovansko grobišče 9.–11. stoletja, z okrog 1000 grobovi največje te vrste v Vzhodnih Alpah.³⁷⁰ To najdišče vsekakor opravičuje sklep o pomembni pripadajoči naselbini. Oživitev pomena centralno ležeče in dobro zavarovane lokacije na stiku Save in Kokre bi nedvomno lahko povezovali s plemenom Karniolcev, ki so živeli v zgornjem Posavju, in jih k letu 820, ko jih je frankovska vojska ponovno podredila, omenjajo frankovski državni anali (*Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant*).³⁷¹ Morda je Kranj imel prvotno vlogo regionalnega plemenskega središča z odgovarjajočimi funkcijami.³⁷² Na večjo koncentracijo prebivalstva na širšem območju Kranja kažejo tudi veliko

³⁶⁵ Poznoantično ime Kranja – *Carnium*, nam prinaša prvi šele anonimni geograf iz Ravenne v svojem delu *Cosmographia*, nastalem okrog leta 700, vendar se razmere, ki jih prikazuje, najverjetneje nanašajo na gotško obdobje v 6. stoletju. Gl. ŠTIH, *Kranjska*, str. 14 sl.

³⁶⁶ SAGADIN, *Zgodnjeantični Kranj*, str. 71 sl.; AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 14 sl.

³⁶⁷ CIGLENEČKI, *Kastel Karnij*, str. 356 sl.; PLETERSKI, *Karnij*, str. 395 sl.; AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 23 sl.; ŽONTAR, *Zgodovina*, str. 4 sl. O nekropoli STARE, *Kranj*; povzetek izsledkov in nekatere nove ugotovitve pri KNIFIC, *Vojščaki iz mesta Karnija*, str. 23 sl.; o politični sliki tega obdobja ŠTIH, *Ozemlje*, str. 7 sl.; KOS, *Postanek in razvoj Kranjske*, str. 239 sl.

³⁶⁸ Podrobno SAGADIN, *Najstarejša cerkvena stavba*, str. 37 sl.; PLETERSKI, *Karnij*, str. 396 sl.

³⁶⁹ SAGADIN, *Kranj*, str. 66; PLETERSKI, *Karnij*, str. 395.

³⁷⁰ PLETERSKI, *Karnij*, str. 397; VALIČ, *Oris*, str. 159 sl.; ISTI, *Osnovna izhodišča*, str. 88 sl.; ISTI, *Staroslovanski Kranj*, str. 417 sl.; KASTELIC, *Staroslovanski Kranj*, str. 38 sl.; AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 29 sl.

³⁷¹ *Gradivo* II, št. 61; ŠTIH, *Kranjska*, str. 16; ISTI, *Ozemlje*, str. 36 sl., 56.

³⁷² Tako tudi ŠTIH, *Ozemlje*, str. 37. Prim. ugotovitve o dobro arheološko raziskanem regionalnem slovanskem

slovansko pokopališče ob nekdanji cerkvi sv. Martina na drugem bregu Save, kjer so začeli pokopavati kmalu po letu 800,³⁷³ in številna odkrita manjša slovanska grobišča v bližnji in daljni okolici: Srednje Bitnje, Drulovka (okrog cerkve sv. Mihaela), Gorenja Sava, Britof (okrog cerkve), Suha, Kokrica, Mlaka, Zg. Duplje, Šmartno pri Cerkljah (okrog cerkve sv. Martina), Komenda (okrog cerkve sv. Petra), Mengeš.³⁷⁴

Tudi frankovska oblast 9. stoletja in tedanji razmah oglejske misijonarske dejavnosti med predniki Slovencev sta se nedvomno oprla na centralno naselbino v Kranju. To nakazuje tipičen oglejski patrocinijski sv. Kancijana za prafarno cerkev v Kranju in frankovski kult sv. Martina pri cerkvi na grobišču onkraj Save.³⁷⁵ Zelo verjetno je Kranj najpozneje v 9. stoletju dobil funkcijo upravnega, cerkvenega in gospodarskega središča Karniole, jedra poznejše Kranjske. Arheološko gradivo tega časa kaže na močno kulturno (trgovsko-obrtno?) središče, tesno povezano z ostalim vzhodnoalpsko–panonsko–jadranskim prostorom.³⁷⁶ Najbrž je bil Kranj že zgodaj utrjen, saj se je še poznosrednjeveško mestno obzidje v veliki meri navezovalo na utrdbe poznoantičnega Karnija.³⁷⁷ Neko logično povezavo lahko vidimo tudi med pokrajinskim središčem v Kranju in kastelom na Gradišču nad Bašljem pri Preddvoru, okrog 10 km severno. Tamkajšnje izjemne arheološke najdbe orožja, vojaške in konjeniške opreme iz 9. stoletja dokazujejo pomembno vojaško postojanko, ki je imela verjetno funkcijo nadzora prometnih povezav Kranja prek gorskih prelazov – zlasti Jezerskega – s Koroško.³⁷⁸

Novo obdobje v razvoju Kranjske in z njo Kranja je nastopilo z razširitvijo in utrditvijo oblasti nemškega cesarstva v tem prostoru po koncu madžarskih pohodov. V dveh darovnicah cesarja Otona II. iz leta 973, s katerima je freisinški škofiji podelil obsežne kraljeve posesti na Kranjskem, jedro bodočega freisinškega loškega gospostva, Kranjska že nastopa kot formalno-pravno organizirana mejna krajina, podrejena oblasti koroškega vojvode (*Carniola ... quod vulgo Creina marcha appellatur*).³⁷⁹ Sedež v teh listinah imenovanega mejnega grofa Popona in kasneje Waltila bi si težko predstavljali drugje kot v centralno ležečem, še z antičnimi utrbami zavarovanem naselbinskem središču v Kranju, ki je imelo obenem že uveljavljeno cerkveno funkcijo (cerkev z velikim grobiščem). Tu se je verjetno razvil pravi centralni kraj Gorenjske. V omenjeni freisinški listini iz novembra 973 je kot meja darovane kraljeve posesti navedena tudi *via quae vocatur via Chreinariorum*.³⁸⁰ Nedvomno je šlo še za staro antično cesto, ki je iz smeri Ljubljane v ravni črti vodila preko Sorškega polja proti Kranju in se je po njem – regionalnem središču – tudi imenovala. Na neko naselbinsko aglomeracijo in identiteto prebivalstva Kranja lahko sklepamo tudi na osnovi formulacije, ki bi jo dobesedno prevedli kot »cesta Kranjčanov«.³⁸¹

središču Gars–Thunau v Spodnji Avstriji iz 9.–10. stoletja pri KOSI, Predurbane I, str. 292, op. 124.

³⁷³ Odkopani del z 279 zgodnesrednjeveškimi grobovi – od tega 30 staroselskih – je po oceni predstavljal polovico velikosti grobišča, torej je šlo za precej obsežno nekropolo. SAGADIN, *Kranj*, str. 13, 66 sl.

³⁷⁴ Gl. zemljevid pri VALIČ, Vprašanja raziskovanj, za str. 112; ISTI, Arheološka raziskovanja, str. XI, XVIII sl.; SAGADIN, *Kranj*, str. 50, 68–69.

³⁷⁵ HÖFLER, *O prvih cerkvah*, str. 10 sl., 24 sl.; ISTI, Gradivo, str. 229 sl.; SAGADIN, *Kranj*, str. 68 sl.

³⁷⁶ VALIČ, Staroslovanski Kranj, str. 421; ISTI, Oris, str. 161. S temi ugotovitvami se ujemajo tudi domneve o regionalnem središču izdelovanja nakita (delavnicah) v Kranju. Gl. SAGADIN, *Kranj*, str. 48, 50.

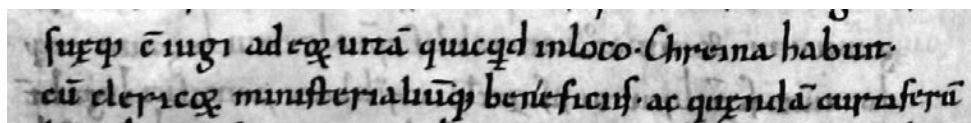
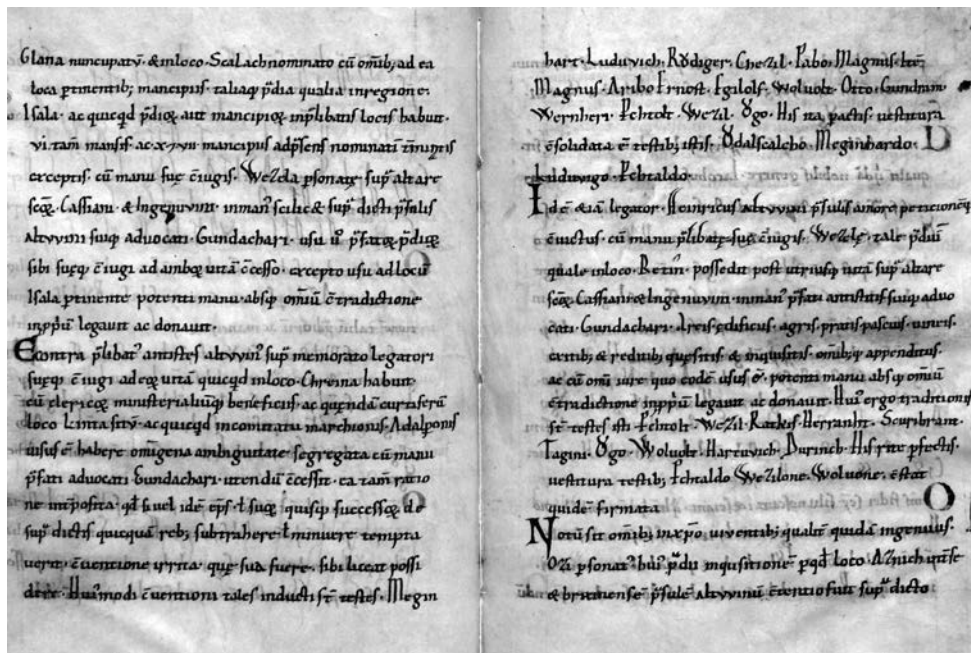
³⁷⁷ SAGADIN, Rezultati raziskav, str. 10 sl.; PLETESKI, Karnij, str. 395 sl.

³⁷⁸ KNIFIC, Gradišče nad Bašljem, str. 398 sl.; ISTI, Arheološko najdišče, zlasti str. 64 sl.

³⁷⁹ DO II, št. 47, 66; *Gradivo* II, št. 444, 445. Podrobno o obeh listinah ŠTIH, Diplomatične in paleografske opombe, str. 301 sl.

³⁸⁰ DO II, št. 66; *Gradivo* II, št. 445.

³⁸¹ Tako tudi KOS, Starejša naselitev, str. 51.

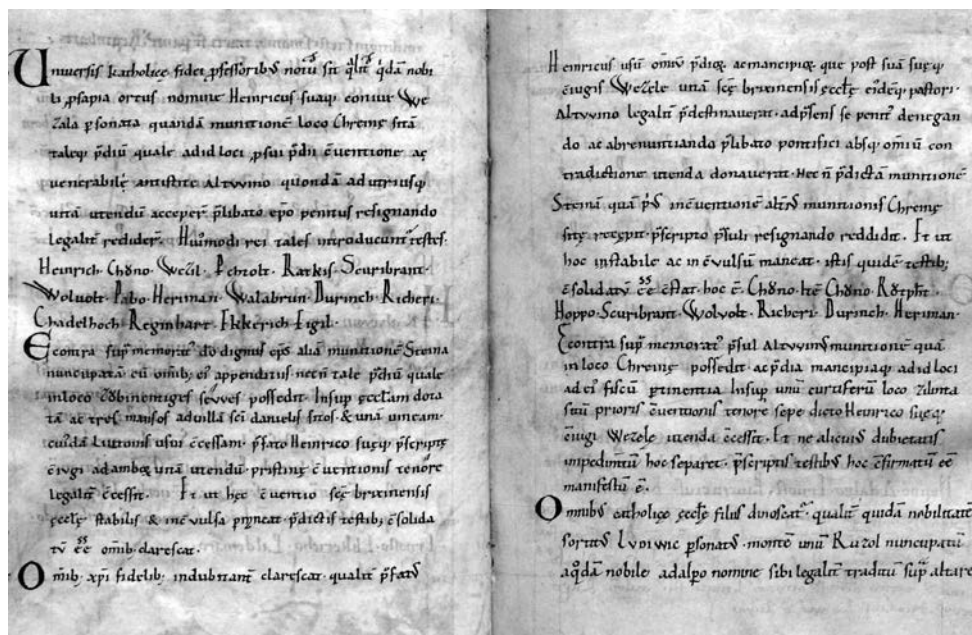

SLIKA 8: Tradicijski kodeks briksenškega škofa Altwina iz druge polovice 11. stoletja. Prelat okrog 1065/77 podeljuje visokoplemenitemu Henriku (Eppensteinu) in njegovi ženi Wezali v doživljenjski užitek posest v Kranju skupaj s fevdi klerikov in ministerialov, zakonca pa mu prepuščata med drugim svojo posest v Ratnju (Artegna) v Furlaniji. Na spodnji sliki detajl glede posesti v Kranju (Staatsarchiv Bozen, BAB, Hs. 146, fol. 50^v–51).

Iz 11. stoletja so nam kljub izredno skopi ohranjenosti virov na voljo pisni dokumenti, ki posredno nakazujejo in utrujejo domnevo o pomenu in različnih funkcijah Kranja. To so tradicijske notice briksenškega škofa Altwina (1049–1097). Pričajo o podelitvah posesti, ki so jih briksenški cerkvi zapuščali številni plemiči, med drugim na Kranjskem in Koroškem. Kar 38 daritev je bilo v obdobju 1050–1090 pred različnimi pričami izvedenih v Kranju – *actum Chreine*.³⁸² Čeprav se v dokumentih 10. in 11. stoletja s tem imenom kot *marcha* (*pagus*) *Chreina* imenuje tudi mejna grofija Kranjska, gre pri briksenških tradicijah nedvomno za Kranj in ne le za splošno oznako »na Kranjskem«.³⁸³ To lahko sklepamo zlasti na osnovi štirih tradicij, ki se nanašajo neposredno na briksenško posest *in loco Chreina*. Edina lokacija s tem imenom, ki pride v poštev, je centralno in (arheološko dokazano)

³⁸² Podrobnejša navedba tradicij, ki se tičejo Kranja, KOSI, Predurbane II, op. 18. Prim. ALBERTONI, Začetki, str. 49 sl.

³⁸³ Argumentacija z literaturo pri KOSI, Predurbane II, op. 20.

Zala p[ro]sonata quanda[m] munitio[n]e loco Chreins s[an]c[t]a
 talcy p[re]diu[m] quale ad id loci p[ro]p[ri]i p[re]d[ic]ti e[st] uentio[n]e ac

Contra sup[er] memorat[is] p[re]sul Altwini munitio[n]e qua[m]
 in loco Chreins possedit ac p[re]dia mancipiaq[ue] ad id loci

SLIKA 9: Tradicijski kodeks briksenškega škofa Altwina. Plemeniti Henrik in žena Wezala okrog 1070/80 vračata škofu utrdbo v Kranju s pripadajočo posestjo, ki sta jo predhodno prejela v doživljenjski užitek. Kasneje jima je prelat še enkrat predal kranjsko utrdbo s posestjo in podložniki (*mancipia*). Spodaj detajla glede posesti v Kranju. Staatsarchiv Bozen, BAB, Hs. 146, fol. 53^v–54.

veliko naselitveno središče Gorenjske v Kranju, ki se od začetka 13. stoletja pojavlja z imenom *Creinburc*. V prvi notici iz časa 1065–1077 je škof Altwin podelil visokoplemenitemu Henriku – zelo verjetno iz rodu Eppensteincev³⁸⁴ – in njegovi ženi vso briksenško posest *in loco Chreina*, vključno s fevdi klerikov in ministerialov (slika 8).³⁸⁵ Šlo je za utrdbo v naselbini in drugo pripadajočo posest, kot je razvidno iz druge notice, s katero sta nekaj let

³⁸⁴ O identiteti Henrika DOPSCH, MEYER, Von Bayern nach Friaul, str. 351 sl.; ŠTIH, Prva omemba Bleda, str. 28; ISTI, Lastniki in posestniki Gorice, str. 30 sl., 44 sl.

³⁸⁵ ... *quicquid in loco Chreina habuit, cum clericorum ministerialiumque beneficiis* ... TB, št. 228; *Gradivo* III, št. 244; ALBERTONI, Začetki, str. 56–57; ŠTIH, Prva omemba Bleda, str. 25 in op. 284.

zatem Henrik in žena škofu vrnila vse, kar sta nekoč od njega dobila v doživljenjski užitek (slika 9).³⁸⁶ Kasneje jima je Altwin še drugič podelil v uporabo utrdbo v Kranju s pripadajočo posestjo in podložniki,³⁸⁷ kar je od Henrikove vdove dobil nazaj po njegovi smrti med 1075–1090.³⁸⁸ Med letoma 1085 in 1090 je tudi neki svobodni Slovan (*ingenuus*) Vencegoj daroval Briksnu svojo posest *in loco Chreina* (slika 10).³⁸⁹

Na osnovi teh virov lahko zaključimo, da je imela briksenška škofija v Kranju večjo posest z utrdbo, pod katero so sodili podložniki – morda prebivalci dela naselja – in fevdi v naselbini, ki so jih posedovali kleriki in ministeriali. Med pričami tradicij, izvedenih v Kranju, lahko poleg imen, ki nedvomno predstavljajo potujoče briksenške uradnike in se pojavljajo v škofijskih upravnih središčih od Briksna do Kranja, najdemo tudi imena, ki se pojavljajo pogosto – nekatera celo več kot desetkrat – skoraj izključno v Kranju (Ezeman, Orendil, Gundram, Adalwart, Adalfrit, Mazili, Preslav, Sinzo, Ivan, Nebkor ...). Nekateri so označeni kot svobodni (*liber, libertus, ingenuus*), drugi kot plemeniti (*nobilis* oz. *ingenuus*) ali ministeriali (*ministeriales; de familia*). Verjetno je v nekaterih primerih šlo za pomembnejše prebivalce Kranja, da so jih pogosto pritegnili za priče daritev. Tudi nekaj briksenških ministerialov se pojavlja v vlogi prič izključno v Kranju (Mantwin, Albger, Altger) in lahko bi šlo za tiste ministeriale, ki so omenjeni kot posestniki v naselbini (slika 12).³⁹⁰ Kot kranjske prebivalce lahko domnevamo tudi osebe, ki v tradicijah nastopajo le po enkrat ali dvakrat izključno v Kranju (Winrih, Motger, Beruvart, Zebebor, Radoh, Janiz, Zloslav, Juvan, Nenadej, Welechne, Semiko, Wekewoj). Očitno gre za prebivalce, ki so bili kot priložnostne priče v domačem okolju pritegnjeni k pravnemu dejanju.³⁹¹ Da so tudi tisti, ki so imeli izkazana zemljišča drugod po Gorenjskem, lahko imeli eno od bivališč v Kranju, kaže svobodni Slovan Vencegoj, posestnik v Zgoši in Želečah pri Bledu, ki je imel še do konca 11. stoletja zemljišče v kranjski naselbini in je enkrat tu nastopal tudi kot priča (slika 10).³⁹² Omemba klerikov kot koristnikov zemljiške posesti kaže morda celo na neko organizirano cerkveno kongregacijo, ki bi jo lahko povezovali z briksenškim upravnim središčem v Kranju, in ne zgolj običajni personal župnije, o čemer pa nimamo nobenih drugih indiciev.

Socialna in posestna sestava naselbine v 11. stoletju je bila nedvomno zelo pestra, kar je splošno ugotovljena značilnost zgodnjih neagrarnih naselbin tega časa.³⁹³ Podložniki, svobodni in plemeniti slovanskega rodu (s slovanskimi in nemškimi imeni), germanski priseljenci (npr. briksenški ministeriali) in kleriki so verjetno skupaj sestavljali prebivalstvo kranjske naselbine. S temi ugotovitvami lahko povežemo tudi značilnosti z grobišča okrog župne cerkve, kjer se slovansko opredeljeni pridatki pojavljajo še večji del 11., morda celo do 12. stoletja, obenem pa je precej sočasnih grobov tudi brez kulturnih pridatkov.³⁹⁴ Škofijska posest v Kranju kot središču mejne grofije je bila izbrana lokacija, kjer so se izvajale zemljiške transakcije v korist Briksna, in ne Bled, kasnejše središče briksenškega

³⁸⁶ ... *quandam munitionem loco Chreine sitam taleque praedium ...* TB, št. 236; *Gradivo* III, št. 258.

³⁸⁷ ... *munitionem quam in loco Chreine possedit ac praedia mancipiaque ...* TB, št. 237; *Gradivo* III, št. 259.

³⁸⁸ TB, št. 282; *Gradivo* III, št. 299.

³⁸⁹ TB, št. 353; *Gradivo* III, št. 370.

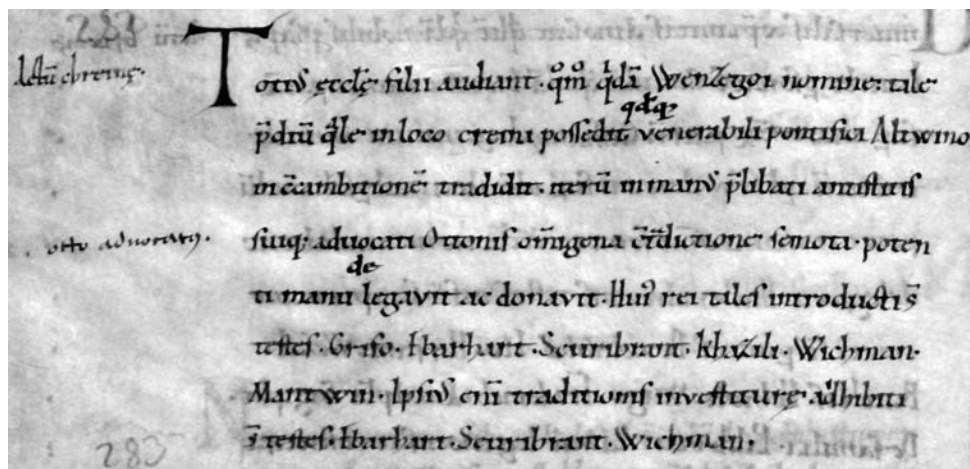
³⁹⁰ Podrobnejše argumentiranje KOSI, Predurbane II, v tisku. O vlogi ministerialov v zgodnji meščanski naselbini prav na primeru Briksna v 12.–13. stoletju gl. PFEIFER, Ministerialität und geistliche Stadt, str. 131 sl.

³⁹¹ Izčrpna analiza prič pri NABERGOJ, *Poskus*, str. 168; prim. KOS, Naselitev Gorenjske, str. 12 sl.

³⁹² TB, št. 321, 348, 353, 359; *Gradivo* III, št. 311, 368, 370, 372.

³⁹³ Gl. str. 57.

³⁹⁴ VALIČ, Osnovna izhodišča, str. 93 sl.

SLIKA 10: Svobodni Slovan (*ingenuus*) Vencegoj, morda kosez, škofu Altwinu okrog 1085/90 prepušča svojo posest v Kranju (*tale predium quale in loco Creina possedit*). Pravno dejanje je bilo izvedeno v Kranju, kot dokazuje pripis na robu (*actum Chreine*), med pričami pa sta navedena tudi Kacili (Kocelj?) in briksenški ministerial Mantwin. Vencegoj se v še eni tradiciji pojavlja kot priča v Kranju, kjer je morda prebival. Tradicijski kodeks briksenškega škofa Altwina (Staatsarchiv Bozen, BAB, Hs. 146, fol. 85').

zemljiškega gospostva na Kranjskem.³⁹⁵ Kranj je bil v času škofa Altwina po pogostosti briksenških tradicij med 54 kraji na tretjem mestu, takoj za Briksnom in Aufhofnom na Tirolskem in pred tirolskim Rasenom in koroškim Kamnom (Stein) v Podjuni. Po skupnem številu zapisanih prič je bil na drugem, po povprečnem številu prič na listino pa na tretjem mestu, kar bi posredno lahko imeli za kazalec večjega naselbinskega središča. Omenjenih pet lokacij izrazito prednjači med vsemi ostalimi kraji tradicij in so očitno imele v briksenški upravi značaj pomembnih »centralnih krajev«, središč škofove oblasti in uprave.³⁹⁶ Tu so se ob dokumentiranih pravnih dejanjih, a nedvomno ne le tedaj, zbirali in srečevali ljudje z raznih koncev Gorenjske, domnevamo lahko obstoj raznih objektov za bivanje in oskrbo, nedvomno tudi trgovanje. Verjetno Kranj ni bil v celoti briksenški, morda le del naselbine. Kje je stala utrdba s pripadajočim arealom arheološko še ni ugotovljeno. Škofijsko naselbino si hipotetično lahko predstavljamo kot utrdbo (utrjeni dvor?) s pripadajočim neagrarnim naseljem, kjer so delovali raznovrstni obrtniki in se je trgovalo.³⁹⁷ O ureditvi takšnega centralnega neagrarnega središča so imeli škofje obilo izkušenj iz Briksna, kjer je v času škofa Altwina med 1085–1097 poleg utrjene škofijske že obstajala tržna naselbina, v kateri je na primer eno zemljišče posedoval zlatar Chono.³⁹⁸ Naselje je bilo razdeljeno na parcele, na katerih so bili naseljeni tudi (nesvobodni?) obrtniki. Med letoma 1115–1125 je bil del Bri-

³⁹⁵ O nastanku in razvoju briksenškega gospostva Bled ŠTIH, Prva omemba Bleda, str. 20 sl., 27 sl.; ISTI, Izvor in začetki, str. 45.

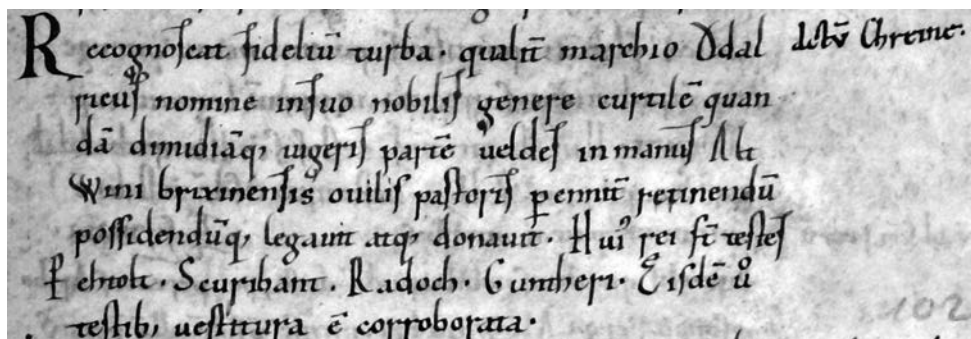
³⁹⁶ NABERGOJ, *Poskus*, str. 23, 84, 147; prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum*, str. 320.

³⁹⁷ Prim. AVGUŠTIN, Novejša raziskovanja, str. XXXVIII sl.; ISTI, *Kranj*, str. 33 sl.

³⁹⁸ TB, št. 385: ... *aream unam in Brixinensi mercato foris urbem sitam quam Chono aurifex tunc temporibus possederat ... tradidit*. Prim. TAVERNIER, Grundherrschaft, str. 90 sl.

ksna že obzidan, imenovan *civitas*, v nekaj virih se omenja *murus civitatis*.³⁹⁹ Vsaj v nekem omejenem obsegu si tako ureditev nedvomno lahko predstavljamo tudi v briksenškem delu Kranja. Kaj se je zgodilo s tukajšnjo škofijsko naselbino, nam obstoječi viri ne poročajo, vendar briksenška posest v Kranju kasneje ni nikdar več izkazana. Novo škofijsko središče se je oblikovalo na blejskem gradu, kjer je z arondacijami v teku 11. stoletja nastalo bolj ali manj zaključeno zemljiško gospostvo. Posest v Kranju, ki je za škofe s tem izgubila centralno funkcijo, so morda odprodali.

Ni jasno, ali je imel v času škofa Altwina v Kranju sedež tudi v virih relativno pogosto omenjeni kranjski in istrski mejni grof Ulrik iz rodu Weimar–Orlamünde. Je pa njegova posest prav na osnovi briksenških tradicij dokazana na severnem Gorenjskem v širši okolici Kranja – v Lešah in Bistrici pri Trziču, v Begunjah, dvor na Bledu.⁴⁰⁰ Eno od daritev Briksnu je med letoma 1060–1070 tudi sam izpeljal v Kranju (slika 11).⁴⁰¹

SLIKA 11: Kranjski mejni grof Ulrik Weimar–Orlamünde (*marchio Odalricus*) okrog 1060/70 podarja škofu Altwinu svoj dvor in pol orala na Bledu. Donacija je bila izvedena v Kranju (*actum Chreine*), med pričami pa je bil tudi Slovan Radoh, ki se v tradicijah nekajkrat pojavlja izključno v Kranju. Tradicijski kodeks briksenškega škofa Altwina (Staatsarchiv Bozen, BAB, Hs. 146, fol. 33).

Druga cerkvena institucija s prisotnostjo in dejavnostjo v Kranju v 11. stoletju je bil nedvomno Oglej, kateremu gre na prvem mestu pripisati cerkveno aktivnost. Kranjska pražupnija, ki je prvotno zajemala široko območje severno od mesta do Karavank, z izrazitim oglejskim patrocinijem sv. Kancijana in pripadajočim velikim grobiščem, je bila celotno obdobje do konca srednjega veka v popolni upravi Ogleja.⁴⁰² Čeprav o župniji v Kranju nimamo v pisnih virih vse do leta 1226, ko je z omembo župnika prvič izrecno izpričana (*plebanus de Crainburg*),⁴⁰³ nobenega podatka, o oglejski aktivnosti ne gre dvomiti. Živahna dejavnost patriarhov v cerkvenih zadevah na Kranjskem, celo v neposredni bližini Kranja, je nesporno dokazana že v 11. in zlasti 12. stoletju.⁴⁰⁴ Glede na evidenten cerkveni

³⁹⁹ TB, št. 428, 435, 467, 473. Prim. TAVERNIER, Grundherrschaft, str. 93 sl.

⁴⁰⁰ TB, št. 74, 137, 166; *Gradivo* III, št. 143, 164, 209.

⁴⁰¹ TB, št. 166; *Gradivo* III, št. 209.

⁴⁰² HÖFLER, *O prvih cerkvah*, str. 24 sl.; ISTI, *Gradivo*, str. 229 sl., 244.

⁴⁰³ *UBK* II, št. 48, 49, 103; *Gradivo* V, št. 449, 450, 699; HÖFLER, *Gradivo*, str. 231 sl., 241, 249; ŽONTAR, *Zgodovina*, str. 50 sl.

⁴⁰⁴ Podrobneje KOSI, Predurbane II, v tisku.

pomen Kranja v tem času morda lahko del naselbine okrog stare kranjske župne cerkve celo smatramo za enega jeder v zgodnjem razvoju mesta.⁴⁰⁵

Ali je poleg uprave župnije Oglej v 11.–12. stoletju posedoval tudi naselbino v Kranju ali vsaj njen del? Kot lahko sklepamo na osnovi listine iz leta 1261, s katero je patriarh Gregor de Montelongo podelil koroškemu vojvodi Ulriku III. v fevd Kranj in jurisdikcijo nad mejno grofijo,⁴⁰⁶ je bilo mesto fevd, ki je nekoč sodil k mejnografovski oblasti na Kranjskem. Oglejski patriarh je bil že od konca 11. stoletja, po smrti mejnega grofa Ulrika Weimar–Orlamünde, uradni mejni grof,⁴⁰⁷ in domnevali bi lahko, da je imela tudi oblast nad Kranjem od konca 11. stoletja oglejska cerkev. Morda je bilo prav povečanje vpliva Ogleja vzrok za umik briksenških škofov iz Kranja. Vendar pa zija v virih glede Kranja ravno za 12. stoletje (skoraj) popolna luknja. Niti en dokument nam ne dokazuje oglejske oblasti ali dejavnosti v Kranju in tudi Kranjska se celo stoletje ne omenja kot mejna grofija, dokler ni leta 1208 v posesti pokrajine izpričan istrski mejni grof Henrik Andeški. Kdo je v 12. stoletju vladal Kranju in Kranjski?⁴⁰⁸ To vprašanje je za obravnavano tematiko odločilnega pomena, saj lahko z veliko verjetnostjo v 12. stoletju vidimo prelomno obdobje v razvoju Kranja od starega centralnega kraja v sodobno srednjeveško mesto. Leta 1221 se namreč v originalni listini, s katero je bil razsojen spor zaradi neke posesti v Goričah pri Golniku, kot priče omenjajo kranjski meščani: Bernhard, Eberhard in Volbert, *burgenses de Creinbvr.*⁴⁰⁹ Termin *burgenses* pa je izraz, ki je jasno in nedvoumno označeval socialno kategorijo svobodnih meščanov,⁴¹⁰ in dokazuje prebivalce urbane naselbine v Kranju, ki je s tem virom posredno tudi prvič izpričana. Pravna in urbanistična preobrazba naselja v »pravo« srednjeveško mesto pa je bila tako zapleten proces, da je moral potekati na iniciativo oz. pod vodstvom nekega mestnega gospoda, ki jo je izvedel na osnovi svojih izkušenj in vzorov oz. modelov.⁴¹¹ Mestnega gospoda je Kranj v 12. stoletju moral imeti. Ker neposredne oglejske oblasti nad Kranjem v virih tega časa ni zaslediti, se je v zgodovino pisju utrdilo mnenje, da je Oglej podeljeval mejno grofijo in z njo Kranj v fevd svojim namestnikom in kot taki naj bi jo najkasneje v drugi polovici 12. stoletja dobili Andeški. Ta teza je v zadnjem času upravičeno doživela kritiko in revizijo.⁴¹² Vendar kljub pomanjkanju jasnih virov ostaja ena od možnosti, da so oglejski patriarhi po prejemu mejne grofije od konca 11. stoletja v Kranju kot njeni pertinenci izpeljali potrebne ukrepe za sodobno urbano ureditev mesta. Kot deželni gospodje v Furlaniji, ki je sodila v krog starih urbaniziranih stredozemskih pokrajin, so imeli obilo izkušenj, in njihova aktivnost pri razvoju tamkajšnjih urbanih naselbin je dokazana tudi z viri. Najbolj nazoren je primer bližnjega Čedadada – kot v primeru Kranja centralnega kraja z večstoletnim razvojem – ki mu je patriarh Ulrik II. leta 1176 potrdil pra-

⁴⁰⁵ Tako AVGUŠTIN, Novejša raziskovanja, str. XXXVIII sl.; ISTI, *Kranj*, str. 33, 37.

⁴⁰⁶ ... *legale feudum de Crenenburch et tota iurisdictione marchie Carniole ...* MDC IV/1, št. 2761; *UBK* II, št. 290.

⁴⁰⁷ Patriarh je Kranjsko leta 1077 in ponovno 1093 prejel v fevd od cesarja Henrika IV. *DH* IV št. 296, 432; *UBK* I, št. 52, 59; *Gradivo* III, št. 331, 400. Gl. ŠTIH, Oglejski patriarhi, str. 40 sl.; ISTI, *Kranjska v času Andeških grofov*, str. 18 sl.

⁴⁰⁸ Nazadnje in z novo interpretacijo KOMAC, *Od mejne grofije do dežele*, str. 64 sl.; prim. ŠTIH, Oglejski patriarhi, str. 43 sl.; ISTI, *Kranjska*, str. 20 sl.

⁴⁰⁹ *MDC* IV/1, št. 1829; *UBK* II, št. 42; *Gradivo* V, št. 348.

⁴¹⁰ Literatura pri KOSI, *Predurbane* II, op. 53.

⁴¹¹ Prim. AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 39 sl.; ISTI, Novejša raziskovanja, str. XL sl.

⁴¹² Gl. KOMAC, *Od mejne grofije do dežele*, str. 64 sl.

vi mestni privilegij, podeljen naselbini že s strani patriarha Peregrina (med 1132–1161).⁴¹³ Privilegij je vseboval vse osnovne pravne kategorije izoblikovane urbane naselbine: občino meščanov (*universi cives Austriae Civitatis*), pravico do javnega trgovanja (*forum publicum*), meščansko pravno ureditev naselbine (*jura fori*) z zagotovljenim dednim zakupom parcel za letno plačilo cenzusa in s pravico do svobodnega razpolaganja,⁴¹⁴ gospodarske privilegije (oprostitev plačevanja mitnine za *habitatores*), patriarhu je bila pridržana le sodna oblast nad prebivalci (*iustitia*). Možnost podobne preureditve verjetnega oglejskega središča v Kranju v teku 12. stoletja vsekakor lahko dopuščamo.

Ker dejansko v virih pred letom 1261 ni niti najmanjšega namiga, ki bi neposredno povezoval oglejskega patriarha z naselbino v Kranju, je verjetnejša možnost, da so mesto Kranj v drugi polovici 12. stoletja razvijali grofje Andeški.⁴¹⁵ Ti so do naselbine lahko prišli kot dokazani dediči mejnih grofov Weimar–Orlamünde, od katerih so najverjetneje prevzeli tudi sosednje veliko gospostvo s središčem v Kamniku.⁴¹⁶ Kot ena vodilnih bavarskih plemiških družin so imeli obilo vzorov in izkušenj. Sami so ustanovili vrsto urbanih naselbin na svojih posestih na Bavarskem in Frankovskem,⁴¹⁷ na Tirolskem (Innsbruck)⁴¹⁸ kot tudi v Kamniku in Slovenj Gradcu.⁴¹⁹ Po Kamniku so se že sredi 12. stoletja občasno imenovali *comes de Stain* (prvič ok. 1145).⁴²⁰ Za andeško udejstvovanje pri razvoju Kranja bi govorila predvsem podoba na grbu – orel – ki kot simbol mesta nedvomno izvira od neke plemiške rodbine in je po prevladujočem mnenju prevzet z grba Andeških (pred 1228).⁴²¹ Kljub temu, da uganke o kranjskih mestnih gospodih v 12. stoletju in »ustanoviteljih« mesta verjetno nikoli ne bo moč rešiti, sta z zgornjimi primeri nakazani dve verjetni smeri vplivov na srednjeveško urbanizacijo na Slovenskem. Nosilci novosti in novih modelov organiziranja centralnih neagrarnih krajev pri nas so bili v prvi vrsti bavarsko in drugo nemško visoko plemstvo, pogosto s posestmi tako v matični pokrajini na severu, kjer so imeli obilo vzorov, kot v jugovzhodnih obmejnih pokrajinah, kamor so te modele lahko prenašali (zlasti Andeški, Otokarji, Spanheimi, Babenberžani), ter bavarski škofje s sedeži v urbanih središčih z že večstoletnim razvojem (Salzburg, Freising, Bamberg).⁴²² Drugo žarišče urbanizacije pa je bila verjetno bližnja Furlanija, s katero so nedvomno že dolgo obstajali raznovrstni intenzivni stiki – na prvem mestu gre omeniti stoletne cerkvene povezave z Oglejem – od koder bi kot nosilce vzorov in modelov lahko domnevali oglejske patriarhe in grofe Goriške.

Najverjetneje se je Kranj v teku 12. stoletja razvil v »pravo« srednjeveško meščansko

⁴¹³ DE RUBEIS, *Monumenta*, st. 597 sl.; RG I, št. 264; *Gradivo* IV, št. 571 (le skop regist).

⁴¹⁴ ... *ut negotiatores ibi domos habentes, quisque pro uno passu de terra nostra, quam occupavit, duos denarios Friesacensis monetae singulis annis ... persolvant ... eamdem terram hereditario jure ipsi et heredes ipsorum habeant vel quibuscumque ipsi et herede eorum dare, commutare, vendere voluerint, liberam potestatem et licentiam habeant.* Prav tam.

⁴¹⁵ V Andeških vidi ustanovitelje mesta tudi AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 40, ki pripisuje bistveno vlogo mejnemu gorfu Henriku IV. (1204–1228).

⁴¹⁶ Gl. KOMAC, *Od mejne grofije do dežele*, str. 52 sl., 183.

⁴¹⁷ Gl. DIPPOLD, *Die Städtgründungen der Andechs-Meranier*, str. 183 sl.; HERRMANN, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 179 sl.

⁴¹⁸ *Ausgewählte Urkunden*, št. 21, 37; HYE, *Innsbruck*, str. 10 sl.

⁴¹⁹ Gl. str. 121 sl.

⁴²⁰ MDC III, št. 770, 1377/1; *Gradivo* IV, št. 195, 235.

⁴²¹ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati*, str. 74; KOMAC, *Od mejne grofije do dežele*, str. 183.

⁴²² Prim. DOPSCH, *Zur topographischen*, str. 61 sl.; KOSI, *Začetki Škofje Loke*, str. 98 sl. Tudi AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 46 sl., omenja vplive na razvoj in išče paralele k tlorisni zasnovi Kranja v bavarskih mestih.

naselbino, ki jo dokazujejo 1221 omenjeni meščani. Nastajanje urbane naselbine je bilo običajno zelo kompleksen proces, ki je vključeval na eni strani socialno komponento (oblikovanje novega socialnega sloja meščanov in tozadevne ukrepe mestnega gospoda), pravni vidik nove socialne skupine (posebno pravo) kot tudi tehnično–urbanistične ukrepe, ki so v oblikovnem pogledu ustvarjali novo naselbinsko obliko. Ta je bila neposredno zvezana z novimi načini (meščanskega) življenja in je imela odgovarjajoč izraz v bivalni kulturi oziroma v (postopno?) novih oblikah bivalnih zgradb. Pogosto je šlo za izredno precizne, velikopotezne in predvsem izjemno načrtno izpeljane tehnične postopke, ki so vključevali izmere zemljišč, parcelacijo, opredelitev mestnih arealov za različne namene (tržni prostor, kultni prostor, obrtniški predeli ...).⁴²³ Tudi viri 12.–13. stoletja pogosto govorijo o *fora nova*, *civitates novae*, *oppida nova*, *nova plantatio* ..., povezano z izrazi kot *construere* oziroma *aedificare*, *facere*, *fundare*, *locare* in podobno, ki očitno odražajo ta intenzivni novi proces. Najpogosteje je šlo za zasnovo in gradnjo novega naselja na praznem zemljišču poleg starejše naselbine, ki je že razvila določene centralne funkcije in neagraren značaj.⁴²⁴ V takšnih primerih je razvoj jasen in na primeru Loža leta 1341 tudi izjemno lepo dokumentiran z listino o preselitvi naselbine.⁴²⁵ Neredko pa je bil star centralni kraj urbanistično in pravno »prestrukturiran« in preoblikovan takorekoč na istem arealu stare naselbine – in ravno to imamo pri Kranju in Ptujju. Najverjetneje je šlo tudi v omenjenem primeru Čedadu za tehnično–urbanistično preobrazbo (dela?) stare naselbine, kateri je sledila uvedba sodobne pravne ureditve (»mestne pravice«). Za takšen proces transformacije starih centralnih krajev imamo v celotnem evropskem prostoru izredno malo konkretnih virov, ki so zato toliko vrednejši. V vzhodnoevropskih deželah je bil ta proces povezan z vpeljavo novega nemškega mestnega prava, bil je značilen za številne stare podgrajske naselbine, izvirajoče že iz 10.–11. stoletja in je tudi arheološko vedno boljše dokumentiran (na Češkem, Moravskem, v Šleziji, na Poljskem).⁴²⁶ Tamkajšnji primeri nam lahko služijo kot analogija in ilustracija verjetno zelo podobnega razvoja v nekaterih naših središčih. Pri Krakovu je bilo na primer v staro zgodnjeurbano aglomeracijo leta 1257 umeščeno novo načrtno ustanovljeno urbano jedro po nemškem pravu. Dotedaj nenačrtna mestna zasnova s hišami, stoječimi brez reda, je bila plansko preoblikovana, zasnovan je bila nov tržni prostor ter izpeljana načrtna parcelacija. Na primeru šlezjskega Głogówa pa so bili arheološko lepo dokumentirani spreminjanje parcelacije, pojav načrtnosti pozidave in sekvenca različnih tipov hiš (domov) takorekoč na istem poselitvenem arealu od 10. do 14. stoletja.⁴²⁷ Tudi pri Kranju si lahko preoblikovanje naselbine predstavljamo kot zahteven planski proces, vključujoč izmere in parcelacijo, ki pa najverjetneje ni bil vezan na celoten areal kasnejšega mesta naenkrat. Morda je šlo za proces v več korakih, ki je postopno zajemal različne starejše dele (naselbinska jedra). Nedvomno pa lahko kot »konstitutivno« dejanje nove urbane zasnove smatramo določitev in izmero namenskega tržnega prostora, ki je kot topografsko jedro

⁴²³ Gl. npr. MECKSEPER, *Zur Typologie*, str. 51 sl.; REINCKE, *Über Städtegründung*, str. 331 sl.; REIDINGER, *Mittelalterliche Gründungsstädte*, str. 1 sl.

⁴²⁴ Številni primeri pri FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*.

⁴²⁵ Podrobneje gl. na str. 87 sl.

⁴²⁶ Primeri z literaturo pri KOSI, *Predurbane II* (v tisku).

⁴²⁷ Zaključke o postopni pozidavi in hitrem spreminjanju oblik zgradb na posameznih mestnih parcelah v relativno kratkem časovnem obdobju omogočajo tudi arheološke ugotovitve iz moravskih mest Brno in Uherské Hradiště. Prav tam.

naselbine usmerjal nadaljnji razvoj, ter neposredno nanj vezano parcelacijo okoliškega terena. To v nobenem primeru ni bil naraven razvojni proces neke naselbine in je moralo iti za enkratno in načrtno dejanje, izpeljano na iniciativo določenega mestnega gospoda in preko nekkih dejanskih izvajalcev (specializiranih mojstrov, »zemljemercev«, v dragocenih redkih virih označenih kot *magister*, *geometrici* in podobno).⁴²⁸ Paralele v obliki tržnih prostorov Kranja in na primer Brež na Koroškem (ter drugih mest), kot jih ugotavlja Cene Avguštin, verjetno res lahko povezujemo z določenimi kulturnimi tokovi in prenašanjem vzorcev, ki so se širili tudi z omenjenimi potujočimi mojstri.⁴²⁹

Urbanistično preoblikovanje starega Karnija pa je seveda moralo imeti odgovarjajočo komponento v socialni in pravni preobrazbi. Raznoliko prebivalstvo že prej intenzivno poseljene in verjetno obsežne naselbine (grobišče, briksenške tradicije), se je preobrazilo v bolj ali manj enoten meščanski sloj.⁴³⁰ Ta dolgotrajnejši socialni in pravni proces, ki ga pri Kranju – kot tudi v večini mest drugod – podrobneje ni moč slediti, je nedvomno temeljil na dveh demografskih skupinah: na domačem slovanskem prvotnem prebivalstvu kranjske naselbine in njene okolice, in na priseljencih iz nemško govorečih območij, kot smo jih zaznali že v briksenških tradicijah in jih izpričujejo tudi imena meščanov od prve omembe leta 1221 dalje.⁴³¹ Približno ilustracijo dinamike tega procesa, kot ga lahko domnevamo pri Kranju, nam nudijo izredno dobro ohranjeni viri 12. stoletja za koroške Breže.⁴³² Na eni strani dokazujejo prehod domačega slovanskega prebivalstva, ki v zgodnjih virih še ohranja slovanska imena, v svoboden sloj meščanov. Na drugi strani pa že najzgodnejše listine dokazujejo med meščani doseljence iz severnih germanskih, tudi zelo oddaljenih dežel (npr. Bertold *Bawarus*, Arnold in Ditrik *Saxones*, Konrad *de Wirzeburch*, Konrad *Coloniensis*). Že v 12. stoletju so izpričani številni specialni poklici breških prebivalcev: kovač, kožar, kolar, čevljar, pek, mesar, kramar, livar, izdelovalec ščitov (*schiltar*, *scutiferar*), menjalec denarja (*monetarius*, *argentarius*, *trapezita*), mitničar ... Videti je, da je bilo prebivalstvo mesta v 12. stoletju še precej socialno neenotno in med njimi najdemo tako podložnike kot cenzuale, salzburške ministeriale in serve. Dinamičnost procesa oblikovanja meščanskega sloja in novost socialne in naselbinske kategorije meščanstva oziroma mesta odraža v breških virih tudi neenotna in pestra terminologija – *forenses*, *burgenses*, *cives de foro*, *forenses cives*, *Frisacenses*; *iudex civitatis*, *iudex burgenses*, *iudex fori*, *iudex Frisacensis* – in šele od omembe *cives ipsius civitatis* leta 1215 dalje začneta dosledno nastopati ta dva termina. Nek podoben razvoj v 12. stoletju si lahko predstavljamo tudi pri Kranju, ko se je iz ljudi različnega socialnega in etničnega porekla oblikovala svobodna skupnost neagrarnega meščanskega prebivalstva. S tem procesom se ujemajo ugotovitve z grobišča okrog kranjske župne cerkve, kjer slovanskim grobovom sledijo zgodnjeromanski pokopi

⁴²⁸ IRSIGLER, Was machte, str. 32, 34; REINCKE, Über Städtegründung, str. 341 sl., 347 sl., 360.

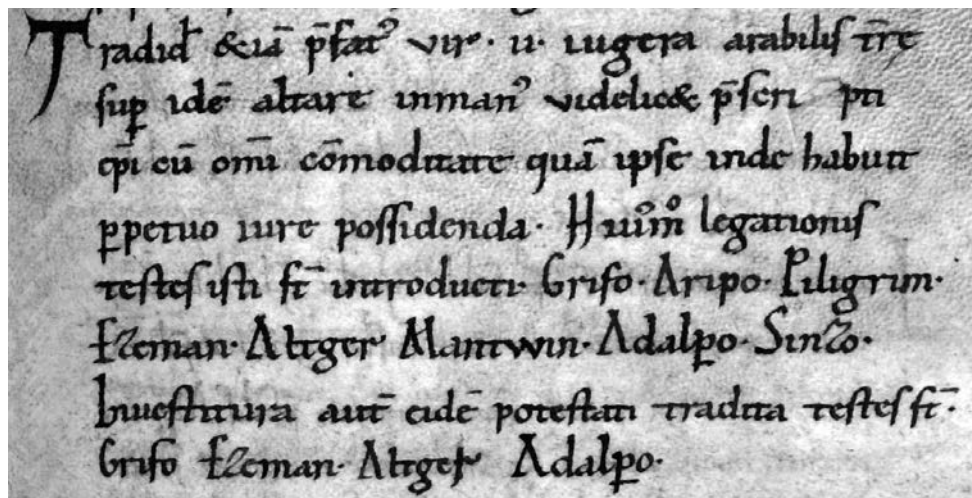
⁴²⁹ AVGUŠTIN, *Kranj*, str. 45 sl. O tipologiji mestnih tlorisov in prenašanju vzorov polemično MECKSEPER, Zur Typologie, str. 64 sl.

⁴³⁰ O tem zapletenem procesu gl. npr. DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt, str. 314 sl., 317, 320 sl., 338 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*, str. 287 sl., 325 sl.; STOOB, Über den Aufbruch, str. 1 sl.; na konkretnem primeru Lippstadta v Westfaliji IRSIGLER, Was machte, str. 35 sl.

⁴³¹ V 12. stoletju so bili na sosednjem škočjeloškem gospostvu že naseljeni imigranti s severa, Bavarci in Korošci, kot jih dokazuje freisinški urbarialni zapis *Noticia bonorum de Lonka* iz leta 1160 (*UBK* I, št. 122; *Gradivo* IV, št. 410). Vsekakor lahko domnevamo sočasno prihajanje tujih doseljencev tudi v neagrarno središče v Kranju. Prim. ŽONTAR, *Zgodovina*, str. 43 sl.

⁴³² Podrobnejša navedba virov in literature pri KOSI, *Predurbane* II, op. 80–84.

12. in 13. stoletja, ki ostajajo popolnoma brez staroslovanskih grobnih pridatkov, brez prejšnjega kulturnega vpliva in materialne tradicije, razen iste smeri pokopov.⁴³³ Pri tem je šlo nedvomno za prepletenost različnih vplivov, pri čemer lahko upoštevamo tudi prehajanje cenзуalov in v manjši meri ministerialnega oziroma plemiškega sloja v mestno prebivalstvo (slika 12).⁴³⁴

SLIKA 12: Plemeniti Henrik (Eppenstein) je škofu Altwinu okrog 1070/80 prepustil tudi dva svoja ministeriala, Mantwina in Albgerja, ki se skupaj z ministerialom Altgerjem v tradicijah kot priče pojavljata izključno v Kranju. Nedvomno so bili prebivalci naselbine in morda gre za tiste ministeriale, katerih fevdi v Kranju so bili omenjeni v eni od Altwinovih notic. V zgornji tradiciji, izvedeni v Kranju, s katero je neki Slovan Domoslav prepustil škofu dvor (*curtifer*) z dvema zgradbama (v Kranju?) ter nekaj obdelovalne zemlje, so kot priče omenjeni Mantwin, Altger, neki Ece-man, ki je kar 13-krat pričal izključno v Kranju, ter bivši servus Sinzo, ki je tu pričal štirikrat. Tradicijski kodeks briksenškega škofa Altwina (Staatsarchiv Bozen, BAB, Hs. 146, fol. 75').

Pravni položaj cenзуalstva – osvobojenega podložnika, darovanega običajno cerkveni instituciji, z obveznostjo majhne letne dajatve (cenзusa) v znamenje svobode – je omogočal veliko mobilnost tega sloja in lastno razpolaganje z delovno silo in rezultati dela, kar je nedvomno imelo močan vpliv na rast ter pravni in gospodarski razvoj prebivalstva nastajajočih mestnih naselbin.⁴³⁵ Vrsta virov o cenзуalih v 12. stoletju na Koroškem, zlasti v zvezi s krško škofijo, omogoča domnevo o vlogi ljudi tega socialnega porekla pri zgodnjem razvoju koroških mest, in nedvomno je bilo podobno tudi na Kranjskem. Lep vir o tem procesu imamo tudi iz neposredne bližine Kranja, s škofjeloškega gospostva, kjer je okrog leta 1160 duhovnik Ivan freisinški cerkvi podelil 14 svojih podložnikov po cenзуalnem pravu.⁴³⁶ Ti

⁴³³ VALIČ, Osnovna izhodišča, str. 94.

⁴³⁴ O ministerialih v mestih gl. KOSI, Predurbane II, op. 87.

⁴³⁵ Temeljno SCHULTZ, Zensualitet und Stadtentwicklung, zlasti str. 87 sl.; več literature o tej problematiki pri KOSI, Predurbane II, op. 86.

⁴³⁶ UBK I, št. 121; *Gradivo* IV, št. 411. Podrobneje pri KOSI, Predurbane II, v tisku.

osvobojeni cenzuali so teoretično imeli možnost naselitve v bližnjo nastajajočo meščansko naselbino v Kranju. V primeru Celovca in delno drugih koroških mest je bil ugotovljen tudi opazen delež kosezov med meščani,⁴³⁷ zato podobnega procesa ob izpričani močni prisotnosti kosezov na širšem območju mesta nikakor ne moremo izključiti tudi pri Kranju.⁴³⁸ Že Ljudmil Hauptmann je, verjetno upravičeno, videl koseze v tistih Slovanih, ki se z oznakami *nobilis* ali *ingenuus* množično pojavljajo kot tradenti posesti v Zgornjem Posavju v briksenških tradicijah 11. stoletja.⁴³⁹ Kot izpričujejo te viri, so bili že tedaj ob pravnih dejanjih pogosti obiskovalci, morda celo prebivalci Kranja (npr. Vencegoj, slika 10).

Žal zaradi izredne skoposti virov in pomanjkanja trdne opore pri interpretaciji tudi ni moč nesporno s Kranjem povezati imen vrste oseb, ki se v virih 12. stoletja, običajno med pričami v listinah, imenujejo *de Chreina*.⁴⁴⁰ Kot je iz konteksta posameznih navedb razvidno, gre vsaj v nekaterih primerih gotovo za ljudi iz Kranja in ne le za splošno oznako »s Kranjske«. V listini salzburškega nadškofa Konrada iz leta 1141 je med uglednimi pričami, ki so imele tesne vezi s Kranjsko, nastopal vovbrški grof Popon z nazivom *comes Poppo de Creine*.⁴⁴¹ V kontekstu navedenih oseb bi bilo tolmačenje »grof s Kranjske« skoraj nesmiselno in verjetno se je imenoval po Kranju. Po prevladujočem mnenju naj bi bil namestnik oglejskega patriarha na Kranjskem s sedežem v pokrajinskem središču Kranju.⁴⁴² Izpostaviti velja tudi zgoraj omenjeno freisinško listino o podelitvi cenzualov, nastalo okrog 1160 najverjetneje v Škofji Loki, kjer je poleg koroškega vojvode Hermana, Otokarja iz Poženika pri Cerkljah, Herwika in njegovega brata Trebemerja in drugih prisotnih pričal Herwik *de Creine*.⁴⁴³ Zelo zanimivo dejstvo je, da se Majnhalm iz rodu svobodnih Puxov, prednik grofov Višnjegorskih, v kar šestih virih iz časa 1136–1165 imenuje *de Chraine*.⁴⁴⁴ Ali je imel kakšno povezavo s Kranjem? Vsekakor bi pri pogostih omembah in pri relativno znani osebi težko domnevali, da se imenuje zgolj splošno »s Kranjske«, še zlasti, če je bil dokument izstavljen na Kranjskem. Potrebno je priznati, da gre pri vseh omenjenih osebah za pričanja v plemiških pravnih zadevah in nimamo pravih osnov za sklepanje o meščanskem sloju, temveč prej o plemiškem ali ministerialnem izvoru. Obstaja pa verjetnost, da je vrsta plemičev, ki so v listinah imenujejo *de Chraine*, dejansko imela bivališče v Kranju kot tedanji centralni naselbini pokrajine in verjetnem mejnogrofovskem sedežu, kot so nam pestro sliko predstavile že briksenške tradicije za drugo polovico 11. stoletja.

Razvoj Kranja v meščansko naselbino v 12. stoletju ostaja v podrobnostih neznan. Povezujemo ga lahko prvenstveno z vlogo naselbine kot regionalnega centralnega kraja Gorenjske. Za razliko od Ptuja s prvovrstno prometno–trgovsko in obmejno lego, je Kranj ležal odmaknjen od pomembnejših poti trgovine na večje razdalje (karta 2). Glavni dejavnik razvoja mesta so bile nedvomno centralne funkcije sredi gosto poseljene agrarne pokrajine, koncentrirane na ugodni lokaciji na stiku prometnih poti. V 12. stoletju je bila širša okolica Kranja že intenzivno poseljena in kultivirana – večina vasi v ravnini Kranjskega in Sorške-

⁴³⁷ FRESACHER, Klagenfurt, str. 118 sl.

⁴³⁸ ŽONTAR, *Zgodovina*, str. 12.

⁴³⁹ HAUPTMANN, *Staroslovenska družba*, str. 108–115; KOS, *Naselitev Gorenjske*, str. 9 sl.

⁴⁴⁰ Številni primeri pri KOSI, *Predurbane II*, v tisku.

⁴⁴¹ *UBSt I*, št. 208; *Gradivo IV*, št. 169.

⁴⁴² Prim. ŠTIH, *Oglejski patriarhi*, str. 46.

⁴⁴³ *Gl. op.* 436.

⁴⁴⁴ *MDC I*, št. 187; *MDC III*, št. 673; *UBSt I*, št. 174, 180, 355, 488; *Gradivo IV*, št. 128, 144, 157, 337, 358, 480.

ga polja, teras ob Savi in Tržiški Bistrici ter v podnožju Karavank je dokumentiranih že z viri 12. in začetka 13. stoletja, mnoge so še rezultat prvotne slovanske poselitve.⁴⁴⁵ Takšna agrarna pokrajina je nujno potrebovala centralni kraj, kjer so se na staro cerkveno središče navezovale trgovsko-obrtne (regionalna menjava in oskrba), prometne funkcije (stičišče prometnih smeri, prehod čez reko), vsaj določeno obdobje sodne in upravne dejavnosti (briksenško upravno središče, sedež mejnega grofa?), vojaško-obrambna vloga. Nedvomno pa je šlo za močno centralno, tudi obrambno opremljeno naselbino, na kar bi lahko sklepali tudi po pridevku *Chrainburg*, katerega pojav sovпада s prvo omembo meščanov 1221. Po zanimivih ugotovitvah Alfreda Ogrisa za koroška mesta se poimenovanje meščanov z *burgenses*, kot ga zasledimo pri Kranju in pomeni starejši termin, ki ga od začetka 13. stoletja hitro izpodrinejo *cives*, pojavlja izključno pri starejših koroških mestih – Brežah, Beljaku, Velikovcu – ki so imela kontinuiran razvoj že od 11.–12. stoletja.⁴⁴⁶ Posredni argument za postavitev urbanega razvoja Kranja v 12. stoletje so tudi tesne vezi z mesti na Koroškem, kjer lahko tak razvoj sledimo že celo 12. stoletje. Poleg Velikovca lahko zlasti nastanek Celovca, ki se med 1193–1199 prvič pojavi kot meščanska naselbina vojvod Spanheimov (*in foro Chlagenuurt*),⁴⁴⁷ povezujemo z odgovarjajočim urbanim središčem tostran Karavank v Kranju. Vsekakor so intenzivne trgovsko–prometne vezi med temi tremi mesti prek prelazov Ljubelj in Jezerski vrh potrjene s številnimi kasnejšimi viri.⁴⁴⁸

Po letu 1221, ko izpričan obstoj meščanov nedvoumno potrjuje obstoječe urbano naselje v Kranju, imamo nekaj več virov. Šele 1226 je prvič dokumentiran župnik bistveno starejše kranjske župnije (*plebanus de Crainburg*).⁴⁴⁹ Med letoma 1230–1246 je bil Kranj v sklopu posesti, ki so kot dota Agnes Andeško–Meranske prišle v roke avstrijskim Babenberžanom, kar posredno dokazuje predhodno andeško oblast nad mestom do smrti mejnega grofa Henrika Andeškega leta 1228. Mesto je izkazano v seznamu babenberških dohodkov od kovnic in mitnic na Kranjskem – *redditus in Carniola de muta et moneta*⁴⁵⁰ – kar priča o trgovanju in prometu v Kranju, od česar se je plačevala mitnina. Zanimivo je, da so dohodki Kranja (*de Chrainburch*) kar petkrat manjši od dohodkov Kamnika, ki je kot andeško–babenberška rezidenca očitno imel v tem času že prioriteto. Dobo prosperitete mesta je nedvomno pomenil čas koroškega vojvode in gospoda Kranjske Ulrika III. Spanheima, ki je v Kranju dokumentirano dvakrat bival in listinil.⁴⁵¹ Najpomembnejša je listina iz leta 1256, ko je vojvoda grofom Ortenburškim za sklenjeno zavezništvo *in civitate Chreimburch* podelil zemljišče, na katerem so lahko zgradili utrdbo z (mestnimi) vrati.⁴⁵² S to omembo je Kranj kot razvita urbana naselbina neizpodbitno potrjen (slika 13).

Kranj poleg Ptuja nedvomno sodi med najstarejša slovenska celinska mesta. Kot prastar centralni kraj je skozi stoletja doživljal naravni razvoj v meščansko naselje, ki je enkrat v teku 12. stoletja pod vodstvom (neznane) mestnega gospoda tudi v pravnem pogledu

⁴⁴⁵ Gl. KOS, Starejša naselitev, zlasti str. 69 sl.; ISTI, Naselitev Gorenjske, str. 7 sl.

⁴⁴⁶ OGRIS, *Die Bürgerschaft*, str. 61 sl.; prim. MARCKHGOTT, Zur Bezeichnung, str. 226 sl.; MELIK, Mesto, str. 302.

⁴⁴⁷ MDC III, št. 1412; WEBERNIG, Wie alt ist Klagenfurt?, str. 11 sl.

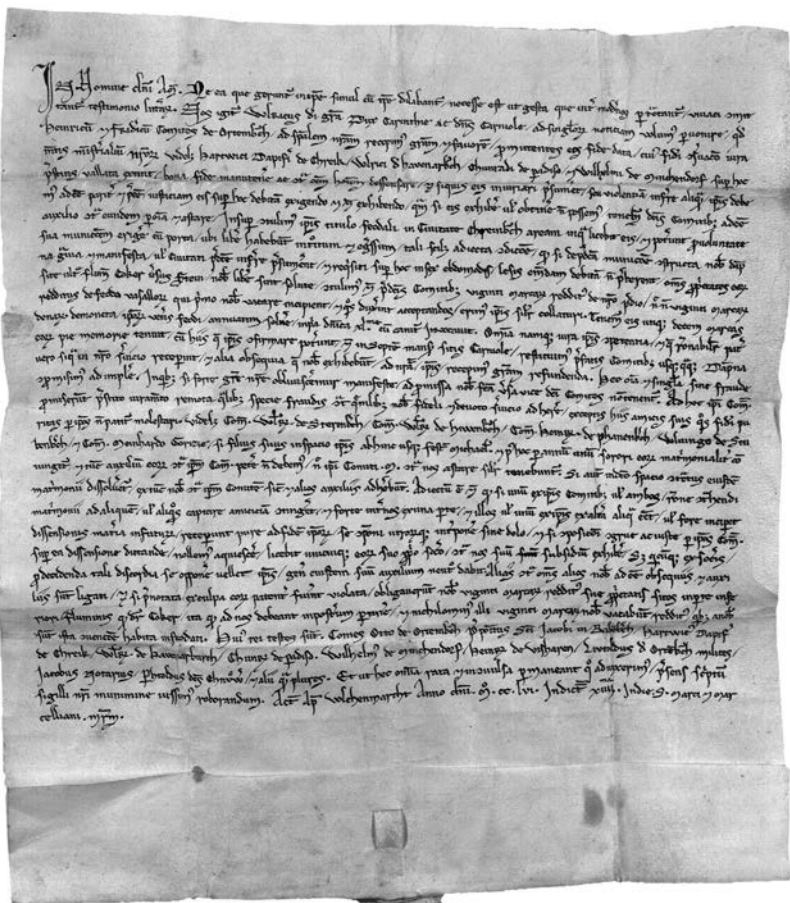
⁴⁴⁸ ŽONTAR, Vloga Kranja, str. 137 sl.; KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 60, 253 sl.

⁴⁴⁹ UBK II, št. 48, 49; *Gradivo V*, št. 449, 450.

⁴⁵⁰ *Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark*, str. 51.

⁴⁵¹ UBK II, št. 200, 363.

⁴⁵² MDC IV/1, št. 2632; UBK II, št. 225. Kot so potrdile arheološke raziskave je šlo za prvotni stolp kot izvorni in najstarejši del kasnejšega mestnega gradu Khislstein. Gl. SAGADIN, Rezultati, str. 9–10.

*Insup vtilim' ipis titulo feudali in Civitate Chrenibch aream
libe habebit*

SLIKA 13: Listina koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima iz leta 1256, s katero je ortenburškima grofoma Henriku in Frideriku v svojem mestu Kranj podelil zemljišče, kjer sta smela zgraditi utrdbo z (mestnimi?) vrati. Najverjetneje je šlo za prvotni stolp kasnejšega mestnega gradu Khislstein. V tem dokumentu je Kranj prvič omenjen kot mesto (*civitas*). Spodaj detajl z omembo Kranja (originalna listina v HHStA na Dunaju, AUR, 1256 VI 18, Velikovec).

in urbanistični zasnovi dobil svojemu času odgovarjajoč meščanski značaj. Kot je ugotovil že Vasilij Melik in kar dodatno potrjuje naš oris razvoja, se Kranj poleg Ptuja in Beljaka v virih niti enkrat ne omenja kot *forum*, temveč zgolj *civitas* oziroma *Stadt*.⁴⁵³ Oznaka *forum* je v 12. in prvi polovici 13. stoletja pomenila v prvi vrsti začetno fazo načrtno ustanovljenih novih meščanskih naselij ali mestnih predelov, ki se niso razvili neposredno iz starejših naselbinskih predhodnikov, kakršen je bil Kranj.⁴⁵⁴ Ravno za omenjena tri mesta pa imamo dokazan stoletja trajajoč razvoj že od zgodnjega srednjega veka, morda celo od pozne antike. Vsekakor Kranj ni bil novoustanovljeno meščansko naselje, ki bi se šele pravno izločilo iz nekega zemljiškega gospostva, temveč je šlo za prastaro središče, ki je imelo vedno bolj ali manj neagraren značaj in s tem predispozicije za zgodnjo preobrazbo v mesto nove dobe.

⁴⁵³ MELIK, Mesto, str. 308.

⁴⁵⁴ Gl. str 106 in navedbo literature pri KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 88.

LOCUS LONCA – CURTIS LONKA – FORUM LOKA

Kranju sosednja, le deset kilometrov oddaljena Škofja Loka, posest bavarske škofije Freising, se je v 13. stoletju izoblikovala v celovito razvito srednjeveško mesto. V listini iz leta 1248 je prvič imenovana *forum* – trg.⁴⁵⁵ Ta oznaka in tudi drugi sodobni viri omogočajo sklep, da je bila tedaj že pomemben centralni kraj in tudi v funkcijskem smislu izoblikovana meščanska naselbina.⁴⁵⁶ V literaturi sta Škofja Loka in Kranj običajno predstavljena kot mesti, nastali na novo v valu ustanavljanja meščanskih naselbin v 13. stoletju, ko naj bi obe dobili tudi mestne pravice (Kranj med 1204–1228, Škofja Loka 1274).⁴⁵⁷ Podobno kot smo videli na primeru Kranju, pa je imela tudi Škofja Loka dolgo »predzgodovino« mesta, vendar bistveno drugačno od Kranja.

Forum oziroma *oppidum Loka* iz 13. stoletja je bil, drugače kot Kranj, tip dejansko na novo ustanovljene meščanske naselbine. Kaj je sploh pomenila takšna nova ustanovitev? Odgovor na to ni lahek in v celotnem evropskem prostoru skoraj nimamo virov, ki bi natančneje osvetlili planersko-tehnični postopek.⁴⁵⁸ Bistvo je bilo v tem, da je mestni gospod – lahko deželni knez, nek zemljiški gospod (celo močnejši ministerial ali npr. samostan) – odredil zemljišče za novo naselje, ga omejil in izločil iz agrarnega zemljiškega gospostva, razparceliral in podelil bodočim meščanom pod določenimi pogoji v zakup.⁴⁵⁹ Pravilni in planski tlorisi nedvoumno kažejo na načrtne ustanovitve in tako je tudi pri Škofji Loki.⁴⁶⁰ Vendar je tudi pri novih planskih ustanovitvah najpogosteje šlo prej že za neko prvotno, izvorno centralno naselbino v bližini s tradicijo neagrarnih funkcij, ki je bila preseljena na novo lokacijo, oziroma so iz nje prišli prvotni prebivalci. S slovenskega ozemlja imamo ohranjen enkrat in tako rekoč vzorčen primer, kako je potekal takšen proces. Gre za oglejski trg Lož na Notranjskem. Trg okrog župnijske cerkve je v virih dokazan že celo 13. stoletje, naseljevali so ga tržani/meščani (*cives*) s trškim sodnikom, torej je imel že pravno izoblikovano trško ureditev.⁴⁶¹ Leta 1341 pa je oglejski patriarh Bertrand ukazal, naj se te-

⁴⁵⁵ CDAF FRA 31, št. 153; UBK II, št. 149; *Gradivo* VI/1, št. 50.

⁴⁵⁶ Podrobnejša argumentacija z viri KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 90 sl.

⁴⁵⁷ *Zgodovina Slovencev*, str. 192–193 (tabela Nastanek mest na Slovenskem).

⁴⁵⁸ Gl. SCHWINEKÖPER, Die Problematik, str. 98 sl., 127 sl., 134 sl.; OPLL, Stadtgründung, str. 14 sl., 19 sl.; IRSIGLER, Was machte, str. 24 sl.; FRÖLICH, Das Verfassungstopographische Bild, str. 297; KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen, str. 1 sl., 56 sl.; REINCKE, Über Städtegründung, str. 331 sl.; FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*, zlasti str. 72 sl.; gl. še str. 79.

⁴⁵⁹ Izčrpno SCHWINEKÖPER, Die Problematik, str. 98 sl., 112 sl., 115 sl., 134, 167; FRÖLICH, Das Verfassungstopographische Bild, str. 293 sl., 296 sl., 303 sl.; KATZINGER, Die Märkte, str. 88 sl.; FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*, str. 72 sl., 202 sl.

⁴⁶⁰ O vrednotenju tlorisov KEYSER, Der Stadtgrundriss, str. 364 sl.; SCHWINEKÖPER, Die Problematik, str. 112 sl.; KATZINGER, Die Märkte, str. 90 sl.; AUGÉ, Stadtwerdung, str. 359 sl.; polemično tudi MECKSEPER, Zur Typologie, str. 51 sl.

⁴⁶¹ Prim. OTOREPEC, *Srednjeveški pečati*, str. 96 sl.

denski sejem po novem odvíja pod kilometer oddaljenim loškim gradom in prebivalci trga naj se zaradi večje varnosti in koristi preselijo na novo lokacijo pod grad in si tam na novo postavijo bivališča.⁴⁶² Tako je nastal novi trg Lož, kmalu obdan tudi z obzidjem, stara lokacija pa je dobila ime Stari trg. V takšnem prikazu ustanovitve nove meščanske naselbine pa tiči tudi odgovor na bistveno vprašanje – od kod prvi meščani–kolonisti.⁴⁶³ Že od vsega začetka je moralo iti za neke izučene obrtnike in poklicne trgovce, ki so lahko pripeljali novo naselbino na pot uspešnega razvoja. Tudi Škofja Loka, kot druge plansko ustanovljene meščanske naselbine, je imela nekega predhodnika – starejše, že obstoječe naselje, od koder je verjetno prišla večina prvih prebivalcev. Nedvomno ga lahko iščemo v Stari Loki onstran Selške Sore, prvič tako imenovani leta 1286 (*Altenlok*).⁴⁶⁴ Žal ni imenovana Stari trg kot v številnih analognih primerih, kar bi potrjevalo in olajšalo domnevo. Zato lahko le raziščemo, kateri dejavniki so lahko vplivali na razvoj centralnih funkcij že v izvorni, prvotni naselbini v Stari Loki, ki so lahko omogočali neke predpogoje za hiter in uspešen razvoj nove Škofje Loke.

Loka je bila stara, prvotno slovanska naselbina. Kot *locus Lonca* se omenja, še brez izstopajočega pomena, enakovredno z Žabnicami, Suho in Selcami že v prvi daritveni listini cesarja Otona II. leta 973, ko je bil del obsežne kraljeve kranjske posesti – osnova kasnejšega velikega škofjeloškega gospostva – podeljen freisinški škofiji.⁴⁶⁵ Čeprav tedaj očitno še ni šlo za organiziran gospodarski dvor, pa je takšno organizacijo kasneje vpeljal freisinški škof. Kot *curtis Lonca* je dvor omenjen leta 1074 v pogodbi glede desetini med freisinškim škofom Ellenhardom in oglejskim patriarhom Sigehardom (slika 14 in 15).⁴⁶⁶ Leta 1160 pa je škof Albert obiskal Loko in listinil v svoji *curia Lonca in Chreine*.⁴⁶⁷ Dvor je nedvomno stal v kasnejši Stari Loki, kot je razvidno v urbarjih iz let 1291 in 1318 (*curia domini episcopi in Altenlok*).⁴⁶⁸ Tukaj nastopi zapleteno zgodovinsko vprašanje, kaj je v različnih obdobjih pomenil termin dvor – *curtis, curia*.⁴⁶⁹ Šlo je na eni strani za oznako večjega posestnega kompleksa z zemljišči različnih kategorij, zgradbami, pripadajočimi podložniki in pravicami ter obenem za obliko centralnega naselja z različnimi upravnimi in gospodarskimi funkcijami, ki je tvorilo središče takšnega zemljiškega gospostva. O natančnejši strukturi dvorov primanjkuje temeljitih arheoloških raziskav, nedvomno pa so imeli določene centralne funkcije z močnimi gravitacijskimi vplivi. Tu je bila koncentrirana uprava, s katero so bili tako ali drugače povezani vsi podložniki gospostva, tako bližnji kot bolj oddaljeni. Tu so se zbirale dajatve, izvajalo patrimonialno sodstvo, tu je bilo informacijsko središče. Pridvorni sistem gospodarjenja, ki je bil prvotno vezan na ta gosposka središča, je že sam na sebi pomenil večjo koncentracijo prebivalstva in

⁴⁶² ... *habitatores et coloni fori nostri de Los pro majori securitate et evidentiori utilitate ipsorum, in loco ubi fieri debet mercatum hujusmodi debeant se transferre et ibi domos eorum facere et edificare* ... Documenti Goriziani, št. CLVIII.

⁴⁶³ Prim. SCHWINEKÖPER, Die Problematik, str. 130 sl.

⁴⁶⁴ CDAF FRA 31, št. 395.

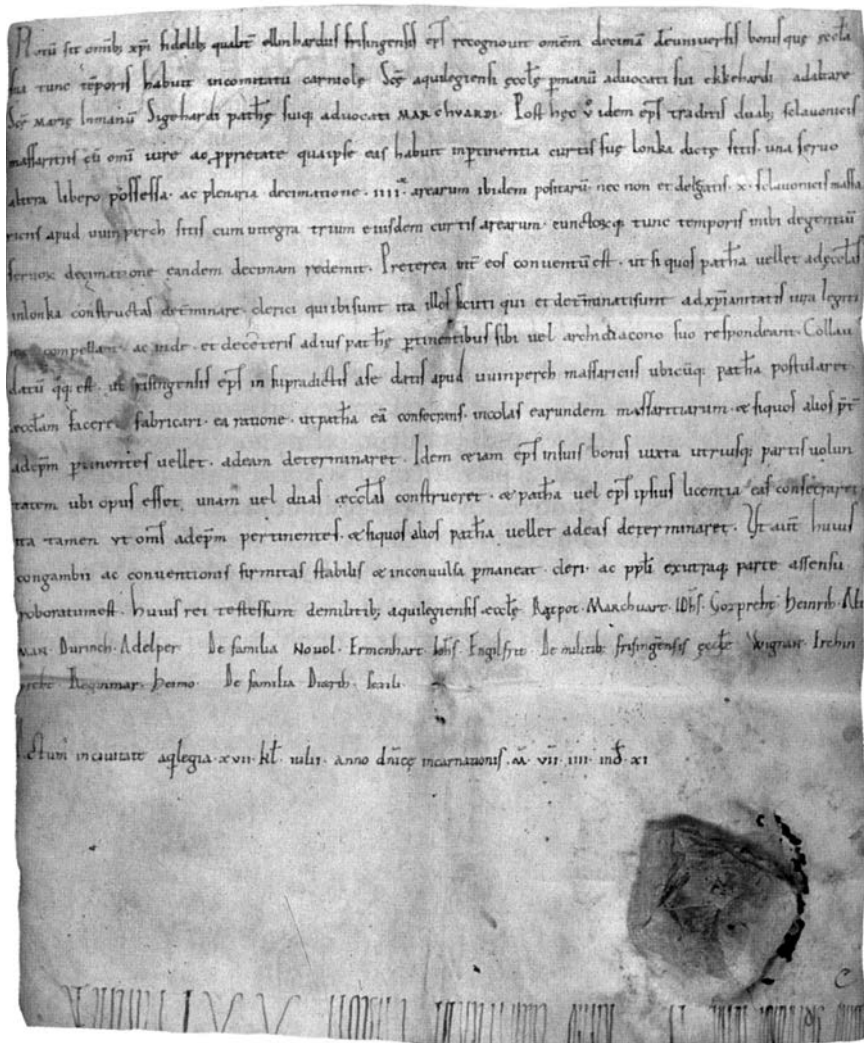
⁴⁶⁵ DO II, št. 47; UBK I, št. 8; *Gradivo* II, št. 444.

⁴⁶⁶ CDAF FRA 31, št. 89; UBK I, št. 50; *Gradivo* III, št. 284.

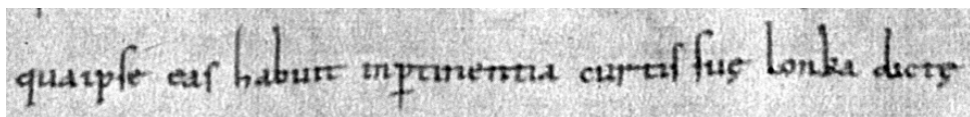
⁴⁶⁷ CDAF FRA 31, št. 110; UBK I, št. 120; *Gradivo* IV, št. 403.

⁴⁶⁸ *Urbarji freisinške škofije*, str. 134, 140, 189; CDAF FRA 36, str. 177, 186.

⁴⁶⁹ Iz obsežne zadevne literature navajam le novejši povzetek ugotovitev pri ALBERTONI, *Die Herrschaft*, str. 104 sl.; prim. THOMA, *Wirtschaftsgeschichtliche Aspekte*, str. 25; KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplannungen*, str. 15. sl.; RUTTKAY, *Zur frühmittelalterlichen Hof-*, str. 405 sl.; *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* II, str. 96 sl., 108 sl., 122 sl.

SLIKA 14: Freisinški škof Ellenhard in oglejski patriarh Sigehard sta leta 1074 v Ogleju sklenila pogodbo glede desetini na freisinških posestih v mejni grofiji Kranjski. Škof je patriarhu med drugim prepustil dve slovanski kmetiji, ki sta sodili pod njegov dvor v Loki, in desetino od štirih zemljišč poleg dvora. To je prvi dokaz o obstoju freisinškega dvora (*curtis*) v Stari Loki (originalna listina v Bayerisches Hauptstaatsarchiv v Münchnu, HU Freising 29, 1074 VI 15, Oglej).

SLIKA 15: Detajl slike 14 z omembo dvora v Stari Loki (*curtis sue Lonka dicte*).

objektov s kaščami, hlevi, bivalnim dvorcem za zemljiškega gospoda in upravno osebo ter bivališči za številno populacijo podložnikov, vezanih na obdelavo dominikalne zemlje. Tudi omenjena listina iz leta 1074 posredno nudi indice o centralnem pomenu freisinškega dvora.⁴⁷⁰ Škof je oglejskemu patriarhu prepustil dve slovanski kmetiji z vso posestjo in pravicami, eno je obdeloval svobodni, drugo nek nesvobodni podložnik, ki sta sodili pod dvor v Loki (*in pertinentia curtis sue Lonka*), ter desetino od štirih zemljišč (*arearum ibidem positarum*), ki so se očitno nahajala poleg dvora (slika 15). Obenem je škof odstopil patriarhu deset slovanskih kmetij svojega dvora v Vinjem Vrhu nad Krko na Dolenjskem, desetino od treh pridvornih zemljišč (*eiusdem curtis arearum*) ter vseh nesvobodnih, ki so tam prebivali.⁴⁷¹ V sklopu centralnih funkcij takšnega gospodarskega središča je bil nujen tudi razvoj številnih neagrarnih obrtnih dejavnosti za potrebe gospodstva – mlinarstva, kovaštva, strojarstva in sedlarstva, tesarstva, izdelave raznih lesenih izdelkov (npr. sodarstvo, kolarstvo).⁴⁷² Lep primer cerkvene neagrarne naselbine – ki ima šele v 15. stoletju tudi formalno izpričan meščanski značaj – je sedež škofije v Krki na Koroškem. Po listini iz 1217 je krški škof *in villa Gurk* prejemal dohodke od zemljišč, ki so jih posedovali mesarja, kožar, mlinar, zidar, tkalec, gostilničar, kuharja in slikarja,⁴⁷³ leta 1302 pa se med skoraj sto prebivalci, ki so posedovali hišne parcele *in villa Gurcensi*, nahajajo kovači, mesarji, kožarji, mlinarji, kolarji, čevljarji, krojači, tkalci, pivovar, krošnjar, tovornik in piskač.⁴⁷⁴ Podobno so tudi v urbarju za Škofjo Loko iz 1291 med podložniki navedeni specializirani poklici – kovači, kolarji, mlinarji, ribiči⁴⁷⁵ – in kljub poznemu zapisu gre nedvomno za stoletja stare dejavnosti. Ena od podobnih zgodnjih dejavnosti na zemljiških gospodstvih, izpričana v številnih virih iz drugih dežel, so bile tudi taverne – točilnice pijač, ki jih lahko štejemo med »mestotvorne« dejavnosti.⁴⁷⁶

Že od samega začetka je bil dvor ponavadi neposredno povezan s cerkveno funkcijo.⁴⁷⁷ Tudi v Loki se je razvilo središče pražupnije. Že v navedenem dokumentu iz 1074 je omenjen dogovor glede nastavljanja klerikov pri cerkvah v Loki oziroma v loškem gospodstvu – *ad ecclesias in Lonka constructas* – kar nedvomno kaže na že razvito cerkveno mrežo župnijske in podružničnih cerkva.⁴⁷⁸ Tudi sam patrocinijski cerkve v Stari Loki – sv. Jurij, zmagovalec nad poganstvom – nakazuje starost in namensko ustanovitev cerkvenega središča, verjetno že v času pridobitve gospodstva v 10. stoletju. Redna cerkvena dejavnost pa je imela močan gravitacijski vpliv na vsakdanje družbeno življenje gospodstva in tudi druge dejavnosti. Proščenja in drugi prazniki, ki so pritegovali množice, so bili priložnost za trgova-

⁴⁷⁰ Kot v op. 466.

⁴⁷¹ O strukturi dvorov gl. še primer Brež na Koroškem iz leta 927, kjer je bil darovan *curtis Friesah cum ecclesia ... aedificiis mancipiis omnibus inibi manentibus seu cunctis illic iuste pertinentibus ...* (MDC III, št. 89). Pri Beljaku pa je v kraljevi darovnici leta 979 *curtis Fillac* zajemal *castellum cum aeclesia inibi constructa cum ... vineis, agris, campis, pratis, pascuis, molendinis, pontibus, salinarum fontibus ...* in vsemi pripadajočimi služnostmi in dohodki (DO II, št. 205; MDC III, št. 150).

⁴⁷² Prim. za Bavarsko BOSL, Die Städtepolitik, str. 228.

⁴⁷³ *Pictor ... mansionarius ... cementarius ... cocus ... pellifex ... carnifex ... tabernarius ... pistor ... textor ...* MDC I, št. 464.

⁴⁷⁴ *Gurker Urbare*, str. 54 sl.

⁴⁷⁵ *Urbarji freisinške škofije*, str. 137, 167, 186 sl., 213; CDAF FRA 36, str. 228 sl.

⁴⁷⁶ STÖRMER, Präurbane Siedlungen, str. 125; PEYER, *Von der Gastfreundschaft zum Gasthaus*, str. 81, 85 sl., 90 sl., 220 sl.; ROSLANOWSKI, Trg, str. 160.

⁴⁷⁷ Gl. primera Brež in Beljaka v op. 471.

⁴⁷⁸ CDAF FRA 31, št. 89; UBK I, št. 50; *Gradivo* III, št. 284.

nje in razvoj periodičnih sejmov.⁴⁷⁹ Središča močnejših zemljiških gospostev s koncentracijo populacije, raznih neagrarnih dejavnosti in cerkveno funkcijo so imela tako že naravno prvovrstne možnosti za oblikovanje rednega trgovanja.⁴⁸⁰ Tu pa smo že pri vprašanju razvoja tistih neagrarnih funkcij, ki so pomenile bistveni predpogoj za razvoj bodoče meščanske naselbine.⁴⁸¹ Bolj ali manj redno tržno središče je bilo socialna nuja že v zgodnjem srednjem veku, kar je pri proučevanju neredko premalo upoštevano. Zlasti nekateri proizvodi, npr. sol, železo, so bili redno potrebni širokemu krogu populacije in so že zgodaj vplivali na razvoj rednih krajev distribucije, po drugi strani pa ne gre spregledati tudi pomena za prodajo agrarnih presežkov samega zemljiškega gospostva. Pri Škofji Loki je potrebno izpostaviti še en pomemben dejavnik – centralno vlogo pri intenzivni kolonizaciji obsežnega zemljiškega gospostva. Zaokrožena freisinška posest, ki sta jo sestavljali dve dolini z obsežnimi vmesnimi hribovji, je bila sistematično in intenzivno kolonizirana med 11. in koncem 13. stoletja. Podrobnosti o tehnični izvedbi krčenja in naseljevanja nimamo (kot večinoma tudi v drugih deželah ne), vendar je središče gospostva v Škofji Loki nedvomno imelo v celotnem procesu pomembno centralno vlogo kot izhodišče in usmerjevalec celotne dejavnosti.⁴⁸² To pa je vključevalo dinamičen proces imigracije prebivalstva različnih slojev in poklicev, širjenje idej in inovacij in ustvarjalo ugodne pogoje za razvoj neagrarnega središča.

Tako se je blizu sotočja obeh Sor na naravno ugodnem položaju v središču gospostva razvil centralni kraj Loka z gospodarsko, upravno, sodno, cerkveno in nedvomno tudi tržno funkcijo. Termin »centralni kraj«, prevzet iz geografije, je zelo primeren in umesten za označevanje takšnih naselbin pred dokazanim meščanskim statusom.⁴⁸³ Temeljni vprašanji na tem mestu sta, ali je že centralna naselbina v Stari Loki dosegla visoko stopnjo neagrarnih dejavnosti in morda že dobila nek poseben pravni položaj, in kdaj je bila preseljena na novo lokacijo na sotočje obeh rek? Prvi problem je tudi v ostalih evropskih deželah v mnogo primerih težko rešljiv, saj virov običajno ni. Omenjena listina za Lož je v tem pogledu enkratna, saj dokazuje že meščanski status prebivalcev in naselbine pred preselitvijo, a je iz precej kasnejšega časa.⁴⁸⁴ Nedvomno so nekateri centralni kraji že v predurbani fazi dosegli močan neagrarni značaj. Pretežno še podložno prebivalstvo se je specializiralo za nekatere neagrarne dejavnosti, kraj pa je postajal oskrbno središče za širšo agrarno okolico. Natančne študije za Bavarsko so dokazale neke vrste mešana središča agrarno-urbanega značaja še pred začetkom nove plansko ustanovljene urbane faze v razvoju posameznih naselbin.⁴⁸⁵

⁴⁷⁹ Prim. MITTERAUER, Typen, str. 279; KATZINGER, Die Märkte, str. 102; ENGEL, Wege zur mittellaterlichen Stadt, str. 14 sl.

⁴⁸⁰ Tudi dvor (*curtis*) kot oblika gospodarske organizacije gospostva je v virih občasno izpričan izrecno v neposredni povezavi s trgovanjem. Cesar Oton III. je na primer leta 985 v darovnici podelil svoj dvor Kaiserlautern vključno z mitnino, tržiščem in sodstvom – *curtem Luthara ... ac teloneum mercatum et bannum praescriptae curtis* (DO III, št. 9). Wels v Zgornji Avstriji, ki je bil v času kralja Arnulfa leta 885 izpričan kot kraljev dvor (*curtis regia*), pa se je že zgodaj razvil v tržno naselbino. Kralj Henrik IV. je leta 1061 samostanu Lambach že lahko podelil sodstvo nad trgom z vsemi pripadajočimi koristmi – *bannum mercati in loco Wels ... cum omni utilitate*. DH IV, št. 70.

⁴⁸¹ Prim. KATZINGER, Die Märkte, str. 102 sl.; ENGEL, Wege zur mittellaterlichen Stadt, str. 14 sl.

⁴⁸² O freisinški kolonizaciji gospostva BLAZNIK, Škofja Loka, str. 20 sl.; THOMA, Zur Grundherrschaft, str. 33 sl.

⁴⁸³ Prim. STÖRMER, Präurbane Siedlungen, str. 106 sl.; KIEBLING, Zwischen Stadt und Dorf?, str. 124.

⁴⁸⁴ Gl. op. 462.

⁴⁸⁵ BOSL, Die Städtepolitik, str. 228, 231; STÖRMER, Präurbane Siedlungen, str. 110 sl.; gl. še odličen primer mesta Lippstadt v Westfaliji pri IRSIGLER, Was machte, str. 33 sl.

Verjetno se je del podložnikov že zgodaj ukvarjal tudi s transportom in trgovsko dejavnostjo za fevdalnega gospoda.⁴⁸⁶ Ko je predurbana naselbina dozorela do neke stopnje, je prišlo do odločilnega ukrepa zemljiškega gospoda – presaditve naselja na novo lokacijo, podelitve svobodnega statusa in svobodnega zemljiškega zakupa prebivalcem, ki so se ukvarjali z neagrarnimi dejavnostmi, in do načrtne zgraditve novega, že v tlorisu bolj funkcionalnega naselja – s tem pa do pravega začetka urbanega razvoja. *Forum* ali *civitas* ali kakorkoli že se je novo naselje označevalo – to je nedvomno prelomni in bistveni razvojni trenutek, dejanska »ustanovitev mesta«,⁴⁸⁷ ne pa nek formalni povzdig, ki ga pogosto brezplodno iščemo v kasnejših terminoloških variantah mestnih oznak. Velika potreba po nekem obrtno izučenem kadru že v samem začetku, ob gradnji nove naselbine, omogoča sklepanje, da je šlo že v izvornem naselju (ali naseljih) za določeno tradicijo neagrarnih dejavnosti. Z vidika mestnega gospoda in prebivalstva je bil bistveni motiv za preselitev *utilitas* – korist, kot jo omenja listina za Lož, in jo je neagrarnim dejavnostim nudila bolj funkcionalna zasnova novega naselja z namenskim tržnim prostorom, gospodu pa najrazličnejše prihodke. Zemljiški gospod je lahko bistveno spodbudil in poživil razvoj nove naselbine z osvoboditvijo iz podložniškega statusa, pri čemer gre zlasti pri meščanskih naselbinah cerkvenih gospodov računati s precejšnjim deležem cenualov, ki so pogosto živeli že v predurbani naselbini, in so prešli med mestno prebivalstvo.⁴⁸⁸ Uspešno razvijajoče središče pa je k stalni naselitvi slej ko prej pritegnilo tudi kakšne profesionalne, morda potujoče trgovce. Vendar je bila večina prebivalstva tudi v kasnejših novoustanovljenih urbanih naseljih v zgodnjem obdobju verjetno lokalnega ali regionalnega izvora in del je vedno predstavljal tudi podložniški sloj. Zlasti v zgodnjem obdobju je bila socialna sestava prebivalcev nedvomno zelo pestra.⁴⁸⁹

Prebivalstvo nove urbane Škofje Loke se je gotovo rekrutiralo najprej z lastnega freisinškega in sosednjih zemljiških gospodstev.⁴⁹⁰ Nekaj kranjskih virov iz 13. stoletja dokazuje, da so v zgodnjih meščanskih naselbinah živeli tudi prebivalci podložniškega stanu. Vojvoda Ulrik III. je leta 1265 v pogodbi z oglejskim patriarhom Gregorjem obljubil, da bo omogočil prebivalcem *tam liberos quam servos et ancillas*, torej svobodnim in tistim podložnega stanu, ki so prej živeli v oglejskem trgu Vernek ob Savi, vrnitev in ponovno naselitev v trgu, ki je bil uničen med vojno.⁴⁹¹ V pogodbi istega vojvode s freisinškim škofom iz leta 1265 pa sta se medsebojno dogovorila, da bosta še naprej prejemala obveznosti od svojih

⁴⁸⁶ Da so tudi že izkušeni trgovci lahko prihajali neposredno iz kmečke populacije, kaže primer briksenških podložnikov z blejskega gospostva, ki so v začetku 14. stoletja trgovali v Čedadu in sklepali trgovske posle. Gl. KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 251 (op. 274). Prim. tudi zgodnje navedbe iz 9. stoletja v raffenstettenskem mitninskem redu, gl. str. 25 sl.

⁴⁸⁷ Prim. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 116 sl.; OPLL, *Das Werden*, str. 582 sl.; IRSIGLER, *Was machte*, str. 26 sl.; BOSL, *Die Städtepolitik*, str. 228 sl., 231; STÖRMER, *Präurbane Siedlungen*, str. 110 sl.

⁴⁸⁸ O cenualih gl. str. 81.

⁴⁸⁹ SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 130 sl., 165; BOSL, *Die Städtepolitik*, str. 225, 228, 231; ENGEL, *Wege zur mittellaterlichen Stadt*, str. 15 sl.; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 490; OPLL, *Das Werden*, str. 587 sl.; ISTI, *Stadtgründung*, str. 19 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 24 sl. O socialnem izvoru prebivalcev bavarskih škofijskih mest DOPSCH, *Zur topographischen*, str. 89 sl.

⁴⁹⁰ Sled tega dogajanja na Kranjskem najdemo v listini koroškega vojvode Ulrika III. za cisterco v Stični iz okrog leta 1256, kjer je ukazal, da podložnikov samostana ne smejo sprejemati v novoustanovljene meščanske naselbine – *ad oppida nouiter constructa* ... V kratkem regestu iz 18. stoletja ohranjena listina pri PUCELJ, *Idiographia*, str. 31; *UBK II*, št. 220, op. 1; prim. ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 20, 25.

⁴⁹¹ *UBK II*, št. 345, str. 269; *MDC IV/2*, št. 2863.

podložnikov, ki so živeli v trgih in mestih (*in foris sev civitatibus*) enega ali drugega.⁴⁹² Vzpostavitev nekih urejenih pravnih pogojev glede zemljiške posesti v naselbini, statusa prebivalcev in podelitev gospodarskih ugodnosti za neagrarne dejavnosti s strani mestnega gospoda (prim. privilegij za Čedad iz 1176⁴⁹³) so bili gotovo gravitacijski dejavniki, ki so pritegovali potencialne bodoče meščane tudi bolj od daleč.⁴⁹⁴ Imena prvih poznanih loških meščanov leta 1263 so na primer nemška – Berthold, Ulrich, Bernhard, Gotfrid, Wulfing, Richer, Leutold, vsaj eno pa je slovensko (*Osridich*). Tri desetletja kasneje je bil med njimi že tudi neki *Lombardus*.⁴⁹⁵

Eden pomembnih topografskih predpogojev za ustanovitev nove Škofje Loke je bil obstoj gradu zemljiškega gospoda, kar je bila pogosta značilnost pri srednjeveških mestih tega prostora (npr. Ljubljana, Kamnik, Celje, Slovenj Gradec, Maribor, Ptuj, Gorica idr.). Novoustanovljeno urbano naselje običajno nastane kot podgrajska naselbina in je z gradom funkcionalno povezano, v končni fazi ob zgraditvi obzidja celo v enoten obrambni organizem (Škofja Loka, Ljubljana, Ptuj).⁴⁹⁶ Grad kot izraz oblasti in moči gospodstva je deloval v funkciji jamstva in varnosti za meščansko naselje in neagrarne dejavnosti, zlasti trgovanje, ki so tam potekali. Grad v Škofji Loki – *castrum firmissimum* – je izpričan že pred letom 1202⁴⁹⁷ in je ob primernem terenu ob vznožju, nad rečnim sotočjem, ustvaril izjemne pogoje za ustanovitev novega naselja. Z izredno obrambno lego med rekama in obenem gradom nad sotočjem je bilo moč zgraditi centralno naselbino tudi močnega strateškega značaja (slika 16).

Kdaj so freisinški škofje ustanovili novo Škofjo Loko? Pri tem vprašanju nam za orientacijo služijo podatki o drugem, manj znanem freisinškem trgu Gutenwerd (Otok) ob Krki na Dolenjskem. Prvič se izrecno omenja kot *forum* leta 1251, a je iz konteksta vira razvidno, da je bil trg središče posesti, ki sta jo imela od freisinških škofov v fevdu že istrski mejni grof Henrik Andeški (†1228) in avstrijski vojvoda Friderik II. Babenberški (†1246).⁴⁹⁸ V tem času je naselbina že očitno funkcionirala kot neagrarno središče vključno s kovnico breških pfenigov, ki so se s trgovino razširjali daleč na Ogrsko.⁴⁹⁹ V Gutenwerdu so bili središče deželskega sodišča, mitnica, župnija, sedež freisinških ministerialov in kastelanov ter hiša freisinških škofov, kjer so izstavljali listine.⁵⁰⁰ Trg je na svoji posesti nedvomno prvotno ustanovil freisinški škof, najkasneje v prvi četrtini 13. stoletja, nakar je bil že pred 1228 dan v fevd. Ker je bila škofijska posest na Dolenjskem manjšega obsega in manj zaokrožena kot pri Škofji Loki – tudi trg Gutenwerd je imel vedno bolj ali manj omejen lokalni pomen – je logična domneva, da je bilo glavno kranjsko freisinško središče v Škofji Loki ustanovljeno in razvito prej kot sekundarno na Dolenjskem in prejkone sodi najkasneje na začetek 13. stoletja.

⁴⁹² *CDAF FRA* 31, št. 247; *UBK* II, št. 352.

⁴⁹³ Gl. str. 78.

⁴⁹⁴ Prim. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 130 sl., 164; OPLL, *Das Werden*, str. 587.

⁴⁹⁵ *CDAF FRA* 31, št. 232; *CDAF FRA* 36, str. 181; *UBK* II, št. 326; *Urbarji freisinške škofije*, str. 137, 186. Da pa o etnični pripadnosti ne moremo sklepati zgolj na osnovi imen, je bilo razvidno v primeru Kranja, kjer so Slovani že v 11. stoletju prevzemali nemška imena. Svobodni *Adalfrid* je imel na primer sinova *Ivana* in *Prezlava*. Gl. str. 74.

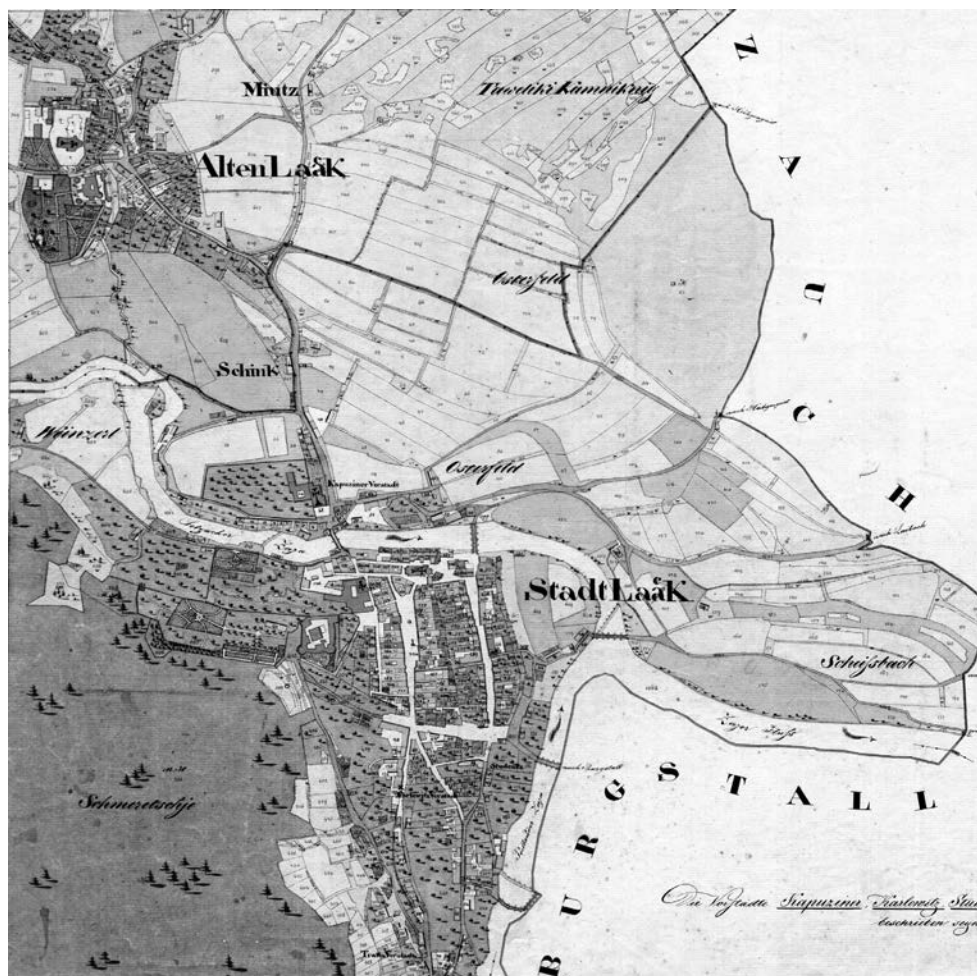
⁴⁹⁶ Prim. SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 122 sl., zlasti op. 50a.

⁴⁹⁷ *CDAF FRA* 31, št. 126, str. 125.

⁴⁹⁸ *CDAF FRA* 31, št. 157; *UBK* II, št. 180; *Gradivo* VI/1, št. 137.

⁴⁹⁹ KOS, *Der Friesacher Pfennig*, str. 167 sl.

⁵⁰⁰ Podrobneje z viri KOSI, *Začetki Škofje Loke*, str. 103, op. 151.

SLIKA 16: Stara Loka z župnijsko cerkvijo, kjer je stal prvotni dvor (zgoraj levo) in novo ustanovljeno mesto Škofja Loka na sotočju obeh Sor (Franciscejski kataster okrog 1825, ARS, AS 177, mapa L129, karta A7).

Freisingški Škofje so imeli že z Bavarske obilo izkušenj in zglede glede razvijanja urbanih središč. Za samo cerkveno metropolo Freising so dobili že leta 996 od cesarja Otona III. privilegij za vsakdanje trgovanje (*mercatum omni die legitimum*) s pravico do mitnine in kovanja novcev po regensburškem vzoru, kar je bil eden od pogojev za postopen zgođen urban razvoj cerkvenega sedeža.⁵⁰¹ V prvi polovici 12. stoletja je na matičnem freisingškem bavarskem ozemlju že prišlo do razširjenega procesa nastajanja novih tržnih središč, kar dokazuje privilegij kralja Konrada III. iz leta 1140, v katerem je prepovedal *omne novum*

⁵⁰¹ DO III, št. 197; SCHIEFFER, Das Freisinger Marktprivileg, str. 17 sl.; DOPSCH, Zur topographischen, str. 88 sl., 93 sl.

forum in eodem episcopatu, že kot mesto (*civitas*) označenemu Freisingu pa podelil še pravico do letnega sejma (*annale forum*).⁵⁰² Škofje so bili aktivno vključeni v razvijanje meščanskih naselbin in so prišli po sporu z vojvodo Henrikom Levom in rzsodbi cesarja Friderika Barbarose leta 1180 celo za 60 let v posest Münchna, tedaj že dinamičnega urbanega središča.⁵⁰³ Tako so imeli jasen vpogled v prednosti in koristi meščanskih naselbin.⁵⁰⁴ Nedvomno je bila na prvem mestu ekonomska korist – dohodki od mitnin (trgovanja in transporta trgovskega blaga), mestnega davka ter sodstva so sodili med pomembne denarne prihodke vsakega mestnega gospoda.⁵⁰⁵ Zato je bilo v njihovem interesu, da nova naselbina čimprej prosperira in začne prinašati dohodke, in so zato z raznimi ukrepi in gospodarskimi ugodnostmi za meščane pospeševali razvoj. Po drugi strani pa je šlo tudi za vojaško–strateški pomen mest, ki ga pogosto zanemarjamo. Ob trdnem obzidju, relativno precejšnji koncentraciji prebivalcev z obveznostjo straženja in obrambe naselbine ter z gospodarskim potencialom so predstavljala izredno močna vojaška oporišča vsakega mestnega gospoda.⁵⁰⁶

V okviru svojih pristojnosti kot državni knezi⁵⁰⁷ so freisinški škofje aktivno razvijali meščanske naselbine tudi na vseh svojih posestih v vzhodnoalpskih deželah.⁵⁰⁸ Zlasti Waidhofen v Avstriji – po velikosti in pomenu med freisinškimi središči izven Bavarske edini primerljivi oziroma večji od Škofje Loke – ki je bil že okrog leta 1197 prvič omenjen kot trg, lahko služi kot analogija verjetnemu prav tako zgodnjemu razvoju Škofje Loke.⁵⁰⁹ Kakšna je bila stopnja urbanizacije na Kranjskem v tem času in katera središča bi lahko kot konkurenca ali vzor vplivala na freisinško plansko novo ustanovitev? V prvi polovici 13. stoletja je doživelo intenziven urban razvoj še vsaj pet do šest krajev na Kranjskem (Kranj, Kamnik, Ljubljana, Kostanjevica, Gutenwerd, Lož).⁵¹⁰ Ob času prve omembe Škofje Loke kot trga leta 1248 so bila mesta v neposredni bližini – Kranj, Kamnik, Ljubljana – celo že obzidana, dokumentirano poseljena z meščanskim slojem in z uveljavljenim nazivom *civitas*. Freisinški škofje so imeli poleg izkušenj iz Bavarske tako tudi neposredne vzore in spodbude za urbani razvoj Škofje Loke na samem Kranjskem. Morda ni odveč opozoriti tudi na oglejski Čedad, ki je bil glavni trgovski partner Škofje Loke skozi vse srednjeveško obdobje⁵¹¹ in je že v drugi polovici 12. stoletja izpričan z vsemi bistvenimi atributi

⁵⁰² DK III, št. 46; *CDAF FRA* 31, št. 100.

⁵⁰³ Podrobneje z viri in literaturo KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 98.

⁵⁰⁴ O motivih ustanoviteljev OPLL, *Stadtgründung*, str. 21 sl., 23 sl.; KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplannungen*, str. 62 sl.; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 483 sl.; SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 164 (zlasti op. 141); AUGE, *Stadtwerdung*, str. 349 sl.; KATZINGER, *Die Märkte*, str. 103 sl.

⁵⁰⁵ Za Škofjo Loko so škofovi dohodki od mesta prvič omenjeni kot posebne postavke (*theloneum, stevra civitatis, iudicium civitatis*) leta 1310 oziroma v urbarju 1318, a so nedomno izvirali že iz časa ustanovitve nove meščanske naselbine. *CDAF FRA* 36, str. 125, 128 sl., 229 sl.; *Urbarji freisinške škofije*, str. 213.

⁵⁰⁶ SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 122 sl.; KOLLER, *Die mittelalterliche Stadtmauer*, str. 16 sl.; OPLL, *Stadtgründung*, str. 21 sl.; HAASE, *Die mittelalterliche Stadt als Festung*, str. 377 sl.; PORSCHE, *Stadtmauer und Stadtentstehung*; številne razprave v zborniku *Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt*.

⁵⁰⁷ Podrobneje o razvoju regalnih pravic nad trgovanjem, mitninami in ustanavljanjem meščanskih naselbin, ki so do začetka 13. stoletja dokončno prešle z vladarja na posamezne kneze, z viri in literaturo KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 99–100.

⁵⁰⁸ Tabela in zemljevid pri KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 101–102.

⁵⁰⁹ Po prvi omembi Waidhofna kot *forum* konec 12. stoletja viri molčijo do šestdesetih let 13. stoletja, ko imamo nenadoma pred sabo v vseh pogledih razvito mesto. Gl. WEIGL, *Zur Geschichte Waidhofens*, str. 19 sl., 22 sl., 24 sl., 27.

⁵¹⁰ Zemljevid in tabela z navedbo virov KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 107–110.

⁵¹¹ Prim. KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 249 sl.; ISTI, Začetki Škofje Loke, str. 104 (op. 153), 106.

mesta.⁵¹² Splošen razvoj urbanizacije, prometa in trgovine na Kranjskem⁵¹³ v prvi polovici 13. stoletja kaže, da lahko domnevamo urbane začetke Škofje Loke precej bolj zgodaj proti začetku 13. stoletja, kot pa je ohranjena prva omemba trga (1248). Škofje so bili ob hudi konkurenci sosednjih gospodov – Andeško-Meranskih v Kamniku in Kranju, Spanheimov v Ljubljani – dobesedno prisiljeni k razvoju lastnega urbanega središča, ki je bilo na tako velikem in zaokroženem zemljiškem gospostvu, kot je bilo loško, tudi družbena in strateška nuja. Konkurenčno načrtno ustanavljanje meščanskih naselbin kot središč gospodarske in vojaške moči ter kot sredstvo za oblikovanje in utrjevanje deželnega gospostva (»Städtegründungspolitik«) je bilo v tem času zelo razširjen in običajen pojav.⁵¹⁴ Freisinško zgodnje meščansko središče na Kranjskem tako v začetku 13. stoletja ne bi pomenilo nikakršne novitete, temveč bi ga lahko označili le kot odraz splošnega razvoja v tem času. Prvo omembo že obsoječe meščanske naselbine v Škofji Loki leta 1248 lahko zato razumemo zgolj kot ohlapen *terminus ante quem*, ne pove pa nam nič o času dejanske ustanovitve.

Kakšne karakteristike srednjeveškega mesta je Škofja Loka že dosegla približno v času prve omembe trga? Imela je meščanski pravni ustroj: naseljevali so jo svobodni meščani, kot *ciues fori de Lok* izkazani 1262 in 1263, ki so posedovali zemljišča po meščanskem pravu (*sub iure purchret*),⁵¹⁵ kar je pomenilo svoboden dedni zajem za nizko letno plačilo (*census*). To je bila pravna osnova ustroja naselbine in hkrati meščanskega statusa prebivalcev.⁵¹⁶ Naselbina je imela lastno sodstvo s sodnikom, predstavnikom freisinškega škofa na čelu, ki je prvič omenjen 1271 (*iudex de Lok*).⁵¹⁷ V privilegiju češkega kralja Otokarja iz leta 1274 je bilo Freisingu podeljeno še deželsko sodišče oz. krvno sodstvo (*iudicium prouinciale*), izrecno za mesto Škofjo Loko (*in oppido Lok*) ter celotno loško gospostvo.⁵¹⁸ S tem je naselbina dobila sodno imuniteto in bila izvzeta izpod oblasti kranjskega deželnega kneza.⁵¹⁹ V dokumentu iz leta 1271 sta poleg mestnega sodnika omenjena tudi notar Wilhelm in učitelj Wolflin, *scolasticus de Lok*.⁵²⁰ Naselbina je imela v tem času že mestno cerkev sv. Jakoba z vikarjem, podružnico fare v Stari Loki (1271).⁵²¹ V mestni organizem vkomponirana cerkev omogoča domnevo o polno izoblikovani urbani zasnovi. Škofja Loka je bila tedaj že razvito središče neagrarnih gospodarskih dejavnosti. Kot dokazuje leta 1261

⁵¹² Gl. str.78.

⁵¹³ KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 32 sl.

⁵¹⁴ Prim. AUGE, *Stadtwerdung*, str. 349; HOLZFURTNER, *Burg und Markt*, str. 144; FLASCHENECKER, *Die Städte- und Märktegründungspolitik*, str. 152 sl.; HYE, *Städtepolitik*, str. 274–277.

⁵¹⁵ *CDAF FRA* 31, št. 212, 231, 232; *UBK* II, št. 299, 325, 326.

⁵¹⁶ ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, str. 78 sl.; OPLL, *Das Werden*, str. 139; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 490 sl.; DOPSCH, *Die topographischen*, str. 62, 90; FRÖLICH, *Das Verfassungstopographische Bild*, str. 304, 308 sl.; KATZINGER, *Die Märkte*, str. 90 sl., 121 sl.; ENGEL, *Wege zur mittellaterlichen Stadt*, str. 16; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 16 sl.; BLAZNIK, *Škofja Loka*, str. 60 sl. Gl. še str. 63, 78.

⁵¹⁷ *MDC* V, št. 82.

⁵¹⁸ Privilegij kralja Otokarja je 1277 potrdil tudi kralj Rudolf (*CDAF FRA* 31, št. 306, 323). Podelitev višjega sodstva v meščanski naselbini freisinškemu škofu predpostavlja, da je imela Škofja Loka že prej nižjesodne pristojnosti, izločene iz deželno-knežjega deželskega sodstva. Prim. KATZINGER, *Die Märkte*, str. 118 sl., 122 sl., 134 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta*, str. 33 sl.; SCHWINEKÖPER, *Die Problematik*, str. 116 sl.; KNITTLER, *Städtewesen*, str. 491 sl.

⁵¹⁹ V času oblasti koroškega vojvode Majnharda II. Goriško-Tirolskega na Kranjskem je prihajalo do sporov, ker si je ta še naprej lastil višje sodstvo nad freisinško loško posestjo (*prouinciale iudicium in Lok*), kot je razvidno iz dekreta kralja Rudolfa 1280. *CDAF FRA* 31, št. 366.

⁵²⁰ Kot v op. 517.

⁵²¹ *MDC* V, št. 82; *CDAF FRA* 31, št. 222. Prim. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 74 sl., 394 sl.

omenjen mitničar (*thelonearius*),⁵²² so v mestu pobirali mitnino, dajatev od trgovske robe, ki je prispela v kraj ali potovala skozenj, kar kaže na trgovanje, čeprav so sejmi v virih izkazani šele precej kasneje. O obrtnih dejavnostih pričajo že najzgodnejši viri. V dokumentu iz 1263 izvemo za imena in dejavnosti nekaterih meščanov – omenjena sta kovača, mesarja in kožar.⁵²³ Iz konteksta listine, ki leta 1248 prvič omenja *forum*, pa lahko sklepamo, da je imela Škofja Loka že razvito gostinsko dejavnost, kjer bi morali poroki dolžnika prebivati na svoje stroške do plačila dolga.⁵²⁴ Mestno obzidje je dokazano šele leta 1314 kot *rinchmavr*,⁵²⁵ vendar je bilo zelo verjetno zgrajeno že pred 1286.⁵²⁶ Šele v začetku 14. stoletja se za Škofjo Loko prvič začno pojavljati oznake *civitas*, *Stadt* – mesto, ki jih naselbina nadalje tudi obdrži.⁵²⁷ Vendar nov naziv ni bil povezan z nikakršnim posebnim povzdigom s strani deželnega kneza ali mestnega gospoda, niti s podelitvijo kakšnih posebnih privilegijev. Zelo verjetno je bil status mesta prvenstveno posledica splošnega uspešnega razvoja naselbine, njenih centralnih funkcij in širjenja ekonomskega vpliva. Že konec 13. stoletja so bile na primer močne trgovske povezave s Čedadom, kjer so škofjeloški trgovci intenzivno trgovali.⁵²⁸ Škofja Loka je bila tako že v času prve omembe trga sredi 13. stoletja z vsemi osnovnimi karakteristikami izoblikovana meščanska naselbina, v večini virov te dobe imenovana *forum*, in začetek njenega razvoja na novi lokaciji na sotočju obeh Sor upravičeno lahko domnevamo precej zgodnejše od prve omembe leta 1248.

Prikazan razvoj Škofje Loke v celovito srednjeveško meščansko naselbino predstavlja vzorčen primer, značilen za desetine podobnih središč zemljiških gospodstev na Slovenskem in dobesedno na tisoče v širšem srednjeevropskem prostoru. Šlo je za tipičen srednjeveški centralni kraj, kjer so se v središču z ugodno prometno lego koncentrirale dejavnosti za celotno obsežno gospodstvo. Neagraren značaj središča se ni začel šele z graditvijo nove, načrtno ustanovljene meščanske naselbine, temveč je šlo za dolgotrajen, več stoletij dolg naraven razvoj. Vsekakor imamo tu opravka z genetsko gledano popolnoma drugačnim tipom nastanka mesta, kot smo ga spoznali pri Ptujju in Kranju. V primeru Škofje Loke ni šlo za antične naselbinske predhodnike in ni izpričana kakršna koli kontinuiteta starejše poselitve ali toponima. Prvotno je šlo za zgodnesrednjeveško slovansko, nedvomno agrarno naselje – *locus Lonca*, še brez vidnega centralnega značaja. Ob ugodni geografski legi so se v času oblikovanja freisinškega zemljiškega gospodstva od konca 10. stoletja z organiziranjem gospodarskega dvora (*curtis Lonka*) tukaj koncentrirale centralne funkcije gospodstva: uprava, sodstvo, cerkvene dejavnosti, trgovanje in razne obrtne dejavnosti. V teku dolgotrajnega razvoja, ki je vključeval tako gospodarsko kot pravno in socialno komponento, je prišlo do preselitve naselja na novo lokacijo in organiziranja pravno in socialno opredeljene sodobne meščanske naselbine – *forum Loka*. V končni obliki celovito razvitega srednjeveškega me-

⁵²² CDAF FRA 31, št. 208, 212.

⁵²³ CDAF FRA 31, št. 232. Pomen teh dejavnosti je razviden tudi iz urbarja 1291. *Urbarji freisinške škofije*, str. 137, 186 sl.; CDAF FRA 36, str. 180 sl.

⁵²⁴ Podrobneje KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 83; prim. BLAZNIK, *Škofja Loka*, str. 58 sl.

⁵²⁵ CDAF FRA 35, št. 499.

⁵²⁶ Tega leta se v listini omenja kot priča škofjeloški meščan *Haenricus apud portam*, kar se lahko nanaša le na njegovo bivališče pri mestnih vratih. OTOREPEC, *Srednjeveški pečati*, str. 117.

⁵²⁷ *Civitas* prvič 1310 v tako imenovani »Notizbuch« škofa Konrada III., ki navaja dohodke *de iudicio ciuitatis* v Škofji Loki, ter v urbarju iz 1318 (*stevra ciuitatis*). CDAF FRA 36, str. 128, 129, 230; *Urbarji freisinške škofije*, str. 213.

⁵²⁸ KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 247 sl.; BLAZNIK, *Škofja Loka*, str. 60.

sta ni bilo kakršne koli bistvene razlike med Škofjo Loko in na primer sosednjim Kranjem, izvorno pa imamo dva različna tipa zgodnje neagrarne naselbine. V nadaljevanju pogledjmo še dva tipična in v nekaterih ozirih podobna primera: Gorico in Slovenj Gradec.

VILLA GORIZA – FORUM GORICIA

Naselbina Gorica⁵²⁹ stopi v zgodovinskih virih prvič pred nas kot *villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza* v znameniti darilni listini cesarja Otona III. iz leta 1001, s katero je bil del velike kraljeve posesti v spodnji Vipavski dolini podeljen oglejskemu patriarhu Janezu (drugi del je pripadel furlanskemu grofu Werihenu).⁵³⁰ Podatek, da se je kraj v jeziku Slovanov imenoval Gorica, priča, da je naselbina, nedvomno slovanskega izvora, tedaj že obstajala. V isti listini in pred Gorico je naveden tudi *castellum Siliganum*, kastel Solkan, ki je imel tedaj očitno večji pomen od Gorice. Oba kraja ležita na strateško in prometno izredno pomembnem območju na stiku Vipavske in Soške doline s Furlansko ravnino, v bližini rimske ceste, ki je iz Ogleja vodila proti Emoni in ob prehodu čez Sočo, ki jo je nekdanj premoščal rimski most pri Majnicah (*pons Sontii*).⁵³¹ Območje je bilo intenzivno poseljeno tudi v pozni antiki in še dlje, o čemer priča vrsta odkritih grobišč in ostankov naselbin staroselskega romanskega prebivalstva.⁵³² Pomen prostora potrjujejo najdbe iz langobarske dobe (6.–7. stoletje), zlasti grobišči langobardskih vojščakov v Solkanu na severnem in v Biljah na južnem robu doline.⁵³³ V tem času lahko iščemo tudi izvor velikega kraljevega posestva (*praedium*), ki je bilo podeljeno z omenjeno darovnico leta 1001, in obenem kastela Solkan kot njegovega središča.⁵³⁴ Solkan je v času nastanka darovnice najverjetneje združeval vojaške, upravne, sodne, cerkvene in druge funkcije prostora spodnje Vipavske doline, kot drugi podobni kasteli te dobe v bližnji Furlaniji ali Istri (npr. Krmin, Fara, Udine, Milje).⁵³⁵ Funkcija cerkvenega središča v Solkanu je izpričana s sedežem prafare, še do konca srednjega veka matične župnije mesta Gorica, ki se je s svojim prvotnim obsegom – domnevno, a zelo verjetno – pokrivala z ozemljem darovane kraljeve posesti iz leta 1001.⁵³⁶ Za razliko od kastela Solkan je Gorica v listini 1001 označena z izrazom *villa*, ki naj bi v tem času izkazoval pretežno podeželski–agrarni značaj naselbine. Šlo je lahko za vas, še verjetneje pa za gospodarski dvor kot središče kraljevega agrarnega gospostva.⁵³⁷

⁵²⁹ Podrobneje o zgodnjem razvoju Gorice s historičnimi zemljevidi KOSI, Nastanek mesta Gorica, str. 171 sl.

⁵³⁰ DO III, št. 402; *Gradivo* III, št. 1; ŠTIH, *Villa*, str. 7 sl., 15 sl., 132 sl.; HÄRTEL, Görz, str. 9 sl.

⁵³¹ BRATOŽ, Soča in prehodi čez reko, str. 27 sl.; ŠTIH, *Villa*, str. 128 sl., zemljevid na str. 127.

⁵³² CIGLENEČKI, Poznoantično Posočje, str. 56 sl.; KNIFIC, Na stičišču treh svetov, str. 11 sl.

⁵³³ KNIFIC, SVOLJŠAK, Grobovi, str. 277 sl.; KNIFIC, Na stičišču treh svetov, str. 13 sl.

⁵³⁴ Langobardska vojaška postojanka, ki jo izpričujejo grobovi v Solkanu, se je morda navezovala na prazgodovinsko gradišče in poznoantično utrdbo na lokaciji sv. Katarina (Kekec) nad Solkanom. Vsekakor je stal tam 1001 omenjeni kastel Solkan in kasneje srednjeveški grad. Prim. ŠTIH, *Villa*, str. 122 sl., 132 sl.; CIGLENEČKI, Poznoantično Posočje, str. 57.

⁵³⁵ Prim. ŠTIH, *Villa*, str. 112 sl., 117 sl., 132.

⁵³⁶ HÖFLER, *Gradivo za historično topografijo, Primorska*, str. 13 sl., 112 sl.

⁵³⁷ ŠTIH, *Villa*, str. 135 sl.; ISTI, Gorica, str. 22; ALBERTONI, *Die Herrschaft*, str. 104; prim. RUTTKAY, Zur frühmittelalterlichen Hof-, str. 405 sl.

Na to bi kazalo tudi dejstvo, da je v komplementarni listini iz istega leta, s katero je drugo polovico kraljeve posesti prejel grof Werihen, le ta označena z dikcijo *medietatem predii ... Silikanum et Gorza nuncupatum ...*,⁵³⁸ torej je kraljevo posestvo imenovano po obeh krajih in tudi Gorici lahko pripišemo večji pomen kot zgolj navadne vasi. Morda je šlo na eni strani za upravno/cerkveno središče v Solkanu in za gospodarsko (dvor) v Gorici⁵³⁹ – za dve jedri z deljenimi funkcijami, kar je bilo značilno za mnoga zgodnjerednjeveška središča z več poselitvenimi jedri (tipičen primer Krnski Grad/Gospa Sveta).⁵⁴⁰

Vendar je Gorica v teku nadaljnjega razvoja – s svojim ugodnejšim središčnim položajem v pokrajini, za razliko od na rob umaknjenege Solkana – očitno že kmalu prevzela funkcije centralnega kraja, ki so se tudi naravno navezovala na eventualni gospodarski dvor.⁵⁴¹ Kot analogijo lahko omenimo Beljak, ki je bil leta 979 izpričan kot kraljevi dvor (*curtis Fillac*) in leta 1060 kot *villa Villach*, vendar že kot živahna centralna naselbina, v kateri je vladar tudi formalno ustanovil (legaliziral) trg s pertinencami.⁵⁴² Iz tega primera lahko sklepamo, da je *villa* lahko vključevala gospodarski dvor oziroma se je kot naselbina razvila okrog njega, na drugi strani pa je termin *villa* lahko pomenil tudi pomembnejšo centralno naselbino s tržnimi dejavnostmi.⁵⁴³ Da tudi Gorica v 11. stoletju ni bila običajna vas, kaže že briksenška tradicijska notica, nastala okrog 1070–1080, s katero je visokoplemeniti Henrik podelil briksenškemu škofu Altwinu svojo dedno lastnino v kraju Gorica in v okoliških krajih (*loco Goriza aliisque locis ibidem circumiacentibus*), ki so ležali »v italstem kraljestvu v furlanski grofiji« (slika 17 in 18).⁵⁴⁴ V viru je kot centralna naselbina posesti – edina označena z imenom – navedena ravno Gorica, medtem ko so ostali neimenovani kraji označeni le kot »ležeči okrog nje«, pertinence pa so zajemale zemljišča, zgradbe, vinograde, obdelana in neobdelana polja, travnike, pašnike, gozdove, mline, vode idr. V imenovanem lastniku Gorice in okolice – očitno je šlo za alodialno posest – lahko z veliko verjetnostjo vidimo istega Henrika visokoplemiškega porekla, ki smo ga spoznali že pri Kranju in je od škofa Altwina tam prejel trdnjavo in drugo posest.⁵⁴⁵ Po novejših argumentiranih mnenjih je šlo za člana družine Eppensteincev, ki so tedaj sedeli na koroškem vojvodskem prestolu.⁵⁴⁶ Nekaj desetletij mlajši listini za oglejskega patriarha – prva iz časa

⁵³⁸ DO III, št. 412; *Gradivo* III, št. 2; ŠTIH, *Villa*, str. 32–33.

⁵³⁹ Enako domnevo je izrazil ŠTIH, *Villa*, str. 137.

⁵⁴⁰ Gl. še str. 42.

⁵⁴¹ O mnogoterih funkcijah dvora gl. str. 87 sl.

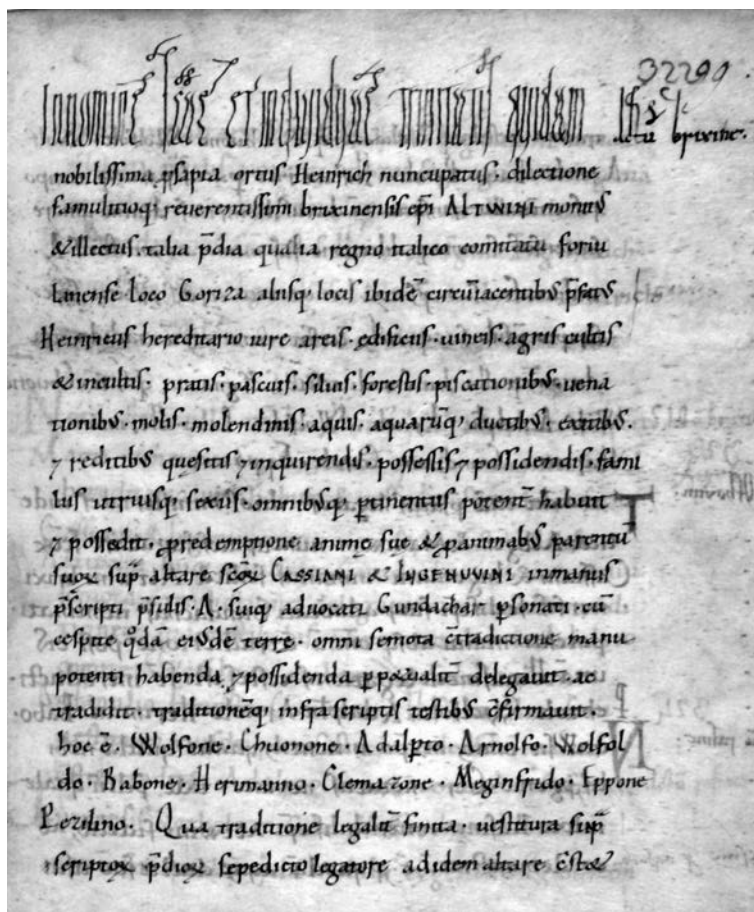
⁵⁴² Gl. str. 54.

⁵⁴³ Kot lep dokaz tega lahko omenimo diplomu cesarja Otona III. iz leta 1000, s katero je frankovskemu samostanu Lorsch dovolil, da v svojem kraju Weinheim organizira trg z vsemi pravicami in koristmi *sicut publicum mercatum in ceteris civitatibus et villis colitur*. DO III, št. 372. Privilegirani javni trg (trgovanje) je bil očitno neredko lociran tudi v »vilah«, karkoli že je ta termin predstavljal.

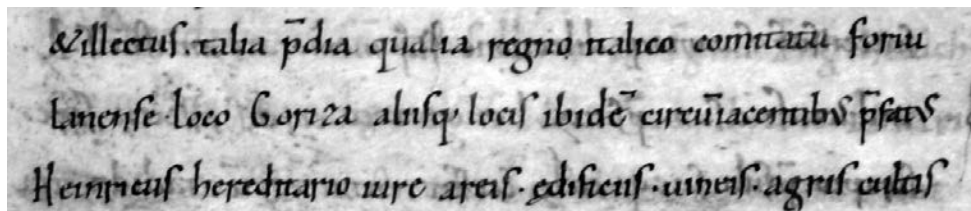
⁵⁴⁴ TB, št. 240a; *Gradivo* III, št. 260.

⁵⁴⁵ Gl. str. 73 sl. Proti skepsi o identičnosti »goriškega« in »kranjskega« Henrika, ki jo je izrazil ŠTIH, Lastniki in posestniki Gorice, str. 31, op. 26, ter ISTI, Prva omemba Bleda, str. 34, op. 283, govori dejstvo, da je po zapisu v briksenški tradicijski knjigi »goriški« Henrik prepustil Briksnu tudi dva ministeriala po imenu Albger in Mantwin (TB, št. 240b). Ta dva ministeriala pa se v nadaljnjem v številnih briksenških tradicijah kot pričr pojavljata izključno v Kranju in sta tam očitno prebivala. Tako je vzpostavljena neka logična povezava med »goriškim« Henrikom, njegovima ministerialoma ter Kranjem in je identičnost »obeh« Henrikov precej verjetna. Gl. KOSI, Predurbane II, v tisku.

⁵⁴⁶ DOPSCH, MEYER, Von Bayern nach Friaul, str. 351 sl.; MEYER, KARPF, Zur Herkunft, str. 72-73; ŠTIH, Prva omemba Bleda, str. 28. O Henrikovi identiteti izčrpano še ISTI, Lastniki in posestniki Gorice, str. 30 sl., 44 sl., kjer je avtor še dvomil, da bi Eppensteinci kdaj posedovali Gorico ali njeno okolico in tega Henrika ni

SLIKA 17: Tradicijska notica iz kodeksa briksenškega škofa Altwina (ok. 1070–1080). Plemeniti Henrik (Eppenstein) podeljuje škofu svojo dedno posest v Gorici in okoliških krajih z zemljišči, zgradbami, vinogradi, polji, travniki, pašniki, gozdovi, vodami, mlini idr. Kot centralno naselje darovane posesti in edino označeno z imenom je navedena ravno Gorica (Staatsarchiv Bozen, BAB, Hs. 146, fol. 99).

SLIKA 18: Detajl slike 17 z omembo darovanja Gorice in okoliških krajev, ležečih v italiskem kraljestvu v furlanski grofiji: ... *talia predia qualia regno Italico comitatu Foriulanense loco Goriza aliisque locis ibidem circumiacentibus prefatus Henricus hereditario iure areis edificis vineis agris cultis ... possedit.*

med 1093–1102⁵⁴⁷ in druga iz leta 1102⁵⁴⁸ – pa med vodilnimi pričami navajata nekega drugega Henrika s predikatom *de Guriza* oziroma *de Gorizia*, za katerega je bilo prepričljivo prikazano, da je bil Henrik Spanheim, kasnejši koroški vojvoda (1122–1123).⁵⁴⁹ Zatem se začno po Gorici, ki so jo podedovali po svojih spanheimskih sorodnikih, imenovati Goriški grofje.⁵⁵⁰ Prvič Majnhard I. *de Guriča* v oglejski listini okrog 1120,⁵⁵¹ izrecno kot »grofje Goriški« pa v nespornih dokumentih od srede 12. stoletja dalje: Majnhard I. posthumno okrog 1147 (*comes de Gorza*), njegova sinova Henrik I. pa 1146 (... *comitis de Gu^orze*) in Engelbert II. od leta 1149 dalje (*comes de Gurce*).⁵⁵²

Dejstvo, da je predstavnik Eppensteincev, tedaj enega najeminentnejših visokoplemiških rodov alpsko-jadranskega prostora, imel posest s središčem v Gorici oz. se je njegov posestni sklop imenoval po njej, ter da so se zatem člani dveh drugih enako pomembnih družin – Spanheimov in Goriških – imenovali po svojem sedežu v Gorici, daje podlago za razmislek o funkciji in statusu naselbine v tem času. Temeljno, kar lahko zaključimo je, da je bila v Gorici ena od rezidenc teh visokih gospodov. Tu je moralo stati njihovo bivališče – gotovo ne hiša v »vasi« – temveč grad, kakršni so v vzhodnoalpskem prostoru začeli nastajati od konca 11. stoletja.⁵⁵³ Tu so grofje izstavljali listine⁵⁵⁴ in še pred koncem 12. stoletja ime Gorice že uporabljali na svojem pečatu – leta 1197 z napisom COMES MEINHARDVS DE GORZE.⁵⁵⁵ Kaj pa je takšna visokoplemiška rezidenca pomenila za kraj v funkcionalnem smislu? Poglejmo, s kakšnimi podatki razpolagamo za 12. stoletje.

Gorico že v času pred dokazanim razvojem urbane naselbine nedvomno lahko označimo za centralni kraj širše pokrajine spodnjega Posočja in Vipavske doline. Bila je eno od središč goriške posesti v Furlaniji in Posočju »tostran Kanalske doline« (... *proprietas ex hac parte Canalis*), ki je bila že sredi stoletja precejšnja, kot lahko sklepamo iz mirovne pogodbe grofa Engelberta II. s patriarhom, sklenjene v Ramuscellu leta 1150.⁵⁵⁶ Ravno v tem dokumentu je Gorica poleg Belgrada in Precenicca izpostavljena kot reprezentativen kraj tega grofovskega posestnega sklopa.⁵⁵⁷ Kot so pokazale natančne študije številnih primerov, tudi v vzhodnoalpskem prostoru, so se visokoplemiške rezidence že relativno zgodaj

povezoval z Eppensteinci, temveč s furlanskim grofom Verihenom iz darovnice 1001 (prav tam, str. 31, 38 sl.).

⁵⁴⁷ MDC III, št. 532; *Gradivo* III, št. 393; o dataciji ŠTIH, Lastniki in posestniki Gorice, str. 43–44.

⁵⁴⁸ UBK I, št. 67; *Gradivo* IV, št. 5.

⁵⁴⁹ MEYER, KARPf, Zur Herkunft, str. 71 sl.; DOPSCH, MEYER, Von Bayern nach Friaul, str. 356 sl.; ŠTIH, Lastniki in posestniki Gorice, str. 43 sl.; HÄRTEL, Görz, str. 16 sl.

⁵⁵⁰ O dedovanju Gorice ŠTIH, Lastniki in posestniki Gorice, str. 48 sl.; DOPSCH, MEYER, Von Bayern nach Friaul, str. 358 sl. (rodovnik na str. 328); MEYER, KARPf, Zur Herkunft, str. 68 sl.

⁵⁵¹ *Gradivo* IV, št. 59; listina ni absolutno verodostojna, gl. HÄRTEL, Görz, str. 21, 44–45, 63.

⁵⁵² HÄRTEL, Görz, str. 43, 47, 49; ŠTIH, Lastniki in posestniki Gorice, str. 50.

⁵⁵³ Goriški grad se kot *castrum de Goricia* prvič izrecno omenja šele leta 1202. MDC IV/1, št. 1524; *Gradivo* V, št. 13; prim. ŠTIH, Lastniki in posestniki Gorice, str. 48; DOPSCH, MEYER, Von Bayern nach Friaul, str. 357.

⁵⁵⁴ HÄRTEL, Görz, str. 51 sl., na osnovi analize krajev izstavitve goriških listin in njihovih prejemnikov opozarja, da rezultati ne omogočajo zaključkov o prevladujoči vlogi Gorice kot središča in prenosu težišča goriške politike na jug že v 12. stoletju. Prim. ŠTIH, Gorica, str. 21–22. Vendar po mojem mnenju za to dobo nedvomno slabša ohranjenost virov ne dopušča resnično objektivnega zaključka. Ostaja dejstvo, da so se grofje od srede 12. stoletja konsekventno imenovali po Gorici, ki je tako morala imeti za njih neko težo in reprezentativen pomen.

⁵⁵⁵ RG I, št. 305; MDC, *Ergänzungsheft*, št. 1475a; BAUM, *Die Grafen*, str. 28.

⁵⁵⁶ MDC III, št. 900; *Gradivo* IV, št. 267.

⁵⁵⁷ O interpretaciji tega vira HÄRTEL, Görz, str. 11.

povezovale s pripadajočimi podgrajskimi naselbinami neagrarnega značaja.⁵⁵⁸ Sodobniki goriškega grofa Engelberta II. – na primer štajerski mejni grof Otokar III. ali koroški vojvode Spanheimi – so v drugi polovici 12. stoletja že posedovali vrsto načrtno ustanovljenih urbanih naselbin (*forum, civitas*).⁵⁵⁹ Da lahko visokemu plemstvu že v tem času pripišemo jasno zavest o izjemnem in mnogoterem pomenu urbanih naselbin, kaže že omenjena listina štajerskega vojvode Otokarja IV. iz leta 1185, v kateri je svoje meščanske naselbine (*civitates, oppida*) označil za glavne, najpomembnejše kraje.⁵⁶⁰ Neposredne in najbližje vzore so Goriški imeli pri oglejskem patriarhu – bili so njegovi vazali in odvetniki – in drugod po Furlaniji s številnimi starimi urbanimi središči. Najbolj zgovoren je privilegij za Čedad, ki smo ga spoznali že pri obravnavi Kranja, in pri katerem je kot priča neposredno sodeloval goriški grof Engelbert II. Z njim je patriarh Ulrik II. leta 1176 mestu potrdil pravi mestni privilegij, podeljen naselbini že od patriarha Peregrina I. (med 1132–1161).⁵⁶¹ Dokument je vseboval vse osnovne pravne kategorije razvite urbane naselbine, eden od členov pa je med drugim določal, naj imajo meščani advokata in svet (*jurati*), ki naj skupaj z njim vzdržuje pravni red meščanske naselbine (*jura fori*).⁵⁶² Pri advokatu je najbolj utemeljeno domnevati ravno goriškega grofa Engelberta, odvetnika oglejskih patriarhov, ki je tudi naveden na prvem mestu v seznamu posvetnih prič listine. Opozorimo naj še na to, da je v dokumentu plačevanje letnega činža od mestnih parcel določeno v breških denarjih (*Frisacensis monetae*), kar je dokaz o razcvetu denarnega gospodarjenja in denarni povezanosti Furlanije z ostalim vzhodnoalpskim prostorom, kjer je v tem času prevladoval breški pfenig. Novce breškega kova je v Furlaniji začel zelo verjetno kovati že patriarh Peregrin I. (pred 1161).⁵⁶³

Goriški grofje so imeli pri svojih sodobnikih in celo v neposredni bližini obilo vzorov in s tem povodov za zgodnji razvoj lastne meščanske naselbine, ki jo lahko iščemo prvenstveno poleg njihove rezidence v Gorici. Oblastni center, kakršnega je pomenil sedež kneza ali drugega visokega plemiča, je nesporno nudil ugodne predpogoje za razvoj urbane naselbine. Po eni strani je zagotavljal varnost, po drugi pomenil koncentracijo raznih funkcij in s tem gravitacijski center za naselitev ljudi različnih poklicev oziroma redno frekvenco prometa. Gorica je imela s svojo centralno lego in ob ugodni možnosti za postavitve gradu nad naselbino nedvomno boljše pogoje kot na rob odmaknjeni Solkan. Že zgodaj lahko domnevamo tukaj poleg strateško-obrambne funkcije tudi upravno in sodno (središče obsežnih goriških posesti), prometno (bližina pomembne ceste – *via publica*)⁵⁶⁴ in cerkveno (vključno s prazniki in sejmi ob proščanjih in žegnanjih). Že leta 1194 je v patriarhovi listini kot priča omenjen *Andreas plebanus de Goricia*.⁵⁶⁵ Čeprav je bil uradni sedež župnije še dolgo v Solkanu, se je župnik imenoval po Gorici, po centralnem kraju širše okolice, in neverjetno bi bilo, da v naselbini pod tako pomembnim gradom tedaj še ne bi bilo vsaj vikariatne

⁵⁵⁸ Gl. KOSI, Predurbane I, zlasti 325 sl.

⁵⁵⁹ Podrobno z viri in literaturo pri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 141 sl.

⁵⁶⁰ *UBSt* I, št. 644; *Gradivo* IV, št. 705.

⁵⁶¹ Gl. str. 78.

⁵⁶² *Advocatum etiam ... necnon et juratos, qui una cum ipso jura fori fideliter manutenere debeant, in ipso foro esse volumus*. DE RUBEIS, *Monumenta*, st. 597 sl.; *RG* I, št. 264.

⁵⁶³ Prim. HAMMER, *Der Münzumlaf in Cividale*, str. 388–389; HÄRTEL, *Der Münzumlaf im Patriarchat*, str. 415 sl. in op. 44; TRAVNER, BAUMGARTNER, *Naši srednjeveški novci*, str. 165.

⁵⁶⁴ ŠTIH, *Villa*, str. 108 sl.; KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 212.

⁵⁶⁵ *MDC* III, št. 1440; *Gradivo* IV, št. 861.

cerkve.⁵⁶⁶ Kot zadnjo, a nič manj pomembno, moramo omeniti trgovsko funkcijo. Temeljna kronološka opora za obstoj tržne naselbine je »listina o podelitvi tržnih pravic« iz leta 1210, ki jo bomo v nadaljevanju podrobneje analizirali. Drugih zgodnejših nespornih dokazov za meščansko naselbino v Gorici nimamo, a vprašanje lahko postavimo tudi obratno. Kakšni so dokazi ali argumenti, da je tam ni bilo že najkasneje v drugi polovici 12. stoletja?

Kompleks do sedaj pri tej problematiki neupoštevanih narativnih virov lahko do neke mere osvetli vlogo in pomen goriške naselbine konec 12. stoletja, ko drugi viri molčijo. Gre za znamenito epizodo ob povratku angleškega kralja Riharda Levjesrčnega s tretje križarske vojne leta 1192, o čemer so se tedaj razpisali mnogi evropski kronisti. Viri, tako angleški in francoski kot nemški, so si v osnovnih potezah edini.⁵⁶⁷ Kralj Rihard je doživel blizu Ogleja brodolom. S preživelim spremstvom se je odpravil »v slovansko deželo« (*in partes Sclavonie*) in sicer do vile Gorice (*ad quandam villam nomine Gazaram*). Da je šlo res za Gorico, potrjujejo drugi viri, zlasti pismo cesarja Henrika VI., ki je kmalu zatem francoskemu kralju Filipu II. sporočil, da je njegov zvesti *comes Mainardus de Gorze* skušal kralja ujeti.⁵⁶⁸ V Gorici je Rihard poslal na grad poslanca, da bi od deželnega gospoda (*a domino provincie illius*) izprosil spremstvo, pri čemer naj bi navedel, da so romarji, ki se vračajo iz Jeruzalema pod vodstvom trgovca Hugona. Po povratku poslanca je kralj zasumil zasedo in na kupljenih konjih pobegnil. Po poročilu zelo zanesljivega kronista Viljema iz Newburgha, je *comes Mainardus nomine* zajel osem mož kraljevega spremstva, Rihardu pa je uspelo pobegniti na Koroško in dalje v Avstrijo. Pri Dunaju ga je nato ujel avstrijski vojvoda Leopold. Zanimivo je, da Ralph iz Coggeshala, ki govori o »vili« Gorica, omenja, da je bil kralj ujet *ad villam nomine Ginanam in Austria prope Danubium*, kjer je bival vojvoda Avstrije, torej z enako oznako *villa* imenuje mesto Dunaj, prestolnico avstrijskega vojvode. Kaj lahko izluščimo iz teh narativnih virov, od katerih so nekateri zelo zanesljivi (Ralph iz Coggeshala, pismo cesarja Henrika VI.)?⁵⁶⁹

Kralj Rihard se je od obale napatil ravno proti Gorici, kjer je bival *dominus provincie illius*, goriški grof. To ni mogel biti goli slučaj. V Gorici je imel sedež »gospod dežele« – torej lokalni teritorialni gospod, od katerega je Rihard skušal dobiti spremstvo za svojo pot. Gorica je imela nedvomno značaj centralnega kraja širše pokrajine in določeno gravitacijo – tja so se stekale ceste iz smeri Benetk, Ogleja, Trsta idr.⁵⁷⁰ Za podkrepitev takšnega orisa razmer navajam še Gesta škofov iz Halberstadta pri opisu povratka škofa Gardolfa iz Svete dežele leta 1198, torej le nekaj let za kraljem Rihardom. Kronika poroča, kako se je škof izkrcal v Istri in potoval *per terram nobilis viri Meyneri comitis de Gorze*, pri čemer ga je grof spremljal na poti proti severu in mu velikodušno pomagal.⁵⁷¹ V očeh sodobnikov so bili Goriški očitno že tedaj gospodje Spodnjega Posočja, enakovredni knezom, in njihova prestolnica ni mogla biti zgolj običajna vas. Kralj Rihard je bival v Gorici, se tu lahko izdajal za trgovca, iz česar lahko sklepamo, da so bili trgovci tam verjetno običajen pojav in so bile na voljo tudi kapacitete za njihovo bivanje. Roger de Howeden dodaja zanimivo podrobno,

⁵⁶⁶ Prim. ŠTIH, Gorica, str. 19 in op. 48; HÖFLER, *Gradivo za historično topografijo, Primorska*, str. 113, 118.

⁵⁶⁷ Najpomembnejši narativni viri so objavljeni v MGH, *Scriptores* 27 in delno 26; *Gradivo* IV, št. 817.

⁵⁶⁸ MGH, *Scriptores* 27, str. 159; *Gradivo* IV, št. 818.

⁵⁶⁹ Najizčrpnejši Ralph iz Coggeshala je poročilo po svojih besedah dobil od člana Rihardovega spremstva, kaplana Anselma, ki je torej pričal o lastnih doživetjih. Gl. GILLINGHAM, *Richard I.*, str. 231 sl. in op. 36.

⁵⁷⁰ Gl. zemljevid pri KOSI, *Potujoč srednji vek*, priloga.

⁵⁷¹ MGH, *Scriptores* 23, str. 112 sl.; *Gradivo* IV, št. 904.

da je imela kraljeva skupina podobna oblačila oziroma nošo in vse ostalo kot domačini, a se je izdala ravno z bogastvom in prekomernim trošenjem. Njihova noša se je nedvomno razlikovala od noše slovenskih kmetov, ki bi jih zasledili v neki agrarni naselbini, primerljiva pa je bila lahko s socialno višjim in bolj pestrim prebivalstvom neke rezidence oziroma naselja meščanskega značaja. Predvsem pa njihova razsipnost predpostavlja neko pestrost storitev, ki je morala biti na voljo v kraju – gostišča, prodajalne, hlevi – nenazadnje so iz Gorice pobegnili na kupljenih konjih. Opozorim naj še na termin *villa*, ki ga Ralph iz Coggeshala in Roger Wendover uporabljata tako za Gorico kot Dunaj, medtem ko nemški viri (anali Marbacha, Kremsmünstra, Admonta) ob opisu istega dokodka Dunaj imenujejo *civitas Wienna*. Kot kaže v tem času pojavljanje naziva *villa* tudi pri naselbinah, ki so bile dokazano urbanega značaja in so bile celo že prej omenjene kot *civitas* ali *forum* – npr. salzburški Reichenhall, Hallein in Breže, Enns ali Maribor – je bil termin lahko tudi oznaka za meščansko naselbino in sinonim za *forum* oz. *civitas*.⁵⁷² Če povzamem, po mojem mnenju je bila Gorica konec 12. stoletja pomembna centralna naselbina z različnimi funkcijami in zgodnjim urbanim značajem. Prebivalstvo je moralo biti že precej pestro v poklicnem in socialnem oziru ter v precejšnji meri neagrarno. Gorica je bila prestolnica grofov s statusom, primerljivim s knežjim, ki so za sodobnike veljali takorekoč za deželne gospode širšega območja na robu Furlanije.⁵⁷³ Nikakor pa je ne moremo smatrati za vas.

Zgornje zaključke naj podkrepim z analizo listine iz leta 1210, ki po prevladujočem mnenju predstavlja začetek goriške meščanske naselbine. Nazadnje je dokument analiziral Peter Štih, ki je v Vidmu našel še en ohranjen prepis fragmenta listine.⁵⁷⁴ (Neohranjeno) listino je 24. junija 1210 izstavil goriški grof Majnhard II., glede na seznam prič nedvomno v Gorici, in predstavlja privilegij za meščane Gorice.⁵⁷⁵ Interpretacija ohranjenega besedila je zapletena, ker gre le za fragment in manjka del nekdanjega teksta. Za boljše razumevanje problematike navajam bistveni del – naracijo in dispozicijo listine:

... *ab imperatore Ottone septimanale forum optinui, et illud in die Sancti Joannis Baptistae, ut supra dictum est, aedificare coepi ... [ci]vesque meos, quos in praenotatum forum posui, et locavi, septem anos ab omni servitio, excepto ponte, dimisi ...*

Dosedanji razlagi Franca Kosa in Boža Otorepca sta bili napačni,⁵⁷⁶ ker sta menila, da gre za pridobitev pravice do letnega sejma na dan Janeza Krstnika. Menim, da tudi poskus Štihove interpretacije ni zadovoljiv in ponujam sledečo rešitev.

V listini imamo trikrat opravka s terminom *forum*, in sicer v zvezi *septimanale forum*, *aedificare forum* ter *in forum locare*. Prva zveza ni sporna in jasno je, da je grof Majnhard

⁵⁷² Zelo zgovoren je primer Maribora, ki ga vojvoda Leopold VI. leta 1209 imenuje *forum*, okrog 1220–1224 pa *villa*. V drugem primeru kontekst listine nesporno kaže na urbano naselbino, saj gre za tipično meščansko zemljiško transakcijo – vetrinjski samostan je od meščana, kožarja Gotskalka, kupil parcelo z vrtom in gospodarskim poslopjem (*emit ... in villa nostra Marhpurc domum cum aliis eiusdem domus attinencis area videlicet et orto et stabulis a Gotscalco pellipario burgense nostro*). *GZM* I, št. 47, 55. Tudi mesto Enns je leta 1212 imenovano *villa*, in sicer v listini istega vojvode, s katero je naselbini potrdil mestne pravice (*in villa nostra Anasi*). *BUB* I, št. 183. Prim. KOLLER, *Die Anfänge*, str. 27 sl.; MELIK, *Mesto*, str. 302.

⁵⁷³ Poleg dejstva, da grofa Majnharda II. sam cesar Henrik VI. v pismu leta 1192 imenuje *fidelis noster*, lahko opozorimo, da so se Goriški že tedaj večkrat nahajali na cesarskem dvoru, tako leta 1184 v Mainzu ter 1193 v Regensburgu. Od 1177 so uporabljali tudi s knežjim popolnoma primerljivi konjeniški pečat. Gl. BAUM, *Die Grafen*, str. 17, 23 sl., 27 sl.; *RG* I, št. 280, 299.

⁵⁷⁴ ŠTIH, *Podelitev*, str. 54–59, s fotografijo novoodkritega prepisa na str. 57.

⁵⁷⁵ Objave regestov *RG* I, št. 355; *Gradivo* IV, št. 168; vse objave in prepisi zbrani pri ŠTIH, *Podelitev*.

⁵⁷⁶ Prim. ŠTIH, *Podelitev*, str. 58.

od cesarja Otona IV. pridobil (pravico) do tedenskega sejma. Termin *forum*, ki od konca 11. stoletja začne nadomeščati starejši izraz *mercatus*,⁵⁷⁷ je v tem času pogosto pomenil sejem (tedenski, letni) ali kar splošno pravico do trgovanja. To dokazuje vrsta virov, tudi iz neposredne bližine. Kralj Konrad III. je na primer leta 1140 freisinškemu škofu za mesto Freising podelil pravico do *annale forum*, letnega sejma.⁵⁷⁸ Salzburški nadškof je v privilegiju samostanu v Admontu leta 1160 podelil pravico, da ne plačuje mitnine *in oppidis nostris ubi forum habemus*, kjer je očitno šlo za tržne naselbine (*oppida*), v katerih so potekali sejmi oziroma legalno trgovanje (*forum*).⁵⁷⁹ V privilegiju patriarha Ulrika iz leta 1176 za Čedad, ki smo ga že spoznali, je govora o *forum publicum*, kar bi lahko prevedli kot pravico do legalnega trgovanja (sejma). Leta 1184 je cesar Friderik Barbarosa potrdil pogodbo med tirolskim grofom Henrikom in oglejskim patriarhom Gotfridom, s katero sta se dogovorila, da bo grofu prepuščene pol mitnine v Guminu in patriarh ne bo smel imeti *nec forum salis sive aliud forum publicum* od prelaza Kreuzberg in Pontebbe do Gumina ter eno miljo južno od Gumina, temveč bo podpiral trg v Guminu (*de ratione forum apud Glemun promotebit*).⁵⁸⁰ Tu gre izrecno za solni sejem (tržišče) oziroma javno legalno trgovanje, pri obljubi podpore Guminu pa bi lahko mislili že tudi na razvoj trga kot naselbine. Po drugi strani pa je iz mnogih virov jasno razvidno, da se najkasneje od srede 12. stoletja *forum* začne pojavljati v smislu tipa naselbine s pravno svobodnim prebivalstvom (*cives, forenses, cives forenses, cives fori, burgenses*), s posebno pravno-posestno ureditvijo, bistveno drugačno od agrarno-fevdalne (*ius forense, ius fori, ius civile, Burgrecht*), s teritorijem, sodno izločenim iz agrarnega fevdalnega gospostva in s pretežno negrarnimi dejavnostmi.⁵⁸¹ Nazornih primerov iz relativne bližine je precej, naj navedem le dva. Leta 1167 je Salzburški nadškof podelil samostanu Admont hišo v trgu Breže na Koroškem (*domum ... in foro Frisacensi*) po meščanskem (tržnem) pravu (*iure fori eiusdem*) in z obvezo plačevanja dajatve kot druge hiše v trgu (*sicut alie forenses domus*). Pri izstavitvi listine so pričali *forenses cives*.⁵⁸² Že leta 1147 pa je grof Bernard Spanheim, brat Henrika, ki se je v začetku 12. stoletja imenoval po Gorici, pred odhodom na križarsko vojno podelil samostanu Št. Pavel svojo polovico trga Velikovec (*medietas fori Volkenmarcht*). Pri pravnem dejanju so bili kot priče prisotni *cives predicti fori*.⁵⁸³ Iz teh in mnogih podobnih primerov je nedvoumno razvidno, da je šlo za naselbino s hišami in prebivalci (meščani, tržani), ne pa zgolj za sejem.

V listini za Gorico iz leta 1210 imamo očitno opravka z dvema različnima pomenoma termina *forum*. Grof Majnhard je od cesarja pridobil pravico do tedenskega sejma (*septimanale forum optinui*), nakar je na dan sv. Janeza Krstnika začel graditi trg kot naselbino (*illud in die Sancti Joannis Baptistae ... aedificare coepi*). Da je šlo za naselbino, priča nadaljevanje teksta, kjer grof govori, da je svoje meščane (*civesque meos*), ki jih je naselil v prej imenovanem trgu (*quos in praenotatum forum ... locavi*), za sedem let oprostil vseh služnosti (*ab omni servitio*). Žal je ravno v tem delu tekst listine slovnično nejasen in celo

⁵⁷⁷ Prim. MELIK, Mesto, str. 301.

⁵⁷⁸ DK III, št. 46.

⁵⁷⁹ UBSI, št. 405.

⁵⁸⁰ DF I, št. 885; MDC III, št. 1313; RG I, št. 281.

⁵⁸¹ Gl. SCHLESINGER, Der Markt, zlasti str. 282 sl.; KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf?, str. 125 sl.; KOLLER, Die Anfänge, str. 25 sl.; MELIK, Mesto, str. 301 sl.; KOSI, Začetki Škofje Loke, str. 88 sl.

⁵⁸² MDC III, št. 1103.

⁵⁸³ MDC III, št. 838, 839.

nelogičen, ker ga del očitno manjka, kot kaže dikcija *ut supra dictum est*. Vendar v njej navedeni podatki zadoščajo za zaključek, da ne gre zgolj za pridobitev pravice do tedenskega sejma, s čimer bi Gorica v pravnem oziru postala tržna (meščanska) naselbina, kot je običajno mnenje. Trg ni bil le pravna, temveč tudi popolnoma nova naselbinska oziroma urbanistična kategorija. Številni viri te dobe nedvoumno dokazujejo, da so bile mnoge meščanske naselbine na novo ustanovljene oziroma zgrajene. In ravno za to – poleg formalne pridobitve tedenskega sejma – gre po mojem mnenju v fragmentu goriškega privilegija. Grof Majnhard je na dan Janeza Krstnika začel graditi novo tržno naselbino ([*forum*] ... *aedificare coepi*). Glagol *aedificare* (zidati, graditi) težko povežemo s podelitvijo pravice do sejma, temveč gre prejkone za dejanski začetek procesa gradnje. V nemalo primerih imamo takšno dikcijo – z glagoli *construere, erigere, facere, instituere, constituere, fundare, ordinare, locare* – ravno v zvezi z osnovanjem nove meščanske naselbine, kar je vključevalo izmere zemljišča, parcelacijo, gradbene dejavnosti idr.⁵⁸⁴ Štajerski samostan St. Lambrecht je na primer pred 1224 prejel neko zemljišče v Lungau od avstrijskega vojvode Leopolda VI. v zameno za drugo, njemu prepuščeno, kjer je knez gradil oz. ustanavljal mesto Voitsberg (*pro concambio fundi civitatis ... in Voiczperch per dominum Leupoldum ... memoratam civitatem construentem pariter et fundantem*).⁵⁸⁵ Koroški vojvoda Bernard je leta 1211 potrdil pravice krškega kapitlja v trgu Weitensfeld na Koroškem, ki ga je ta ustanovil z dovoljenjem kralja Filipa na svojem zemljišču (*in foro Weytensueld quod ipsi Gurcenses ... in predio suo fundaverunt*).⁵⁸⁶ Cesar Friderik II. je 1232 po razsodbi knezov določil, da isti vojvoda Bernard nima pravice na zemljišču samostana Št. Pavel postaviti trga (*non habet potestatem instituendi forum ...*), temveč ima le opat pravico ustanoviti in tja prestaviti trg (*eidem abbati liceret locare et transferre forum ...*).⁵⁸⁷ V falsifikatu krške cerkve iz okrog 1172–1176, ki nedvomno predstavlja dejanske dogodke, je govor, kako je krški škof Hiltebold porušil trg v Brežah (*forum ... destructum*) in ga preselil pod breški grad (*sub castrum Friesach locatum*).⁵⁸⁸ Salzburški kapitelj je leta 1217 zaprosil cesarja Friderika II., da bi mu dovolil osnovanje trga na njegovem zemljišču v Lungau (*ut in predio ipsorum ... liceret eis forum constituere*).⁵⁸⁹ Goriška grofa Majnhard IV. in Albert II. sta se leta 1269 pogodila s Friderikom z Rodenecka na Tirolskem, da bosta ustanovila utrjen trg v Haslachu in mu prepustila polovico (... *in dicto foro erigendo seu burgo*), da bo tja lahko naselil svoje tržane.⁵⁹⁰ Isti grof Majnhard IV. pa je 1282 nameraval v Imstu na Tirolskem narediti trg in nato iz njega zgraditi mesto (*in oppido Imbst facere forum et subsequenter construere civitatem*) ter je v ta namen uvedel skladiščno pravico *in ipso foro Imbst*, določil ozemlje, znotraj katerega so smeli trgovci kupovati in prodajati le v tem trgu, ter prepovedal točenje vina in sprejemanje tujcev za plačilo v katerem koli kraju deželskega sodišča, razen *in foro praedicto*.⁵⁹¹ Kot kaže kontekst teh dokumentov, je v vseh primerih šlo za ustanovitev naselja in ne za sejme.

⁵⁸⁴ Gl. literaturo v op. 458.

⁵⁸⁵ *UBSt* IV, št. 364.

⁵⁸⁶ *MDC* I, št. 433.

⁵⁸⁷ *MDC* IV/1, št. 2051.

⁵⁸⁸ *MDC* I, št. 58.

⁵⁸⁹ *BUB* IV/2, št. 1036.

⁵⁹⁰ *RG* I, št. 829.

⁵⁹¹ HORMAYR, *Kritisch-diplomatische Beyträge*, št. 84, str. 183 sl.; *RG* II, št. 350.

Za našo problematiko še zgovornejši in nazornejši je primer Innsbrucka, ustanove grofov Andeških, ki so bili izredno dejavni tudi pri ustanavljanju meščanskih naselbin na današnjem slovenskem ozemlju. Leta 1187 je meranski vojvoda Bertold IV., sodobnik Majnharda II. Goriškega, končal spor med svojimi tržani Innsbrucka (*forenses nostros de Insbruck*) in samostanom Vilten zaradi nekega zemljišča. V dispoziciji listine je omenil tudi, kako je že njegov oče z zamenjavo s samostanom pridobil zemljišče za nov trg Innsbruck ter trgovce (*negotiatores*) naselil v novi, preseljeni naselbini (*translato foro ... locaverant*).⁵⁹² Tukaj imamo neposredne paralele z Gorico, ki nam lahko pomagajo interpretirati našo pomanjkljivo ohranjeno listino. Trgovci–tržani iz že prej obstoječega Innsbrucka so bili naseljeni v nov, načrtno ustanovljen trg, preseljen na ugodnejšo lokacijo.⁵⁹³ Menim, da je šlo pri Gorici za popolnoma enak in tedaj zelo razširjen pojav – v listini je celo uporabljena skoraj identična dikcija z glagolom *locare* kot pri Innsbrucku: *negotiatores ... translato foro ... locaverant* (Innsbruck), *civesque meos ... in praenotatum forum ... locavi* (Gorica), pri čemer naj bi termin *locare* poudarjal zlasti pravni vidik, torej prenos nekih svoboščin oziroma pravic.⁵⁹⁴ Opozoriti je potrebno še na podrobnost v našem fragmentu listine, ki ne more biti sporna. V času izstavitve listine, v kateri je grof Majnhard objavil, da je začel graditi trg, so tržani/meščani že obstajali, saj so bili njim (*civesque meos*) namenjeni privilegij oziroma svoboščine. Če so obstajali neagrarni prebivalci svobodnega stanu (*cives*), je morala obstajati tudi pripadajoča neagrarna naselbina. To pa je bila lahko le *villa* Gorica iz epizode o vračanju kralja Riharda. Vse navedeno postavlja obravnavano listino in celotno problematiko v popolnoma novo luč.

Pri Gorici se očitno srečujemo z enakim primerom oziroma genetskim tipom meščanske naselbine, kot smo ga spoznali že pri Škofji Loki. Šlo je za načrtno novo ustanovitev, ki pa je imela – kot nešteto drugih podobnih primerov te dobe – že dolgo »predzgodovino« s staro tradicijo poselitve, nekim neposrednim naselbinskim predhodnikom s starejšimi centralnimi funkcijami in prebivalstvom, že prej vsaj delno usmerjenim v neagrarne dejavnosti. Ko so splošne družbene in ekonomske razmere dozorele in je prvotna naselbina dosegla določeno prosperiteto, je na iniciativo mestnega gospoda z dovolj visokim statusom in kompetencami, da je to lahko izpeljal, prišlo do ustanovitve nove naselbine s pravim urbanim tlorisom in namenskim tržnim prostorom. Bistveni dejavnik je pomenil obstoj skupine prebivalstva ustreznih poklicnih profilov, ki je lahko zgradila novo naselbino in jo naprej razvijala. To prebivalstvo pa se ni moglo materializirati v kratkem iz nič kljub še tako vabljevim privilegijem, ki bi jih nek knez nudil novi naselbini, temveč je v velikem delu moralo na licu mesta že obstajati. Temeljni elementi oziroma dejavniki nove ustanovitve so bili:

- neko prvotno naselje z uveljavljenimi centralnimi funkcijami (zgodnjeurbanim značajem);
- prebivalstvo svobodnega stanu z ustreznimi poklici oziroma podložniki, ki se jim je lahko podelil svoboden status;
- mestni gospod z ustreznimi prerogativi in iniciativo za ustanovitev urbanega naselja.⁵⁹⁵

Vsi ti elementi in pogoji so pri Gorici obstajali že prej. Leta 1210 je šlo najverjetneje za klasično preselitev že obstoječe neagrarne naselbine na novo lokacijo, s podelitvijo (ali

⁵⁹² HORMAYR, *Kritisch-diplomatische Beyträge*, št. 119, str. 277.

⁵⁹³ Prim. HYE, *Innsbruck*, str. 10 sl.

⁵⁹⁴ FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*, str. 174.

⁵⁹⁵ O pristojnostih za ustanavljanje meščanskih naselbin z literaturo pri KOSI, *Začetki Škofje Loke*, str. 99–100.

le formalno kodifikacijo) nekih temeljnih svoboščin. Že prej je obstajala *villa* Gorica kot centralni kraj z vrsto funkcij (upravna, sodna, prometna, cerkvena, nedvomno tudi obrtna in trgovska). Podelitev pravice do tedenskega sejma s strani cesarja Otona IV. ob priliki preselitve naselbine je bila lahko le formalno legaliziranje že dolgo obstoječih sejmov oziroma rednega trgovanja v Gorici, ki prej pač ni imelo vladarjeve potrditve.⁵⁹⁶ Bistveni argument za to tezo je obstoj meščanov (*cives*) že ob začetku gradnje novega naselja. Grofje so – ob svojem skoraj knežjem statusu – lahko že davno prej v 12. stoletju prvotno goriško naselbino pod gradom postopno preoblikovali iz agrarnega v zgodnjeurbano naselje, zlasti s podelitvijo svobodnega statusa delu tam živečega prebivalstva raznih poklicev, ki ga suponira termin *cives mei* v listini 1210. Lep primer takega procesa imamo s Koroške, kjer je cesar Friderik Barbarosa ob svojem obisku v Brežah leta 1170 samostanu St. Lambrecht podelil pravico, da v »vasi« Köfflach (*in villa Chouelach*) po svoji presoji uredi trg (*forum pro sue voluntatis arbitrio ordinare*) ter vzpostavi ureditev po meščanskem pravu (*forensia in eo sibi iura constituere*), kar je predpostavljalo tudi osvoboditev prebivalcev vezi podložništva. Kot priča pravnega dejanja se je ob izstavitvi te listine v Brežah poleg koroškega vojvode Hermana in grofa Bertolda III. Andeškega nahajal ravno goriški grof Engelbert II.⁵⁹⁷ Nekaj podobnega bi lahko Engelbert že dolgo pred 1210 naredili v svoji *villa* Gorica. Dejstvo je, da so ravno posvetni knezi, kljub teoretičnemu vladarjevemu regalumu na področju trgovanja in ustanavljanja urbanih naselij, delovali popolnoma samovoljno brez vladarjevega sankcioniranja. Za nobeno, že v 12. stoletju obstoječo meščansko naselbino koroških ali štajerskih vojvod nimamo vladarjevega privilegija, in ga nedvomno tudi nikoli ni bilo. Prvenstveno so za vladarjevo koncesijo – pogosto za legalizacijo že *de facto* obstoječih struktur – zaprosale cerkvene institucije, da bi se zaščitile pred samovoljnimi posegi posvetnih mogočnejev. Dejanje grofa Majnharda leta 1210 v tem pogledu predstavlja določeno izjemo, o čemer več kasneje. Ponovno moramo poudariti, da se je proces urbanega problikovanja centralnih krajev in ustanavljanja novih meščanskih naselbin – celo na iniciativo nekaterih samostanov in celo ministerialov – že v 12. stoletju začel na Štajerskem, Koroškem in, čeprav slabše dokumentirano, tudi na Kranjskem.⁵⁹⁸ Zelo nenavadno in skoraj neverjetno bi bilo, če tega ne bi že zgodaj storili mogočni grofje Goriški ob številnih vzorih svojih sodobnikov in zlasti svojega fevdnega gospoda in obenem konkurenta, oglejskega patriarha.⁵⁹⁹

Ostaja še vprašanje, zakaj se je grof Majnhard II. odločil, da bo pravico do tedenskega sejma – zelo verjetno je šlo le za legaliziranje že obstoječega rednega trgovanja v Gorici – skušal dobiti od vladarja. Takšen postopek v posvetni sferi v tem času predstavlja veliko izjemo in ga ne poznamo pri nobenem od knezov ali drugih predstavnikov visokega plemstva v širšem vzhodnoalpskem prostoru. Celotno grofje Vovbrški, sodobniki Goriških primerljivega grofovskega stanu, čeprav z dosti manj političnega vpliva in moči, so na primer na Koroškem v Pliberku že leta 1228 razpolagali s trgov kot celovito razvito meščansko naselbino.⁶⁰⁰ Vendar zanjo niso iskali legalizacije ne pri vladarju ne pri Spanheimih kot de-

⁵⁹⁶ Preselitev tržne naselbine je bila neredko zvezana s pridobitvijo kraljeve odobritve. Prim. FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*, str. 34 sl.

⁵⁹⁷ *DF* I, št. 562; *UBSt* I, št. 513. O pomenu termina *iura fori* oziroma *ius forense* gl. str. 63, 78, 95.

⁵⁹⁸ Podrobneje z viri KOSI, *Začetki Škofje Loke*, tabela na str. 108–109.

⁵⁹⁹ Prim. podoben položaj Škofje Loke in konkurenčnih urbanih naselbin drugih gospodov na Kranjskem na str. 95.

⁶⁰⁰ *MDC* IV/1, št. 1946.

želnih knezih. Odgovor za dejanje Goriških nedvomno lahko iščemo v političnih razmerah v Furlaniji, kjer so si grofje prizadevali za izločitev svojih teritorijev iz deželnega gospodstva oglejskega patriarha. Sankcioniranje tedenskega sejma v njihovi rezidenčni Gorici s strani vladarja je bil gotovo eden pomembnih korakov v tej smeri.⁶⁰¹

Čeprav o razvoju meščanske naselbine v Gorici v desetletjih po 1210 nimamo ohranjenih kakšnih zelo izpovednih virov, je mesto vzporedno z vzponom svoje grofovske rodbine nedvomno doživljalo živahen razvoj. Že pred letom 1288 je bilo obzidano, o čemer priča listina, izstavljena marca tega leta, s katero je goriški grof Albert II. svojemu uradniku Valj-hunu podelil *domum in foro nostro Goricie* in ga oprostil plačevanja mestnega davka ter činža za mestno parcelo (*steura et censu arearum*).⁶⁰² V listini je omenjeno obzidje (*murus fori*), ki je potekalo pod omenjeno hišo in v katerem so bila dvojna vrata.⁶⁰³ Obzidje s stolpi je upodobljeno tudi na najstarejšem mestnem pečatu s konca 13. stoletja in napisom S : COMVNIS : GORICIE.⁶⁰⁴ Naselbina je imela že v začetku 14. stoletja mestno občinsko hišo, ki je kot *domus communis* prvič omenjena leta 1307.⁶⁰⁵ Mestna hiša in pečat predpostavljata izoblikovano mestno občino z določeno avtonomijo, pečat, obzidje in občina pa so temeljni atributi razvitega srednjeveškega mesta, ki ga Gorici nedvomno lahko pripišemo že v začetku 14. stoletja. Čeprav naziv *Stat* v listinah nastopi prvič šele leta 1392, to leto ne pomeni nikakršnega »povzdiga v mesto« ali »podelitve mestnih pravic«, temveč zgolj uveljavitev uglednejšega naziva. Zakaj kljub vsem doseženim atributom tako pozno, pa je že drugo vprašanje, najverjetneje povezano z vplivom mediteranskega sveta, kjer je proces urbanizacije, vključno z uporabljenimi terminologijo, potekal drugače kot v celinskih deželah.⁶⁰⁶

Načrtno ustanovljeno in obzidano mesto Gorica iz leta 1210 (*forum*, kasneje *civitas*, *Stadt*) je nastalo na pobočju grajskega hriba tik pod gradom, in je po urbarju iz leta 1507 štelo okrog 60 hiš.⁶⁰⁷ V ravnini pod njim je ležala prvotna Gorica, še do konca srednjega veka pogosto imenovana vas – *villa*, v nemški virih *Dorf*, večkrat tudi *suburbium*.⁶⁰⁸ Vendar pa v funkcijskem smislu ni šlo za čisto agrarno naselbino, temveč za podgradje, predmestje z močnim urbanim pečatom. O tem priča dejstvo, da je v členih t. i. »statuta« za Gorico iz leta 1307 govor o trgovanju, ki je potekalo *tam in villa quam in foro*.⁶⁰⁹ Spodnji del je imel že zgodaj celo svoj tržni prostor (*in platea ville Gorizie; ... cze Görzc in dem dörffe vor der placz; ... Görzc an dem vnnern placz*), tu so živeli kovači, čevljarji, krznarji, mlinarji, mesarji, notarji idr., tu so bile tudi hiše plemičev.⁶¹⁰ Formalno še podružnična, že v 15. stoletju pa za župnijsko smatrana goriška cerkev sv. Hilarija in Tacijana je stala v spodnjem delu naselbine, kakor tudi leta 1303 prvič omenjeni frančiškanski samostan ter dve pokopališči.⁶¹¹ Lega prvotne mestne cerkve v »Spodnji Gorici« – ki jo lahko povezujemo z omembo

⁶⁰¹ Tako tudi ŠTIH, *Podelitev*, str. 58–59.

⁶⁰² Originalna listina v Kärntner Landesarchiv v Celovcu, Allgemeine Urkundenreihe, 1288 III 17.

⁶⁰³ KOS, K zgodovini Gorice, str. 8 sl.

⁶⁰⁴ OTOREPEC, *Srednjeveškim pečati*, str. 223.

⁶⁰⁵ KOS, K zgodovini Gorice, str. 9.

⁶⁰⁶ Prim. MELIK, *Mesto*, str. 314 sl.

⁶⁰⁷ Gl. PAVLIN, *Goriško gospostvo*, str. 190.

⁶⁰⁸ KOS, K zgodovini Gorice, str. 7 sl., 14. sl.

⁶⁰⁹ KOS, *Najstarejši statut*, str. 283.

⁶¹⁰ KOS, K zgodovini Gorice, str. 15 sl.

⁶¹¹ Prav tam, str. 15 sl.; Iz arhiva grofa Sig. Attemsa, št. 79, str. 139; prim. HÖFLER, *Gradivo za historično topografijo, Primorska*, str. 118 sl.

Andreas plebanus de Goricia leta 1194⁶¹² – utrjuje naš prikaz razvoja in kaže, da je bila tu tudi prvotna neagrarna naselbina (*villa*) 12. stoletja, pred načrtno zgraditvijo nove naselbine leta 1210. Poznosrednjeveška *villa (Dorf)* Gorica je bila relikv zgodnjeurbane faze v razvoju mesta, vendar je imela močan neagraren značaj in je bila po prevladujočem mnenju s strani goriškega grofa Ivana leta 1455 še *de iure* priključena mestu. Dejstvo, da se še v urbarju leta 1507 imenuje vas, tega ne izključuje.⁶¹³ Verjetno je šlo za običajno in tradicionalno poimenovanje mestnega predela, kot na primer pri Ljubljani Stari trg ali Novi trg še stoletja zatem, ko sta bila oba pravno že del enotnega mesta.

Če se vrnemo k interpretaciji listine iz 1210, naj še enkrat poudarim, da dokumenta ne gre interpretirati strogo legalistično kot podelitev tržnih pravic, s čimer bi Gorica (še) leta 1210 v pravnem smislu postala tržna, torej meščanska naselbina. Tržna naselbina je gotovo obstajala že v 12. stoletju, kar dokazuje leta 1210 že obstoj svobodnih meščanov (*cives*). Dokument priča le o novi fazi v razvoju goriškega trga, o preselitvi že obstoječe naselbine oziroma njenih svobodnih trških prebivalcev na novo lokacijo, zvezani z vladarjevim legaliziranjem tedenskega sejma kot njene ekonomske baze. Meščanska naselbina v Gorici ima tako nedvomno dosti pestrejšo zgodnjo zgodovino, kot jo potrjujejo redki in skopi viri tega časa, in se enakovredno postavlja ob bok številnim podobnim zgodnjim centralnim krajem.

⁶¹² GI. op. 565.

⁶¹³ PAVLIN, Goriško gospostvo, str. 190.

GREZ – FORUM WINDISGRAZ

Tudi Slovenj Gradec s svojim ugodnim prometno–geografskim položajem v Mislinjski dolini, na prehodu s Koroške v Posavinje in spodnje Podravje, sodi med najstarejše slovenske meščanske naselbine. Zgodovina poselitve in kultiviranja v širšem prostoru kasnejšega mesta sega daleč v preteklost in je že v železni dobi dobila odraz v nekaj močnih naselbinskih središčih, na primer Gradišču na Legnu ter Grajskem hribu in Puščavi nad Starim trgom.⁶¹⁴ Pomen slovenjgraške krajine se je še povečal v rimski dobi, od 1. stoletja n. š. dalje, z glavno rimsko cesto, ki je preko Mislinjske Dobrave ter Kotelj in Mežiške doline povezovala Celejo z noriškimi Virunumom.⁶¹⁵ Ob njej se je kot centralna rimska naselbina širše pokrajine razvil Colatio, ki ga lahko smatramo za prednika Starega trga in posredno kasnejšega Slovenj Gradca.⁶¹⁶ Kot kažejo arheološke najdbe, zlasti s poznoantičnega in zgodnj srednjeveškega grobišča na Puščavi nad Starim trgom, je naselbina živela še vsaj celo peto stoletje.⁶¹⁷ Na antični kultiviran prostor se je navezala slovanska zgodnj srednjeveška naselbina, ki jo izpričuje veliko grobišče na Puščavi iz 8. in 9. stoletja, eno večjih na Slovenskem.⁶¹⁸ Pridatki v nekaterih grobovih, zlasti najdene ostroge in kvalitetnejši nakit, pričajo o prisotnosti višjega socialnega sloja in posredno tudi o večjem pomenu naselbine. Enotnejše zaključeno grobišče iz 9. stoletja na jugovzhodu Puščave, tik poleg Grajskega oz. cerkvenega griča, omogoča domnevo, da se je tu v tem času že razvila utrjena naselbina – gradišče, gradec – domnevno kot bivališče župana oziroma upravno središče širše pokrajine, ki je kraju tudi dala ime.⁶¹⁹

Vzporedno s staroslovanskimi grobišči zasledimo tudi prve dokaze pokristjanjenja in obstoja nekaterih cerkva v širši okolici kasnejšega Slovenj Gradca. Že usmerjenost zgodnj srednjeveških grobov na Puščavi kaže proti cerkvi sv. Marije na Homcu in proti Martinovi cerkvi v Šmartnem,⁶²⁰ o katerih starosti lahko sklepamo tudi iz njihovih patrocinj. Tretja cerkev – na Legnu – s prastarim patrocinjem sv. Jurija, pa je ob arheoloških izkopavanjih pred desetletjem in pol dokazala obstoj predromanske cerkve iz časa med prvo polovico 9. in prvo polovico 10. stoletja, s 26 sočasnimi grobovi z relativno bogatimi pridatki. Ta cerkev sodi med najstarejše odkrite sakralne objekte na oglejskem misijonskem območju.⁶²¹ Vendar pa je bil – kot je znano iz kasnejših virov – sedež oglejske pražupnije za Mislinjsko

⁶¹⁴ STRMČNIK GULIČ, Doneski, str. 38 sl., 48.

⁶¹⁵ PAHIČ, Die Erforschung, str. 263, 277, karta 6 v prilogi; STRMČNIK GULIČ, Doneski, str. 50.

⁶¹⁶ O pripadajoči nekropoli STRMČNIK GULIČ, Antično grobišče, str. 348 sl.; ISTA, Doneski, str. 50 sl.

⁶¹⁷ Podrobna analiza grobišča PLETERSKI, BELAK, Grobovi, str. 233 sl., o poznoantičnih najdbah 247 sl.

⁶¹⁸ PLETERSKI, BELAK, Grobovi, str. 249 sl.

⁶¹⁹ Prav tam, str. 250, 267 sl., 271.

⁶²⁰ Prav tam, str. 254 sl., 269.

⁶²¹ STRMČNIK GULIČ, *Sveti Jurij*; ISTA, Doneski, str. 70 sl.; PLETERSKI, BELAK, Grobovi, str. 272.

dolino in obsežno območje do Drave na severu in do Vitanja na jugovzhodu pri cerkvi svetega Martina, kar posredno potrjuje njeno starost.⁶²² Odnos z ostalimi cerkvami v tem času ni razjasnjen. Vsekakor imamo tako že v zgodnjem srednjem veku na majhnem območju opravka vsaj z dvema ali celo tremi cerkvami, kar nesporno priča o določeni gostoti poselitve in centralnem pomenu lokacije.

Sklep o zgodnjem in relativno močnem slovanskem poselitvenem središču omogoča tudi samo ime Gradec, v virih kot *Grež* prvič izpričano že leta 1091, in kot »slovenji« Gradec – pandan »bavarskemu« Gradcu na Štajerskem – že 1174 (in *Windisken Graze*).⁶²³ Ime pomembnega središča se je preneslo na širšo Mislinjsko dolino, ki je v letih 1164/89 prvič zapisana v obliki *Greztal*.⁶²⁴ Morda je na Gradcu (Grajskem griču) nad Starim trgom prvotno res šlo za gradišče kot sedež župana geografsko lepo zaokrožene Mislinjske doline ali celo širše pokrajine južno od Drave. To gradišče s pripadajočim teritorijem se je do 11. stoletja postopoma preobrazilo v fevdalni grad kot sedež velikega in pomembnega slovenj-graškega zemljiškega gospostva. Kako je ta proces v podrobnem potekal, nam viri žal ne posredujejo, vendar pa nam novo fazo v razvoju že leta 1091 dokazuje ime pomembnega plemiča – *Weriand de Grež*. V ustanovni listini benediktinskega samostana Št. Pavel je naveden na tretjem mestu med uglednimi pričami, za sinom ustanovitelja Henrikom Spanheimom (ki smo ga srečali že kot lastnika Gorice okrog 1100) in sinom furlanskega grofa Ludvikom.⁶²⁵ Opozoriti velja, da so med ostalimi pričami tudi nekatera slovanska imena – Braslav, Kecil (Kacelin, Kocelj?), Liutgoz, Penno (?).

Precizne in prepričljive genealoške študije so dokazale, da je bil *Weriand*, v več virih omenjen kot *comes*, član družine Askvincev (sorodnikov sv. Heme), na prehodu iz 11. v 12. stoletje ene najmočnejših rodbin na jugovzhodu cesarstva in dednih odvetnikov krške škofije.⁶²⁶ Bil je brat grofa Ulrika ter savinjskega mejnega grofa Starkhanda in prednik tako kasnejših grofov Višnjegorskih kot najverjetneje tudi grofov iz Plaina.⁶²⁷ Njegova obsežna posest, razvidna iz virov 12. stoletja, se je raztezala od Slovenjgraškega prek Dravske doline do Selnice pri kasnejšem Mariboru.⁶²⁸ Še do smrti pred letom 1142 je bil med eminentnejšimi velikaši iz širše regije, kar dokazujejo njegov položaj med pričami v listinah, funkcija odvetnika krške škofije⁶²⁹ in drugi viri.⁶³⁰ Čeprav so nekateri strokovnjaki izražali dvom, da gre pri *Weriandovem* predikatu za Slovenj Gradec, temveč naj bi šlo za štajerski

⁶²² MLINARIČ, Župnija sv. Pankracija, str. 101; SKUK, Zgodovina 2, str. 9; PLETERSKI, BELAK, Grobovi, str. 255, 272 in slika 16.

⁶²³ MDC III, št. 496; UBSI I, št. 485; *Gradivo* III, št. 395; *Gradivo* IV, št. 479.

⁶²⁴ MDC III, št. 1073; *Gradivo* IV, št. 477.

⁶²⁵ MDC III, št. 496; *Gradivo* III, št. 395.

⁶²⁶ Po poročilu življenjepisa salzburškega nadškofa Konrada je bil rod na začetku 12. stoletja najmočnejši na celem Koroškem in »nobeden izmed smrtnikov se jim ni upal postaviti po robu«. *MGH, Scriptores* 11, str. 67; *Gradivo* III, št. 417.

⁶²⁷ TANGL, Windischgratz, str. 61 sl.; HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski, zlasti str. 223 sl., 230 sl.; DOPPSCH, Die Stifterfamilie, str. 111 sl., 114 sl.; GÄNSER, Die Mark, str. 107, 114.

⁶²⁸ MDC III, št. 498, 848; UBSI I, št. 178; *Gradivo* III, št. 402; *Gradivo* IV, št. 150, 240; HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski, str. 224 sl.

⁶²⁹ Odvetništvo mu je bilo po razsodbi knezov in cesarja Lotarja odvzeto leta 1130. MDC I, št. 58, 201; *Gradivo* IV, št. 373.

⁶³⁰ MDC I, št. 54; MDC III, št. 498, 506; UBSI I, št. 115, 178, 208; *Gradivo* III, št. 402; *Gradivo* IV, št. 83, 149, 150, 169; DOPPSCH, Die Stifterfamilie, str. 114.

Gradec/Graz,⁶³¹ menim, da najtesnejše povezave s Spanheimi, Št. Pavlom in krško škofijo, razporeditev njegove posesti in dosledno nastopanje v prostoru in krogu oseb jugovzhodne Koroške jasno kažejo na Slovenj Gradec.

Zgornji oris predstavlja kontekst, v kakršnem sta se na začetku 12. stoletja nahajala slovenjgraška pokrajina in njeno središče, »Gradec«, po katerem se je imenoval plemič prve kategorije. Kakšen pa je bil razvoj Slovenj Gradca v tem času, kakšno obliko naselbine oz. poselitve lahko pričakujemo? Viri o tem neposredno ne poročajo, vendar lahko do nekaterih sklepov pridemo posredno iz ugotovitev o cerkveni ureditvi pokrajine. Leta 1106 je oglejski patriarh Ulrik I. v osnovni dotacijski listini kolegiatnemu kapitlju v Dobrli vasi v Podjuni podelil tudi desetine na Slovenjgraškem (*cum decimis Graz*) in štiri župnije s pertinencami, med njimi slovenjgraško (*una Graz*). Na prvem mestu med pričami listine je bil omenjen *Weriandus*, v katerem lahko upravičeno domnevamo Werianda *de Grez*.⁶³² Kljub drugačnim navedbam v literaturi⁶³³ sem mnenja, da v tem primeru ni šlo za župnijo sv. Pankracija nad Starim trgom, temveč za sedež pražupnije pri sv. Martinu.⁶³⁴ Cerkev sv. Pankracija na Grajskem griču je bila brez vsakega dvoma lastniška cerkev slovenjgraških zemljiških gospodov.⁶³⁵ Patron kot čuvar spoštovanja prisega oziroma zaščitnik proti krivemu pričanju je bil – sicer redkejši – primer zavetnikov cerkva posvetnih gospodov, pogosto povezan z grajskimi kapelami,⁶³⁶ in v našem primeru je cerkev dejansko stala znotraj slovenjgraškega gradu, po domnevah prej slovanskega gradišča. Šele precej kasneje izpričana kot samostojna župnija, je bila otok sredi velike oglejske pražupnije v Šmartnem, ki je imela še stoletja kasneje ogromen teritorij, na katerem so nastajale podružnične kapele in se iz njega izločale nove župnije.⁶³⁷ Za razliko od župnije sv. Martina je cerkev sv. Pankracija v vseh virih 12. in 13. stoletja, celo v papeških listinah, vedno imenovana le kot kapela (*capella*) ali cerkev (*ecclesia*), tako še v pritožbi na patriarha Bertolda leta 1246.⁶³⁸ Šele leta 1292 je prvič izrecno omenjena kot župnija – *plebs sti. Pancracii*.⁶³⁹ Zato je zelo dvomljivo, ali je bila Dobrli vasi podeljena župnija *Graz* leta 1106 že lahko pri cerkvi sv. Pankracija, ki bi se nato še dve stoletji omenjala le kot kapela ali cerkev. Logična je domneva, da je šlo za oglejsko pražupnijo celotne pokrajine – pri sv. Martinu – in se je župnija sv. Pankracija razvila šele kasneje. Leta 1106 omenjene desetine (*cum decimis Graz*) lahko razumemo kot desetine, ki so sodile pod slovenjgraško pražupnijo, imenovano – kot tudi celotna pokrajina – po fevdalnem sedežu.⁶⁴⁰ Oglejski patriarh leta 1106 tudi ni mogel prosto razpolagati z lastniško cerkvijo, ki je stala na gradu slovenjgraškega zemljiškega gospoda, katerega pristanek ali podelitev v listini nista niti z besedo omenjena. Lahko pa je razpolagal z oglejsko

⁶³¹ Prim. GÄNSER, *Graz*, str. 2; DOPSCH, BRUNNER, WELTIN, *Die Länder*, str. 291. Protiargumenti pri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 133, op. 19.

⁶³² *MDC* III, št. 535; *Gradivo* IV, št. 20.

⁶³³ Gl. MLINARIČ, Župnija sv. Pankracija, str. 105 sl.; SKUK, *Zgodovina* 1, str. 15.

⁶³⁴ Prim. MLINARIČ, Župnija sv. Martina, str. 63 sl.

⁶³⁵ SKUK, *Zgodovina* 1, str. 16 sl.; ISTI, *Zgodovina* 2, str. 9, 11; MLINARIČ, Župnija sv. Pankracija, str. 101; WEISS, *Das Städtewesen*, str. 179.

⁶³⁶ EBNER, *Steirische Burg- und Schloßkapellen*, str. 74; HÖFLER, *O prvih cerkvah*, str. 54.

⁶³⁷ Podrobneje s primeri in viri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 134.

⁶³⁸ *UBSt* I, št. 554, 595, 675; *UBSt* II, št. 17 (str. 11); *Gradivo* VI/1, št. 5; *Gradivo* IV, št. 544, 550a, 611, 718, 722; *Gradivo* V, št. 878.

⁶³⁹ SKUK, *Zgodovina* 2, str. 15.

⁶⁴⁰ Še v seznamu papeške desetine iz leta 1296 je župnija sv. Martina imenovana *S. Martinus in Grez*. HÖFLER, *O prvih cerkvah*, priloga 2, str. 65.

pražupnijo sv. Martina. Sicer pa inkorporacija slovenjegraške župnije kapitlju v Dobrli vasi leta 1106 očitno ni uspela in se vse do konca 15. stoletja nikoli več ne omenja.⁶⁴¹ Cerkev sv. Pankracija, ki je leta 1174 kot *ecclesia sancti Pancratii de Graz* prvič izrecno omenjena,⁶⁴² pa je v tem dokumentu izkazana – ne kot pertinenca kapitlja Dobrli vas – temveč furlanskega samostana Beligna pri Ogleju.

Za prvo polovico 12. stoletja glede Slovenj Gradca razpolagamo z zelo skopimi viri, ki ne omogočajo trdnejših zaključkov. V naslednjih desetletjih pa se začno kopičiti zgovorni viri, zlasti v zvezi s savinjskim arhidiakonom Bertoldom,⁶⁴³ ki je bil zaradi cerkve sv. Pankracija v sporu s samostanom Beligna. Spor so reševali tako oglejski patriarh kot za njim papeža Aleksander III. in Urban III.⁶⁴⁴ Prevladujoče mnenje v zgodovinopisju je, da je v sporu šlo za župnijo sv. Pankracija – domnevno že 1106 neuspešno inkorporirano Dobrli vasi – in da je bil arhidiakon Bertold tamkajšnji župnik.⁶⁴⁵ Vendar pa je v vseh zadevnih virih – tudi papeških bulah – dosledno govor le o cerkvi ali kapeli in niti enkrat o župniji sv. Pankracija, ki očitno to še ni bila. Savinjski arhidiakon se je imenoval po Slovenj Gradcu (*archidiaconus de Graze*), kjer je bila nedvomno njegova matična župnija, vendar menim, da je bil župnik pri stari in gotovo ugledni oglejski pražupniji sv. Martina, in ne pri cerkvi sv. Pankracija, ki je bila inkorporirana samostanu Beligna. Arhidiakon Bertold je pri kratenju pravic samostana pri dohodkih Pankracijeve cerkve moral, po lastnih besedah, delovati v prid slovenjgraškega zemljiškega gospoda, in viri o sporu jasno predstavljajo lastnike Slovenj Gradca v tem času, ki iz drugih virov niso znani. In to so bili prvovrstni državni knezi: štajerski mejni grof Otokar III., ki je že pred 1164 samostanu na silo vzel cerkev, in za njim že leta 1174 istrski mejni grof Bertold III. Andeški ter njegov sin, meranski vojvoda Bertold IV.⁶⁴⁶ Prvotno lastniška cerkev sv. Pankracija je bila s strani (neznanega) ustanovitelja očitno obdarovana s precejšnjo posestjo, pravicami in dohodki, po listini papeža Aleksandra III. tudi z desetino, da so se zanj otepali tako savinjski arhidiakon kot vodilni knezi tega prostora, ki so s tem tvegali celo papeževo kazen. Zakaj je bila Pankracijeva cerkev tako donosna in atraktivna? Ali je bila morda povezana s pripadajočo zgodnjo urbano naselbino?

Štajerskega mejnega grofa Otokarja III. srečamo v neposredni povezavi s Slovenj Gradcem še v enem viru. V ustanovni listini za kartuzijo Žiče (z datumom 1165) je v zameno za samostanu podeljeno posest prepustil svojemu ministerialu Leopoldu Konjiškemu kmetijo v Slovenj Gradcu (*in Windisken Graze*), kjer je bil očitno zemljiški gospod.⁶⁴⁷ Ta navedba omogoča sklep, da je bil »Slovenj« Gradec tedaj že obstoječa naselbina pod gradom (ne le grad), tako imenovana ravno za razliko od štajerskega Gradca, prav tako v Otokarjevi lasti in tedaj že dokazano urbane naselbine. Že 1174 so imeli namesto Otokarja oblast nad Slovenj Gradcem istrski mejni grofje Andeški, kako je prišlo do spremembe posestnikov, pa iz virov žal ni razvidno. Kaj pa pred Otokarjem? Znano je, da je mejni grof

⁶⁴¹ Gl. KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 134, op. 32.

⁶⁴² *UBSt* I, št. 554; *Gradivo* IV, št. 544.

⁶⁴³ Bertolda kot *archidiaconus de Graze* že leta 1167 zasledimo kot pričo v listini krškega škofa v Pilštanju, v drugih virih je *archipresbiter* oz. leta 1173 v Rečici ob Savinji omenjen kot *Pertoldus Saunie archidiaconus* – savinjski arhidiakon. *MDC* I, št. 251; *MDC* III, št. 1100; *UBSt* I, št. 551; *Gradivo* IV, št. 492, 519, 540.

⁶⁴⁴ Podrobno z viri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 135.

⁶⁴⁵ Prim. MLINARIČ, Župnija sv. Pankracija, str. 106 sl., 109, kjer govori o starotrški župniji sv. Pankracija; SKUK, Zgodovina 2, str. 11 sl.

⁶⁴⁶ *UBSt* I, št. 554, 675; *Gradivo* IV, št. 544, 722. Podrobneje KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 135.

⁶⁴⁷ *UBSt* I, št. 485; *Gradivo* IV, št. 479.

Otokar III. nasledil ogromne posesti na Spodnjem Štajerskem in Koroškem po svojem stricu, grofu Bernardu Spanheimu, ki je 1147 umrl v mali Aziji na drugi križarski vojni.⁶⁴⁸ Ali je med te podedovane posesti sodil tudi Slovenj Gradec z gospodstvom, oziroma je tu prej gospodoval grof Bernard?

Grof Bernard – brat Henrika »Goriškega« – je bil član rodbine frankovskih Spanheimov, v 12. stoletju ene najpomembnejših visokoplemiških dinastij na jugovzhodu cesarstva, ki je od 1122 sedela tudi na koroškem vojvodskem prestolu.⁶⁴⁹ Bil je nedvomno ena najvplivnejših oseb prve polovice stoletja v širokem prostoru od Furlanije in Vzhodnih Alp do ogrske meje. V rodbini mu je očitno pripadalo vodilno mesto in v številnih virih je izpričan v času od okrog 1098 pa vse do 1147.⁶⁵⁰ Glede na to, da Bernarda zasledimo kot naslednika Askvincev na mnogih prej v njihovih rokah izpričanih posestih,⁶⁵¹ je verjetno del resnice v domnevi, da se je v času investiturnega boja na njihov račun dokopal do precejšnje moči in posesti. Kakorkoli že, biograf salzburškega nadškofa Konrada I., ki je bil njegov sodobnik, je zapisal, da je grof Bernard popolnoma potolkel in izničil moč prej mogočnih askvinskih bratov Starkhanda in Werianda (*de Grez*).⁶⁵² Morda se je na ta način dokopal tudi do Slovenj Gradca. Ministeriala ali vazala s predikatom *de Grace* v času med 1106–1122 zasledimo kot pričo v listini izrazito spanheimske provenience, grof Bernard pa je tudi izpričano imel posest na Slovenjgraškem.⁶⁵³ Po njegovi smrti je obsežne posesti podedoval nečak, štajerski mejni grof Otokar III., in med njimi je bil najverjetneje tudi Slovenj Gradec. Vsekakor je Otokar imel posest *in Windisken Graze*, ki jo je 1165 podelil Leopoldu Konjiškemu, ter se je s samostanom Beligna bodel za slovenjgraško cerkev sv. Pankracija (ležečo znotraj gradu). Nedvomno je bil slovenjgraški zemljiški gospod in v omembah nekaterih plemičev s predikatom *de Graz*, ki se pojavljajo v krogu Otokarjeve klientele in v prostoru jugovzhodne Koroške, lahko vidimo njegovega slovenjgraškega ministeriala ali gradiščana.⁶⁵⁴

Iz virov o sporu med savinjskim arhidiakonom Bertoldom in belinjskim opatom glede cerkve sv. Pankracija je razvidno, da so na Slovenjgraškem že pred letom 1174 gospodarili grofje Andeški. Naslednji zgovoren vir je iz leta 1197, ko sta krški škof Ekkehard in meranski vojvoda Bertold IV. Andeški sklenila pogodbo glede medsebojne ženitve njunih ministerialov, ki jih je vojvoda imel na Koroškem, Kranjskem in Slovenjgraškem (*in ... Windisgraze*).⁶⁵⁵ Listina dokazuje, da je Slovenjgraško imelo status pomembnega andeškega zemljiškega gospodstva, glede na dikcijo bolj ali manj neodvisnega od (spanheimske vojvodske) Koroške, kjer so Andeški posedovali močno skupino ministerialov. Kako so se grofje nekaj desetletij prej dokopali do tega zemljiškega sklopa, viri neposredno ne sporočajo. Domnevamo pa lahko, da je bilo to v povezavi z velikimi pretresi, ki jih je cesarstvo

⁶⁴⁸ Gl. HAUSMANN, Die steirischen Otakare, str. 225 sl.; DOPSCH, Die steirischen Otakare, zlasti 116 sl.; EBNER, Die politische und verfassungsrechtliche Stellung, str. 278 sl., 282 sl.; ŠTIH, K predzgodovini, str. 245 sl.

⁶⁴⁹ O rodbini nazadnje ŠTIH, Rodbina koroških Spanheimov, str. 55 sl.

⁶⁵⁰ Prim. ŠTIH, K predzgodovini, str. 248 sl.

⁶⁵¹ Prim. HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski, str. 225 sl.

⁶⁵² ... *per comitem Pernhardum ... funditus contriti sunt et ad nichilum redacti, omni pristina potentia perdit.* MGH, *Scriptores* 11, str. 67; *Gradivo* III, št. 417.

⁶⁵³ Argumentacija z viri KOSL, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 136.

⁶⁵⁴ Podrobneje prav tam, str. 136–137.

⁶⁵⁵ MDC I, št. 369; *Gradivo* IV, št. 989.

doživljalo v letih velike shizme 1161–1177 in so imeli močan odziv tudi v vzhodnoalpskem prostoru. Morda bi v andeški zasedbi strateškega Slovenj Gradca, ki je omogočal prehod s Koroške v Posavje, Posavje in Podravje ter bil dotedaj v rokah sovražno nastrojenega štajerskega mejnega grofa, videli celo iniciativo cesarja Friderika Barbarose, ki se je spomladi 1170 osebno nahajal v neposredni bližini na Koroškem in Štajerskem. Tudi »okupacija« cerkve sv. Pankracija bi sodila v ta kontekst, saj je bila opatija Beligna pod neposrednim okriljem izrazito papeško usmerjenega oglejskega patriarha.⁶⁵⁶ Kakorkoli že, najkasneje od 1174 in nadaljnega tričetrt stoletja sta bila usoda Slovenjgraškega in razvoj tamkajšnje urbane naselbine najtesneje povezana s knežjo rodbino Andeških.

Iz listine, v začetku 13. stoletja ponarejene v kartuziji Žiče (slika 19), ki naj bi jo izstavil meranski vojvoda in istrski mejni grof Bertold IV. (1188–1204) in katere kontekst je nedvomno avtentičen – saj drugače ne bi imel smisla – prvič posredno izvemo tudi za obstoj meščanske naselbine v Slovenj Gradcu. Vojvoda je potrdil daritev svojega očeta Bertolda III. (†1188), ki je redovnikom podelil *in Windiskin Graez* vsako leto nekaj žita in slada, obenem pa jih je za vso robo, ki so jo tam kupili ali prodali oziroma jo po cesti transportirali tja in nazaj, oprostil plačila mitnine in drugih dajatev (slika 20).⁶⁵⁷ Obenem jih je istih dajatev – *theloneum aut tributum* – oprostil v svojem trgu Kamniku, *in foro suo Steun*. Čeprav Slovenj Gradec žal ni izrecno označen kot trg, iste pristojbine v povezavi s trgovom Kamnikom nedvomno omogočajo, da tudi tu domnevamo obstoj enakovredne meščanske naselbine. Dejstvo je – in obenem razlog za nastanek ponarejene listine – da so žički kartuzijani v Slovenj Gradec tovorili svoje pridelke, jih tam prodajali in drugo robo nakupovali, za kar jim ni bilo potrebno plačevati mitnine in drugih pristojbin. Tu je bilo razvito tržišče, ki je bilo v interesni sferi kartuzije. Pobiranje mitnine – pristojbine od prometa trgovske robe, prvenstveno vezane na tržne kraje – ter izrecna omemba prodaje in nakupa kažejo na naselbino, kjer so bile te dejavnosti do neke mere urejene, nadzorovane in obdavčene. Vse omenjeno omogoča sklep o obstoju zgodnje oblike urbane naselbine (*forum*) v Slovenj Gradcu konec 12. oziroma v začetku 13. stoletja. S tem se popolnoma ujemajo ugotovitve numizmatikov glede kovanja novcev v slovenjgraški kovnici, ki naj bi se začelo že v času med 1180–1188, pod mejnim grofom Bertoldom III., in nadaljevalo pod Bertoldom IV. ter njegovimi sinovi, kot vzporedno tudi v *forumu* Kamniku.⁶⁵⁸ Kdaj in kako se je razvil zgodnji neagrarni centralni kraj Mislinjske doline, kdo je bil njegov iniciator?

Razvoj urbane naselbine v Slovenj Gradcu v 12. stoletju se popolnoma umešča v okvir podobnih procesov v širši regiji Koroške in Štajerske in ga lahko domnevamo precej bolj zgodaj, kot je običajno mnenje. Zgodnja poselitev Mislinjske doline, središče močnega zemljiškega gospostva, ugoden prometni položaj na prehodu s Koroške v Posavje in Podravje, so nedvomno zgodaj pogojevali razvoj neagrarnih dejavnosti – raznih obrti za potrebe gospostva ter lokalne in tranzitne trgovine. Razvoj neke centralne naselbine, kjer so se koncentrirale te dejavnosti, je bil takorekoč socialna nuja in ga – kot smo že videli – lahko v tem času domnevamo pri mnogih podobnih zgodaj izpričanih središčih večjih zemljiških gospostev (npr. Ptuj, Škofja Loka, Gorica ...). Pri Slovenj Gradcu centralno naselbino go-

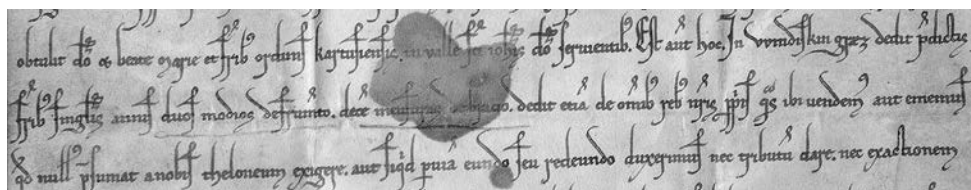
⁶⁵⁶ Podrobno z literaturo in viri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 137.

⁶⁵⁷ ... *de omnibus rebus nostris propriis quas ibi uendemus aut ememus quod nullus presumat a nobis theloneum exigere aut siquid per uiam eundo seu redeundo duxerimus nec tributum dare, nec exactionem aliquam exigere* ... Objava *UBSt* I, št. 718; *Gradivo* IV, št. 755.

⁶⁵⁸ BAUMGARTNER, Kovnici, str. 17 sl.; KOS, Der Friesacher Pfennig, str. 160 sl.; ISTI, Kovnica, str. 103 sl.

SLIKA 19: V začetku 13. stoletja v kartuziji Žiče ponarejena listina meranskega vojvode Bertolda IV. Andeškega. Z njo naj bi vojvoda potrdil kartuzijanom od svojega očeta Bertolda III. (†1188) podeljeno pravico do prodaje in nakupa v Slovenj Gradcu brez plačila mitnine in drugih davščin. Obenem so bile iste svoboščine kartuzijanom podeljene v vojvodovem trgu Kamniku (*in foro suo Steun*). Dokument dokazuje obstoj tržne naselbine v Slovenj Gradcu vsaj ob koncu 12. stoletja (Steiermärkisches Landesarchiv v Gradcu, AUR, št. 291d).

SLIKA 20: Detajl slike 19. Vojvoda Bertold IV. določa, da ... *in Windiskin Grez ... de omnibus rebus nostris propriis quas ibi uendemus aut ememus quod nullus presumat a nobis theloneum exigere aut siquid per uiam eundo seu redeundo duxerimus nec tributum dare, nec exactionem ...*

spostva nedvomno lahko domnevamo v Starem trgu pod Grajskim gričem, na katerem sta stala že slovanska naselbina in zgodaj fevdalni grad. Stari trg je prvič omenjen leta 1331 s

formulacijo *sub castro Vindisgrez in Antiquo foro*,⁶⁵⁹ nedvomno kot antiteza »novemu« mestu Slovenj Gradec.⁶⁶⁰ Funkcija Starega trga kot tržnega centralnega kraja je logična le pred nastankom nove, načrtno ustanovljene urbane naselbine. *Terminus ante quem* za ustanovitev novega Slovenj Gradca je leta 1251 prvič izpričana cerkev sv. Elizabete *in foro Windisgraze*,⁶⁶¹ organsko vključena v pravilno, plansko florisno zasnovo mesta, katere patrocinijski je lahko nastal šele po proglasitvi Elizabete, nečakinje patriarha Bertolda Andeškega, za svetnico leta 1235.⁶⁶² Vendar pa to ne določa absolutno tudi starosti same mestne naselbine, saj je bila cerkev lahko zgrajena naknadno, ko je mesto že stalo in funkcioniralo. Ne moremo izključiti tudi možnosti večje starosti cerkve, ki bi lahko imela prvotno drug patrocinijski in ga je lahko ob kanonizaciji svoje nečakinje spremenil njen vnet častilec, patriarh Bertold, tedaj slovenjgraški mestni gospod.⁶⁶³ Preselitev naselja na novo, ugodnejšo lokacijo (slika 21), z načrtno zasnovo in namenskim tržnim prostorom, je bila nedvomno projekt mestnega gospoda, ki si je od nove naselbine obetal večje gospodarske koristi.⁶⁶⁴ Pri Slovenj Gradcu je do preselitve po prevladujočem mnenju prišlo že v času Bertolda III. Andeškega, okrog leta 1180,⁶⁶⁵ in bi se omenjeni privilegij za žičke kartuzijane glede trgovanja v Slovenj Gradcu že nanašal na novo naselbino. Ta možnost je tudi po mojem mnenju najverjetnejša. Tudi če je do preselitve naselbine prišlo kasneje, pa nedvomno izvirnemu naselju v Starem trgu v 12. stoletju že lahko pripišemo neagraren, zgodnjeurban značaj. Kot smo prikazali že pri obravnavi Škofje Loke in Gorice, je graditev novega meščanskega naselja s spremljajočimi procesi zahtevala številne specializirane obrtnike, ter seveda določeno število že prisotnih potencialnih naseljencev – torej potrebni človeški potencial, ki je novo naselje zgradil, poselil in omogočil njegovo nadaljnje funkcioniranje. Najverjetneje je večina zgodnjih prebivalcev izvirala iz matičnega zemljiškega gospostva, kar je glavni argument za tezo, da je v izvirnem naselju – Starem trgu – že šlo za prevladujoče neagrarne dejavnosti, morda tudi za socialno drugačen status prebivalcev od ostalega podložniškega sloja. Kot kaže izredno dobro dokumentiran primer notranjskega Loža iz leta 1341, preselitev naselja (prebivalcev) ni bila zvezana z nikakršnim statusnim povzdigom nove naselbine ali podelitvijo pravic (privilegijev) njenim prebivalcem, temveč sta se obstoječ pravni status

⁶⁵⁹ *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma*, št. 638.

⁶⁶⁰ Prim. KOS, Stari trg, str. 166 sl.

⁶⁶¹ *UBSt* III, št. 88; *Gradivo* VI/1, št. 132.

⁶⁶² Gl. WEISS, *Das Städtewesen*, str. 23, 180, 213; SKUK, *Zgodovina* 1, str. 19; MLINARIČ, Župnija sv. Pankracija, str. 112.

⁶⁶³ Do spremembe patrocinijski je na primer prišlo pri mestni župnijski cerkvi v Mariboru, ki je bila prvotno posvečena sv. Tomažu, od srede 13. stoletja dalje pa sv. Janezu Krstniku, čeprav vzroki niso znani. Prim. MLINARIČ, Mariborska župnija, str. 234–235.

⁶⁶⁴ O tej problematiki podrobno FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*.

⁶⁶⁵ To dopuščajo PIRCHEGGER, *Geschichte* I, str. 381; FISCHER, *Die Siedlungsverlegung*, str. 112; KOS, Stari trg, str. 164; ZWITTER, *K predzgodovini*, str. 219; SKUK, *Zgodovina* 1, str. 14; WEISS, *Das Städtewesen*, str. 23. Drugače CURK, *Trgi in mesta*, str. 126, meni, da naj bi do preselitve naselbine prišlo v začetku vlade mejnega grofa Henrika IV. Andeškega (1204–1228), trške pravice pa naj bi dobila šele v času njegovega naslednika Bertolda, kar je kontradiktorno. Preselitev (novozgraditev) urbane naselbine je morala biti zvezana z njenim neagrarnim statusom oz. posebnim (svobodnim) statusom prebivalcev, kar sponira od začetka posebno tržno pravo (pravice). Najbolj skeptičen glede razvoja Slovenj Gradca je bil OTOREPEC, *Srednjeveški pečati*, str. 181, ki je še v omembi *forum* iz leta 1251 domneval Stari trg in naj bi do preselitve prišlo kasneje. To ne drži, saj formulacija *in ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze* leta 1251 jasno dokazuje novo lokacijo trga pri Elizabetini cerkvi.

oz. ureditev le prenesla na novo lokacijo.⁶⁶⁶ Podoben proces si lahko predstavljamo tudi pri Slovenj Gradcu. Odveza podložništva – morda delno preko prehodnega statusa cenžualov – s strani zemljiškega gospoda je lahko spodbujala urbani razvoj centralne naselbine, kar je bilo nedvomno v njegovem interesu.

Številne analogije iz širšega prostora Koroške in sosednje Štajerske pričajo, da je domneva o zgodnjem urbanem razvoju v Starem trgu oziroma zgodnji ustanovitvi novega Slovenj Gradca več kot verjetna. Že na prelomu iz 11. v 12. stoletje se začne nakazovati nova doba, ko v virih zasledimo izredno dinamičen razvoj v širši regiji. V neposredni bližini so bili ustanovljeni samostani in druge cerkvene ustanove kot pomebna gonila kolonizacije in gospodarskega razvoja (benediktinski Št. Pavel 1091, kolegiatni kapitelj Dobrla vas pred 1106, benediktinski Gornji Grad 1140, cistercijanska Rein pri Gradcu 1129 in koroški Vetrinj 1142), zgrajeni so bili številni novi gradovi, ki jih v teku 12. stoletja prvič zasledimo v virih. Zaslediti je omembe trgovanja, razvija se denarno gospodarjenje, kar najbolje izpričuje dejstvo, da so salzburški nadškofje ter koroški vojvode v povezavi z izkoriščanjem domačih nahajališč srebra začeli od tretjega desetletja 12. stoletja na Koroškem s kovanjem svojih novcev (breških pfenigov).⁶⁶⁷ Vzporedno se pojavljajo zgodnje urbane naselbine s specifično socialno strukturo neagrarnega/meščanskega sloja prebivalstva: Breže, Velikovec, Beljak, Gradec, Maribor, Ptuj idr. Gospodarski in politični (prestižni) pomen urbanih središč je bil mnogoter, splošno priznan,⁶⁶⁸ in vsi pomembnejši velikaši z ustreznimi sredstvi in organizacijskimi zmožnostmi so že zgodaj podpirali njihov razvoj. Relativno pozna izrecna omemba meščanske naselbine zato nikakor ne pomeni absolutne datacije njenega nastanka, ki je bil lahko več desetletij ali še zgodnejši.

Ravno štajerski deželni knezi iz rodbine Otokarjev so zelo dobro dokumentirani kot zgodnji podporniki razvoja urbanih naselbin, ki so v virih izpričane že v drugi polovici 12. stoletja v Ennsu, Fischauu, Hartbergu, Gradcu in Mariboru.⁶⁶⁹ Na Koroškem imamo že od 11. stoletja dokazan postopen urban razvoj salzburških Brež⁶⁷⁰ – izjemen vzorčen primer, ki je do »celovite« oblike srednjeveškega mesta, vključno z obzidjem, trajal takorekoč dve stoletji. Poleg salzburških nadškofov so bili na Koroškem zlasti vojvode Spanheimi dokazano aktivni pri zgodnjem razvijanju meščanskih naselbin. Že od konca 11. stoletja je opazen neagraren razvoj njihovega Velikovca – pomembnega zaradi relativne bližine Slovenj Gradcu in verjetnosti Spanheimov kot istih lastnikov.⁶⁷¹ Velikovec pomeni za Slovenj Gradec izrstno analogijo glede procesa nastajanja urbane naselbine, ki se je začel že najkasneje konec 11. stoletja v »starem trgu« in se v stoletju in pol zaključil s preselitvijo in zgraditvijo naselbine na novi lokaciji, postopno uveljavitvijo naziva mesto (*civitas*) in

⁶⁶⁶ Gl. str. 86.

⁶⁶⁷ Nazadnje izčrpano v *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs*.

⁶⁶⁸ Prim. citat iz listine štajerskega vojvode Otokarja IV. iz leta 1185 na str. 65.

⁶⁶⁹ Podrobno za posamezna mesta z viri in literaturo KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 141 sl., zemljevid na str. 143.

⁶⁷⁰ Gl. str. 53, 65, 80 ter KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 143 sl.

⁶⁷¹ Med letoma 1105 in 1126 je grof Bernard določil, da bo v primeru, če ostane brez dedičev, podelil pol trga *Volchimercatus* samostanu Št. Pavel. Njegov brat, regensburški škof Hartvig, pa je svojo polovico – *medietatem forum Judeorum* – prepustil v doživljenjski užitek bratu Bernardu in njegovi ženi Kunigundi, nakar naj bi pripadla istemu samostanu. *MDC* III, št. 521; *MDC, Ergänzungsheft*, št. 520a; *Gradivo* IV, št. 11; *DINKLAGE, Völkermarkt*, str. 279 sl. Velikovec je kot dediščina (*patrimonium*) prešel s 1096 umrlega grofa Engelberta na njegove sinove, torej je tržna naselbina morala obstajati že v njegovem času.

končno zgraditvijo obzidja.⁶⁷² Razen Velikovca so Spanheimi na Koroškem že v 12. stoletju posedovali ali ustanovili še meščanski naselbini v Št. Vidu in Celovcu.⁶⁷³

Poleg plemstva knežjega ranga in visokih cerkvenih gospodov so si celo posamezni samostani že zgodaj prizadevali za razvoj lastnega urbanega središča. Cesar Friderik Barbarosa je na primer leta 1170 ob svojem obisku na Koroškem podelil samostanu St. Lambrecht že omenjeni privilegij za ustanovitev trga v Köflachu, pri izstavitvi katerega je pričal tudi gospod Slovenj Gradca – Bertold III. Andeški.⁶⁷⁴ Bližnji benediktinski Št. Pavel pa je pod samostanom razvil svojo tržno naselbino, ki je kot *forum* omenjena že v papeževi potrditvi iz leta 1184.⁶⁷⁵ To jasno priča o interesu cerkvenih ustanov in zavedanju o pomenu takšnih neagrarnih središč že v tem zgodnjem času. Ali lahko dvomimo, da so najpomembnejši fevdalni gospodje širšega obravnavanega prostora tedaj že posedovali in razvijali podobna središča na svojih gospostvih?

Podrobna analiza urbanega razvoja v širšem prostoru okrog Slovenj Gradca omogoča naslednje zaključke:

- prve neagrarne naselbine z zgodnjearbanim značajem nastajajo tu že v 11. stoletju (Breže, Beljak,⁶⁷⁶ Velikovec), v precejšnjem obsegu pa v teku 12. stoletja (Celovec, Gradec, Maribor ...). Gre za jasno izpričana neagrarna naselja (*forum, oppidum, civitas*, tudi *villa*), ki se v funkcijskem smislu bistveno razlikujejo od agrarnih. Tu so dokumentirano koncentrirane neagrarne dejavnosti: trgovanje, promet, denarno poslovanje (kovnica), cerkvene funkcije, gosposka (deželno knežja) uprava (npr. sedeži deželskih sodnikov in zemljiških uradov, pogosto rezidiranje fevdalnih gospodov, izstavljanje listin, sodni zbori ipd.);
- v celem 12. stoletju je že prisotna nova socialna kategorija svobodnih meščanov – *cives, burgenses, forenses* – jasno ločenih od podložnega prebivalstva, ki posedujejo nepremičnine po meščanskem pravu (*ius forense, ius civile, Burgrecht*) in z njimi svobodno razpolagajo;
- že v 12. stoletju je poznan in uporabljen postopek načrtne nove ustanovitve urbane naselbine s preselitvijo obstoječega starejšega naselja na novo lokacijo (Breže, v naslednjem stoletju Velikovec, Celovec) ali celo čiste nove ustanove brez pomembnejšega predhodnika (npr. Maribor).

Glede na to obstaja velika verjetnost, da je prvotna slovenjgraška neagrarna naselbina v Starem trgu z vsaj delno svobodnim meščanskim prebivalstvom obstajala že v 12. stoletju. Pomemben argument za to povežujem z razvojem še ene urbane naselbine v neposredni bližini – Dravogradom. Na posesti samostana Št. Pavel, na pomembnem prometnem križišču ob prehodu čez Dravo, so gospodje Trušenjski, ministeriali štajerskega mejnega grofa/vojvode Otokarja, okrog leta 1160 nelegalno postavili grad in trg s cerkvijo ter mostom čez Dravo.⁶⁷⁷ V viru o poravnavi, do katere je prišlo med letoma 1180–1192, je jasno

⁶⁷² Podroben oris razvoja Velikovca pri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 144 sl.

⁶⁷³ Prav tam, str. 145 sl.

⁶⁷⁴ Gl. str. 108.

⁶⁷⁵ MDC III, št. 1308. V listini vojvode Bernarda iz 1255 je omenjen samostan Št. Pavel *cum foro sub eodem*. MDC IV/1, št. 2605.

⁶⁷⁶ O zgodnjem razvoju Beljaka gl. str. 53, 66.

⁶⁷⁷ Vsaj grad je moral stati že leta 1161, ko se je po njem imenoval Ortolf Trušenjski – *Ortolfus de Traberch*. MDC I, št. 848; prim. CURK, Ob osemstoletnici, str. 5 sl.; ISTI, *Trgi in mesta*, str. 83 sl.

orisan neagrarni/urbani značaj naselbine, eksplicitno pa je tudi omenjeno, da bodo Trušenjski samostanu povrnili škodo vpricho svojega gospoda, štajerskega vojvode Otokarja IV. (*coram domino ipsorum duce Stirensi*).⁶⁷⁸ Iz tega izredno pomembnega dokumenta izvemo za obstoj trušenjske meščanske naselbine (*forum*) v Dravogradu, razparcelirane po urbanem sistemu (*area*), kjer so potekale neagrarne dejavnosti (trgovanje, promet), od katerih so se pobirali mitnina, mostnina in druge tržne dajatve. Trušenjski so bili ministeriali štajerskega vojvode in do zgraditve celega fevdalnega kompleksa (grad, trg, cerkev, most) je nedvomno prišlo z njegovim soglasjem, če ne celo na njegovo iniciativo. Otokarji pa so bili še nekaj desetletij prej gospodarji Slovenj Gradca in pred 1174 so jih tam nasledili grofje Andeški. V načrtni postavitvi trga Dravograda v neposredni bližini – manj kot 10 kilometrov – lahko po mojem mnenju vidimo konkurenčno ustanovo Slovenj Gradcu, pod mentorstvom štajerskega vojvode nastalo tudi zaradi izgube Slovenj Gradca. To pa neizogibno vodi k logičnemu sklepu, da je v Slovenj Gradcu istočasno že obstajala urbana naselbina, ki jo v zadnjih desetletjih 12. stoletja potrjuje omenjeni andeški privilegij za kartuzijo Žiče. V tako pomembnem gosposkem središču, kjer so se kot posestniki izmenjavali vodilni knezi prostora – Spanheimi, Otokarji, Andeški – si drugačnega razvoja tudi ne moremo predstavljati. Dokumenti o Dravogradu pa omogočajo še en zgovoren sklep – v drugi polovici 12. stoletja so v obravnavanem prostoru ne le knezi, temveč celo ministeriali že ustanavljali urbane naselbine. Dravograd je namreč v naslednjih desetletjih jasno izpričan kot last Trušenjskih – leta 1237 ga na primer imenujejo *forum nostrum Traberch*.⁶⁷⁹

Komu lahko pripišemo iniciativo za urbani razvoj Slovenj Gradca (Starega trga) in morda tudi preselitev in novo načrtno zgraditev naselbine kilometer vzhodneje na sotočju Mislinje in Suhadolnice (slika 21). Teoretično bi bil to lahko pred letom 1147 že mogočni grof Bernard Spanheim, in zelo verjetno je, da se je že v njegovem času začelo intenzivno neagrarno življenje v stari centralni naselbini pod slovenjgraškim gradom. Kakšni velikopoteznejši ukrepi za urbani razvoj s strani Spanheimov pa se mi še ne zdijo verjetni, saj so v Velikovcu že posedovali svojo glavno meščansko naselbino in jo verjetno že tedaj skušali razvijati tudi v Št. Vidu ter na Kranjskem v Ljubljani. Relativno kratkotrajna doba oblasti Otokarjev približno dve desetletji od 1147 dalje – glede na smrt Otokarja III. leta 1164 in rosno mladost njegovega naslednika je bil učinkovit čas še manjši – je z ozirom na njihovo ambicioznost in organizacijsko sposobnost pri razvoju urbanih središč verjetno pozitivno vplivala na razvoj, vendar kakšnih indicij glede velikopoteznejših ukrepov nimamo. Najverjetneje lahko dejanske »ustanovitelje« novega mesta Slovenj Gradec vidimo v grofih Andeških, ki so najkasneje od 1174 ter nadaljnjega tričetrt stoletja obvladovali gospostvo.

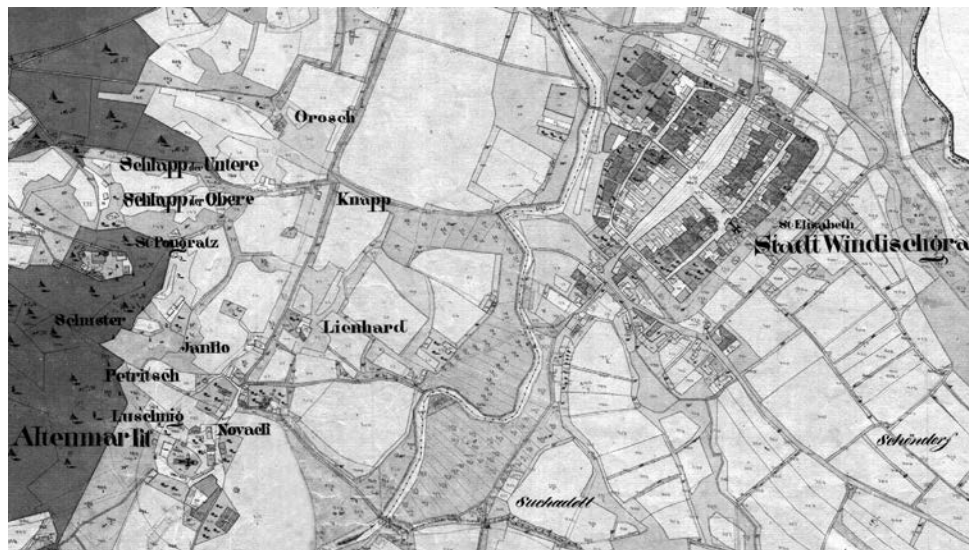
Bavarski grofje Andeški so že sredi 12. stoletja posvečali precej pozornosti svojim južnim posestnim sklopom tako na Tirolskem kot na Kranjskem.⁶⁸⁰ Bertold II. se je že v letih 1143–1147 imenoval *comes de Stein* po svojem kranjskem središču v Kamniku.⁶⁸¹ K takšni knežji rezidenci je naravno sodila urbana naselbina, ki se je nedvomno razvila najkasneje do konca 12. stoletja. Prvič jo zasledimo v omenjenem privilegiju za kartuzijo Žiče, kjer je meranski vojvoda Bertold IV. oprostil samostan plačila mitnine v Slovenj Gradcu ter *in foro*

⁶⁷⁸ MDC III, št. 1257; Gradivo IV, št. 639. Podrobneje o sporu z viri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 147.

⁶⁷⁹ MDC III, št. 1426; MDC IV/1, št. 2137, 2172.

⁶⁸⁰ Gl. str. 78.

⁶⁸¹ Gl. prispevke v zborniku *Kamnik 1229–1979*.

SLIKA 21: Stari trg Slovenj Gradec (levo spodaj) s cerkvijo sv. Pankracija na hribu (znotraj areala nekdanjega srednjeveškega gradu) in novo ustanovljeno mesto z mestno cerkvijo sv. Elizabete. Mesto na novi lokaciji nedvoumno potrjuje listina iz leta 1251. Franciscejski kataster za Štajersko ok. 1825 (ARS, AS 177, mapa C6, karti A2, A3).

suo Steun.⁶⁸² S tem se ujema ugotovitev, da so Andeški že v zadnjem desetletju 12. stoletja v Kamniku – kot približno istočasno tudi v Slovenj Gradcu – kovali svoje novce, ki so bili gotovo namenjeni prvenstveno obtoku v pripadajoči tržni naselbini.⁶⁸³ Listina iz leta 1229 omenja kamniške meščane – *cives Steynenses*,⁶⁸⁴ medtem ko druga iz 1232 dokazuje tako obstoj mestnega obzidja in meščanskega špitala kot tudi prenos farnega sedeža iz Nevelj k mestni cerkvi sv. Marije.⁶⁸⁵ Vse to jasno priča o celovitem razvoju meščanske naselbine, ki je morala imeti vsaj nekajdesetletno tradicijo. Do planske ustanovitve Kamnika – s pravilnim tlorisom in tržnim prostorom – poleg 1202 prvič izpričanega Spodnjega gradu je nedvomno prišlo enkrat v teku druge polovice 12. stoletja. Grofje so imeli z Bavarske obilo vzorov in izkušenj z razvijanjem urbanih središč. Zaradi hude konkurence vojvod Wittelsbachov so intenzivno razvijali svoje centralne kraje zlasti na svojih gosposkih kompleksih izven Bavarske, in iniciativno obdobje ustanovitev ali preselitev naselbin naj bi bilo že v desetletjih 1160–1180.⁶⁸⁶ Ravno primer njihovega Innsbrucka – ki smo ga že omenili – je izredno dobro dokumentiran in pomeni odlično analogijo razvoju Kamnika ter Slovenj Gradca.⁶⁸⁷

⁶⁸² Gl. str. 116.

⁶⁸³ BAUMGARTNER, Kovnici, str. 22 sl.; KOS, Srednjeveška kovnica, str. 42 sl.

⁶⁸⁴ MDC IV/1, št. 1960.

⁶⁸⁵ OTOREPEC, Listina, str. 23 sl.

⁶⁸⁶ Gl. HERRMANN, Zu den Stadtrechtsverleihungen, str. 179 sl.

⁶⁸⁷ Gl. str. 107 ter podrobno pri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 148.

Zgodovina Andeških, tedaj ene najuglednejših rodbin v celi državi, in zlasti ugotovitve o zgodnjem razvoju njihovih mest drugod, omogočajo utemeljen sklep, da so na enak način zgodaj oblikovali tudi svoji dve meščanski naselbini na Slovenskem. Zato lahko vsebino falsificirane listine žičke kartuzije s konca 12. oz. začetka 13. stoletja obravnavamo kot verodostojen odraz že obstoječih andeških zgodnjih urbanih središč v Kamniku in Slovenj Gradcu. Predvsem enkratni primer preselitve trga v Innsbrucku leta 1180 je dober argument, da lahko tudi pri Slovenj Gradcu domnevamo enako preselitev in zgraditev nove naselbine že konec 12. stoletja. Glede na to, da so ministeriali Trušenjski že v tretji tretjini 12. stoletja v neposredni bližini »iz nič« ustanovili novo tržno naselje, bi bil podoben ukrep knezov Andeških v Slovenj Gradcu popolnoma naraven. Upoštevati pa je potrebno še eno okoliščino. Slovenjgraško gospostvo je bilo poleg nekaj raztresene posesti edino omembe vredno andeško oporišče na Koroškem. Ob hudi konkurenci po rangi enakovrednih dinastičnih rodbin Spanheimov in Otokarjev v tej regiji – oboji so tedaj že posedovali vrsto urbanih naselbin – je bil razvoj podobnega andeškega središča v Slovenj Gradcu takorekoč strateška nuja in je v določenem momentu morda igral vlogo celo v širših interesih cesarstva oz. cesarja Friderika Barbarose.⁶⁸⁸ Slovenj Gradec nikakor ni bil zapostavljen del dominija knežje rodbine. Pogodba iz 1197 med vojvodo Bertoldom IV. in krškim škofom glede poročanja ministerialov, kjer je Slovenjgraško kot samostojna provinca navedeno poleg Koroške in Kranjske, priča, da je bila tu naseljena močna in zaključena skupina andeških ministerialov, ki bi lahko imeli pomembno vlogo tudi pri razvoju urbane naselbine in njeni poselitvi.⁶⁸⁹ Velik pomen ima tudi ureditev slovenjgraške kovnice novcev že konec 12. stoletja,⁶⁹⁰ ki je bila pri vseh knezih tega časa vezana izključno na najpomembnejša gosposka središča s pripadajočo urbano naselbino (npr. Enns, Fischau, Gradec, Ptuj, Breže, Št. Vid, Beljak, Ljubljana, Kostanjevica ...).

Če povzamemo ugotovitve, lahko zaključimo sledeče: Slovenj Gradec je bil v 12. stoletju izredno pomembno zemljiško gospostvo, zaporedoma v rokah Spanheimov, Otokarjev ter že pred letom 1174 in do 1251 grofov Andeških. V Starem trgu pod gradom se je v teku 12. stoletja – po številnih analogijah iz širše regije – intenzivno razvijala zgodnja urbana naselbina. Potrjuje jo (ponarejeni) privilegij za kartuzijo Žiče, ki dokazuje, da so žički menihi že v času vojvode Bertolda III. (†1188) prodajali in nakupovali v Slovenj Gradcu, kjer so se od teh dejavnosti pobirale mitnina in druge dajatve. Zelo verjetno je, da so Andeški

⁶⁸⁸ Gl. str. 116.

⁶⁸⁹ ... *ministeriales ... prefati ducis quos habet in Karinthia et Windisgraze ac per totam Carniolam ... MDC I, št. 369.*

⁶⁹⁰ Že vojvoda Bertold IV. Andeški (†1204), domnevno celo njegov oče (†1188), sta tako v Kamniku kot v Slovenj Gradcu kovala svoje novce. To se je nadaljevalo v času mejnega grofa Henrika IV. Slovenjgraški novci so s trgovanjem potovali daleč čez mejo cesarstva in so bili odkriti celo v najdbi onstran Tise na Ogrskem (zakopani okrog leta 1220). Malo mlajši novci mejnega grofa Henrika iz časa pred 1220 nesporno izvirajo iz kovnice v Slovenj Gradcu, saj so imeli napis GRACENSES in andeški grb z levom in orlom. V tretjem desetletju 13. stoletja ter po Henrikovi smrti 1228 je v Slovenj Gradcu novce z napisom PERHTOLDVS ARCIEPIS ter IN GRAZ koval tudi brat Bertold, tedaj že oglejski patriarh. Kovanci obojih so bili najdeni tako daleč na Ogrskem kot pri Deutschlandsbergu na Štajerskem, pri Spittalu na Koroškem ter v Celju. Novci so v Slovenj Gradcu nedvomno vstopali v promet v tržni naselbini in najdbe lepo kažejo na trgovske–prometne smeri, s katerimi je bilo mesto že tedaj povezano: ob Dravi na Koroško, na sever proti štajerskemu Gradcu, na jug skozi Celje proti Hrvaški ali proti Ptujju in dalje na Ogrsko. BAUMGARTNER, Kovnici, str. 23 sl.; KOS, Kovnica, str. 103 sl.; o najdbah novcev breškega kova na Ogrskem in obmejnih kovnicah gl. zemljevid pri KOSI, *Potujoči srednji vek*, str. 34.

– kot v Innsbrucku – že v zadnjih desetletjih 12. stoletja preselili tržno naselbino in njeno prebivalstvo iz Starega trga na ugodnejšo lokacijo in tu plansko zasnovali sodobno mesto Slovenj Gradec. Izključno zaradi neugodne ohranjenosti virov meščanska naselbina ni neposredno izpričana v virih vse do leta 1251 (je pa dobro dokumentiran primerljivi Kamnik). Tega leta je patriarh Bertold Andeški, zadnji svojega rodu, podaril Ogleju vso svojo lastnino na Slovenjgraškem z vsemi pravicami: sodstvom, trgov, mitnino, kovnico ter ministeriali in podložniki. Listina je bila izstavljena v cerkvi svete Elizabete v trgu Slovenj Gradec – *in ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze*, kar je prva izrecna omemba trga.⁶⁹¹

Prva relativno pozna omemba iz leta 1251 nikakor ne more biti opora za tezo o poznem nastanku mesta, čemur nasprotujejo vse prikazane zgodovinske okoliščine.⁶⁹² Slovenj Gradec je zatem leta 1267 v listini koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima, ki je gospostvo od Ogleja pridobil v fevd, skupaj s Kamnikom prvič izrecno imenovan mesto – *in civitatibus nostris Stain ac Windizgrez*.⁶⁹³ Zanimivo je, da gre pri tem ravno za obnovitev oz. povečanje koristi in pravic samostana Žiče v Slovenj Gradcu in Kamniku, kot jih je ta dobil s (ponarejeno) listino Bertolda IV. Andeškega konec 12. stoletja. Vojvodova navedba v listini, da gre za milosti, ki so bile že dolgo časa običajne (*longo tempore consueta*), dokazuje, da je žička kartuzija dejansko že dolgo koristila andeški privilegij o prodaji in nakupu v Slovenj Gradcu brez plačila mitnine in drugih dajatev. Nedvomno je vsaj toliko časa obstajala tam tudi odgovarjajoča tržna naselbina, kar popolnoma relativizira prvo naključno omembo trga leta 1251.

Takšno razumevanje dolgotrajnega razvoja urbanega Slovenj Gradca do prve omembe leta 1251 omogoča tudi bolj logično interpretacijo zgodnjih virov, zlasti glede cerkvene organizacije. Cerkev sv. Pankracija nad Starim trgom, čeprav podružnična, je že v 12. stoletju nedvomno služila potrebam tržne naselbine pod grajskim gričem, ki ji je omogočala dohodke in prosperiteto. Zato je pri njej – kot enklavi znotraj šmartinske pražupnije – že leta 1174 omenjena desetina. Ta njena funkcija in donosnost sta po mojem mnenju glavni razlog, da si je za njeno pridobitev v 1170-ih letih prizadeval župnik in savinjski arhidiakon Bertold. Zato so se zanj otepali knezi in slovenjgraški mestni gospodje Otokarji ter najkasneje od 1174 grofje Andeški, kar je sprožilo vrsto protestov samostana Beligna pri papežu. Kaj bi bilo drugače tako vabljivega na preprosti grajski kapeli, da bi upravičilo takšna dejanja knezov, ali obrnjen – da je belinjski opat še leta 1247 od patriarha Bertolda Andeškega terjal vrnitev cerkve? Pomembna funkcija cerkve tržnega in upravnega središča je bila razlog, da si je glavni župnik pokrajine uredil sedež pri sv. Pankraciju,⁶⁹⁴ bližje urbanemu središču kot je bila nekaj kilometrov oddaljena župnijska cerkev sv. Martina, kar je bilo v tem času zelo pogosto in običajno.⁶⁹⁵ Številne omembe župnika v 13. stoletju kot *plebanus de Grez* so se najverjetneje nanašale na šmartinskega župnika, ki je rezidiral pri sv. Pankraciju. Tudi pri andeškem Kamniku je bilo podobno, saj že v listinah Henrika Andeškega leta 1207 kot

⁶⁹¹ *Gradivo* VI/1, št. 132; *UBSt* III, št. 88.

⁶⁹² Izredno dobro analogijo za to imamo pri Ljubljani, kjer je ob prvi in zelo pozni omembi meščanske naselbine leta 1243 – ki je nastala poleg Starega trga – že govor o zgrajenem mestu (*civitas*), celo z obzidjem, in je imela naselbina nedvomno stoletje ali še daljšo zgodnejšo zgodovino, čeprav o tem ni nobene ohranjene pisne vesti.

⁶⁹³ *UBSt* IV, št. 250.

⁶⁹⁴ Navedbe iz virov pri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 151.

⁶⁹⁵ Podobnih primerov, ko je bil prvotni pražupnijski sedež odmaknjen od kasneje nastale urbane naselbine, župnik pa se je vseskozi imenoval po svoji rezidenci v novem meščanskem naselju, je precej. Gl. primer Gorice na str. 102 ter Ljubljane pri KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 153.

priča nastopa Ulrik, *plebanus de Stain*,⁶⁹⁶ čeprav je bil sedež pražupnije v Nevljah in je bil šele 1232 prestavljen k mestni cerkvi sv. Marije.⁶⁹⁷

Po preselitvi slovenjgraškega trga na novo lokacijo in njegovem uspešnem razvoju je nastala tudi potreba po pravi mestni cerkvi, prvič izpričani 1251 kot *ecclesia beate Elisabeth in foro Windisgraze*.⁶⁹⁸ Natančna interpretacija te listine posredno razkriva verjetno že dolgotrajnejši uspešen razvoj urbane naselbine na novi lokaciji, ki je vključeval dograditev mestne cerkve in celo postavitev vikarjev.⁶⁹⁹ Izrazita urbana usmeritev sv. Pankracija in njene edine podružnice sv. Elizabete je – nedvomno pogojeno z rastjo prebivalstva in bogatimi dohodki – neizogibno pripeljala do osamosvojitve in izločitve iz prafare sv. Martina, do česar je najverjetneje prišlo že pred letom 1265.⁷⁰⁰ To je za nastanek samostojne urbane župnije zelo zgoden čas in bolj izjema kot pravilo, kar bi posredno lahko kazalo na dolgotrajnejši uspešen razvoj meščanske naselbine. Dejanska orientiranost župnije sv. Pankracija na slovenjgraško mesto je razvidna tudi iz dejstva, da je, kljub majhnemu okolišu in z edino podružnico pri sv. Elizabeti, leta 1323 po dohodkih bistveno prekašala ogromno matično pražupnijo sv. Martina. Da so jo smatrali za mestno župnijo kaže tudi navedba v dotičnem viru: *plebes sancti Pangratii in Windisgraz* za razliko od *sancti Martini prope Windisgraz*.⁷⁰¹ Zgodovina cerkvene organizacije na Slovenjgraškem nam tako dejansko zrcali zgodnji razvoj same urbane naselbine.

⁶⁹⁶ *UBK* II, št. 12, 13.

⁶⁹⁷ *Gl.* str. 122.

⁶⁹⁸ *Gradivo* VI/1, št. 132; *UBSt* III, št. 88.

⁶⁹⁹ Podrobneje KOSI, Začetki mesta Slovenj Gradec, str. 153.

⁷⁰⁰ Argumentacija z viri prav tam.

⁷⁰¹ *MDC* VIII, št. 683; SKUK, *Zgodovina* 2, str. 15. Iz listine iz leta 1342 je tudi razvidno, da je grajski hrib, kjer je stala cerkev, sodil k mestu, saj so ga imenovali *mons civitatis*. WEISS, *Das Städtewesen. Quellen* (1342 V 1 Čedad).

ZAKLJUČEK

Osnovni namen pričujoče študije je bil, da problem »nastanka« srednjeveških mest na nekaj reprezentativnih primerih iz različnih delov današnje Slovenije prikažem v novi, drugačni perspektivi, zlasti na osnovi sodobnih pogledov na problematiko, do katerih je v zadnjih desetletjih prišla evropska primerjalna zgodovina mest. Novo izhodišče bi najbolje ponazorili z ustreznjšim izrazom »nastajanje« namesto »nastanek« ali »ustanovitev« srednjeveškega mesta, kar bolje prikaže bistvo problema. V večini primerov je šlo namreč za dolgotrajne, stoletja trajajoče procese s socialno, ekonomsko, pravno in urbanistično-gradbeno komponento. V središču razprave je bila tako »predzgodovina« mest, če uporbim v naši stroki uveljavljen, a za sodoben pogled na nastajanje mest ne ravno posrečen, morda celo neprimeren izraz.⁷⁰² Gre za zgodnje, v neredko primerih fundamentalno obdobje kot sestavni del organskega in dolgotrajnega razvoja mnogih urbanih naselbin, ne pa manj pomembno »predzgodovino«. Ker je količina ohranjenih pisnih zgodovinskih virov za obdobje zgodnjega in visokega srednjega veka, ki je v jedru obravnave zgodnje mestne zgodovine, precej pičila, je bil nujen interdisciplinaren pristop, s poudarkom zlasti na ugotovitvah arheologije. Žal je naša srednjeveška arheologija, predvsem kar se tiče – za našo problematiko bistvenih – raziskav starih mestnih jeder, še bolj ali manj v povojih, in zato pri argumentiranju posameznih tez pogosto ni bilo mogoče postaviti trdnih zaključkov, temveč le bolj ali manj verodostojne hipoteze.

Kako bi lahko opredelili značaj petih podrobneje prikazanih zgodnje- in visokosrednjeveških naselbinskih središč, njihove funkcije in eventuelne skupne poteze? Temeljne značilnosti so zajete v sledeči tabeli (gl. še karto 2). Za primerjavo je dodana Ljubljana kot izrazit in reprezentativen primer naselbinskega središča, ki ima zelo slabo stanje zgodnjih pisnih virov, a obenem vsi posredni podatki nakazujejo že zgoden razvoj in pomen naselbine.

Iz tabele je razvidno, da sta največje število opredeljenih kazalcev že v zgodnjem obdobju združevala Ptuj in Ljubljana in zato ne preseneča, če sta se obe naselbini v kasnejšem srednjeveškem obdobju razvili v najpomembnejši mesti današnjega slovenskega ozemlja. Vendar so imela vsa prikazana naselja tudi mnoge skupne karakteristike, na primer antičnega predhodnika: rimsko mesto (Poetovio, Emona), pomembnejšo rimsko naselbino (Colatio) ali vsaj v pozni antiki izstopajočo naselbino (Carnium, Solkan – izpričan z grobišči). Izjema je Škofja Loka, kjer indici izrazitejše antične naselbine niso odkriti in gre morda za novo, šele srednjeveško naselbinsko lokaliteto. Ob tem velja poudariti razvojni moment naših srednjeveških mest, ki ga običajno premalo upoštevamo – da gre za ozemlje znotraj nekdanjega rimskega cesarstva in staro kultivirano pokrajino. Za razliko od

⁷⁰² Prim. ZWITTER, K predzgodovini mest in meščanstva; ŠTIH, K predzgodovini mesta Maribor.

	antično naselbinsko središče (v neposredni bližini)	slovanska naselbina (grobišče v neposredni bližini)	sedež praznupije (v neposredni bližini)	upravno/ politično središče	središče večjega zemljiškega gospodstva	gospodarski dvor	zgodnji grad	cesta trgovine na velike razdalje	križišče važnejših cest	rečni prehod (most, brod) v neposredni bližini
PTUJ	X (Poetovio)	X	X (sv. Jurij)	-	X	X (?)	X	X	X	X
SLOVENJ GRADEC	X (Collatio)	X	X (sv. Martin)	-	X	-	X	-	X	-
KRANJ	X (Carnium)	X	X (sv. Kancijan)	X (domnevno)	-	-	-	-	X	X
ŠKOFJA LOKA	-	-	X (sv. Jurij)	-	X	X	X	-	-	X
GORICA	X (Solkan?)	-	X (sv. Štefan)	-	X	X (domnevno)	X	X	X	X
LJUBLJANA	X (Emona)	X	X (sv. Peter)	-	X	X (domnevno)	X	X	X	X

TABELA 1: Temeljne značilnosti pomembnejših zgodnjih naselbinskih središč (10.–12. stoletje)

pokrajini pri ostalih, na primer Zahodnih Slovanih (Češka, Moravska, Poljska idr.), ki so razvili popolnoma avtohtone centralne naselbine z močnim neagrarnim, zgodnjeurbanim značajem, so Slovani na našem ozemlju naleteli na dediščino antike, kakršnakoli je že bila. Seveda ne moremo govoriti o kontinuiteti urbanega življenja in urbanih institucij, vendar so impozantne ostaline antičnih zgradb (neizčrpana možnost gradbenega materiala npr. za cerkve in utrdbe) in zlasti infrastruktura (ceste, mostovi) ter stara kulturna krajina nedvomno pomenili močan gravitacijski faktor za naselitev in nudili predispozicije za nadaljnji razvoj. Antična naselbinska jedra so vsekakor pomenila boljše izhodiščne možnosti za oblikovanje centralnih naselbin kot v pokrajinah, kjer rimske prisotnosti ni bilo, čeprav je poselitev nekdanjih antičnih lokacij pogosto opazna šele od 9. ali celo 10. stoletja dalje.⁷⁰³ V primeru Ptuja in tudi Kranja je ta razvoj očiten in potrjen z viri, tako zgodovinskimi kot arheološkimi. Zelo verjetno pa lahko podoben zgoden razvoj domnevamo tudi pri drugih lokacijah – Slovenj Gradcu, Celju (s tradicijo antičnega imena in poselitvijo celo znotraj rimskega naselbinskega areala), Ljubljani (z lego naselbine poleg antične in naslonitvijo na en krak rimskega obzidja). Žal je, zlasti pri Celju in Ljubljani, zaradi zelo slabe arheološke raziskanosti srednjeveškega naselbinskega areala in neobstoja zgodovinskih omemb do 12. stoletja nemogoče kakorkoli utemeljeno razpravljati o zgodnjem razvoju.

Zgodnesrednjeveška slovanska poselitev se je pri vrsti obravnavanih središč tako navezovala na stara poselitvena jedra in kulturno krajino. Pri Ptujju, Slovenj Gradcu in Kranju je jasno izpričana z obsežnimi slovanskimi grobišči, med večjimi v širšem vzhodnoalpskem območju. Izjema je Škofja Loka, kjer pa je kljub temu šlo za zgodnje slovansko, verjetno prvotno agrarno naselje (*locus Lonca*, 973); podobno je bilo z Gorico, kjer slovanska grobišča za sedaj niso izpričana, vendar zgodnjo slovansko naselbino lepo izpričuje prva listinska omemba 1001 (*villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*). Zgodnesrednjeveška naselbinska jedra jasno dokazujejo sedeži prazupnij z izrazitimi starimi patrocinjami, ki so dokumentirani pri vseh obravnavanih naseljih in v veliki meri tudi arheološko izpričani z ostalinami cerkva in cerkvenih grobišč. Gospodarski dvor kot oblika zgodnje centralne naselbine je izrecno izpričan v primeru Škofje Loke, upravičeno domnevan pri Gorici (in Ljubljani), na Ptujju pa imamo po mojem mnenju opravka z bolj zapleteno strukturo in v viru izpričanih *loca curtilla* ne gre povezovati z gospodarskim dvorom. Pri vseh naselbinah – z izjemo Kranja – se je v visokem srednjem veku oblikovalo središče obsežnega in pomembnega zemljiškega gospostva, ki je nase vezalo cel spekter centralnih funkcij. Kranj je imel očitno drugačno genezo – nikoli ni bil središče obsežnejšega gospostva – in njegove centralne funkcije izvirajo iz drugih osnov, prvenstveno iz politično-upravne vloge. Upravičena je domneva, da je šlo za gentilno središče Karniolcev in zatem sedež mejnega grofa ter upravno središče briksenške kranjske posesti.

Kot eno iniciativnih jeder nove faze urbanega razvoja v visokem srednjem veku, ki je v večini primerov pripeljala do ustanovitve nove, planske mestne naselbine, lahko vidimo fevdalni grad, najkasneje do začetka 13. stoletja izpričan v vseh obravnavanih primerih. Nanj so bile vezane rezidenčna, upravna, sodna idr. funkcije, ki so spodbujale razvoj novih podgrajskih neagrarnih tržno-obrtnih naselbin. Tudi pri Kranju grad lahko prepoznamo v briksenški utrdbi (*munitio*) že v drugi polovici 11. stoletja. Ni nepomembno dejstvo, da je

⁷⁰³ Prim. HERRMANN, Stadtentstehung, str. 317, ter odlični zbornik *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt*.

šlo prav pri vseh naselbinah za fevdalne sedeže knežjih rodbin ali cerkvenih knezov, ki so imeli vse predispozicije (in ambicije) za zgodnji razvoj meščanskih središč, dokumentirano zgodaj izpričan na njihovih drugih gospostvih (Andeški, Spanheimi, Goriški, salzburški nadškofje, freisinški škofje, oglejski patriarhi). Kot pomemben geografski moment za zgodnji razvoj »mestotvornih« funkcij – prvenstveno trgovine in obrti – se kaže bližina (nekdanjih) rimskih cest, ki so v veliki meri doživljale kontinuiteto uporabe v srednji vek in postale pomembne žile trgovine na večje razdalje (zlasti pri Ptujju, Ljubljani, Gorici, v manjši meri pri Slovenj Gradcu in Kranju). Podobno vlogo so imeli cestna križišča in prehodi čez reke, ki so omogočali razvoj številnih dejavnosti v zvezi s prometom (mostovi, brodovi, mitnice, gostišča ...). Vsi navedeni geografski, gospodarski in politični elementi predstavljajo pogoje, ki so omogočali koncentracijo poselitve in številnih centralnih funkcij v obravnavanih naselbinah. Jasno izkazujejo (vsaj delno) neagraren značaj središč, vendar sami na sebi še ne izpričujejo »urbanosti« oziroma mestnega značaja.

Na tem mestu se moramo vrniti k problemu definicije mesta, ki je bil prikazan v uvodnem poglavju.⁷⁰⁴ Kot ključne kriterije za urbani značaj naselbin izpostavljam sledeče:

- **centralne/neagrarne funkcije** (politično-upravna, vojaško-obrambna, kulturno-religiozna, prometna, tržna, proizvodna (obrtna), sodna, finančna, kulturna, izobraževalna idr.);
- **velikost naselbine s koncentracijo prebivalcev ter gostejšo pozidavo;**
- **poklicna specializacija** prebivalcev ter **socialna diferenciranost;**
- **komunalne strukture in pravni red.**

Centralne funkcije so sumarno nakazane že v zgornji tabeli, glede drugih urbanih potez pa lahko nedvomno izpostavimo *večji obseg* naselij, bistveno drugačen od tedanjih vasi. Glede na pomanjkanje arheoloških raziskav se ga za sedaj ne da dokazati pri vseh naselbinah, vendar ga pri Ptujju evidentno nakazuje listina kralja Arnulfa s konca 9. oziroma 10. stoletja, kjer imamo celo podrobnejše topografske opredelitve – govor je o posameznih tretjinah naselbine oziroma o zgornjem, vzhodnem »mestu«, kjer so gradili novo cerkev, ter spodnjem, zahodnem delu Ptujja. O velikosti pričajo tudi tri cerkve, izpričane že v 9. stoletju, ter veliko zgodnjersrednjeveško grobišče, kakršnih ne premorejo agrarne naselbine. Omenjen opis omogoča tudi sklep o *zgoščeni* in obenem *diferencirani pozidavi*. Poleg cerkva so na Ptujju omenjeni različni dvori oziroma parcele (*curtilia loca*), ki bi ob primerjavah s podobnimi termini drugod lahko pomenili že neko načrtno parcelacijo naselja.⁷⁰⁵ Dokumentirani obiski salzburškega nadškofa, dejstvo, da je eno od cerkva zgradil knez Kocelj, ter odkriti grobovi plemiške elite omogočajo sklep, da so poleg utrdbe na grajskem griču verjetno obstajali še kakšni reprezentativnejši bivalni objekti v naselbini. Tudi v primeru Kranja posredno lahko sklepamo na precejšnjo velikost naselbine, saj gre okoli cerkve sredi naselja za ogromno grobišče (okrog 1000 odkritih grobov), o zgoščenosti pozidave oziroma razporeditvi ali tipih zgradb v tistem času pa žal še ni ustreznih arheoloških ugotovitev. Na diferencirano pozidavo kažejo briksenske tradicije iz srede 11. stoletja, ki omenjajo utrdbo ter fevde (zemljišča) ministerialov in klerikov v naselbini, ki seveda predpostavljajo tudi ustrezne zgradbe. V primeru Slovenj Gradca, Škofje Loke in Gorice podobnih sklepov ne moremo argumentirano postavljati. Vsekakor pa gre tudi pri njih v primeru gospodarskih

⁷⁰⁴ Gl. str. 16 sl.

⁷⁰⁵ Gl. str. 59 sl. Žal te teze za sedaj ni mogoče podkrepiti s kakršnimi koli arheološkimi ugotovitvami.

dvorov in pomembnih fevdalnih središč za večje koncentrirane naselbine, kot pa so bile zgolj navadne vasi.

Vsaj pri Kranju in Ptuju lahko nedvomno govorimo tudi o (v določeni meri) *socialno diferenciranem prebivalstvu*, ki so ga pri prvem dokumentirano sestavljali ministeriali, kleriki, svobodnjaki in podložniki (*mancipia*), tako slovanskega kot nemškega rodu, omenjeni v briksenških tradicijah. Tudi situacija na Ptuju je bila verjetno podobna – kot v številnih bolje dokumentiranih zgodnjeurbanih naselbinah je precej prebivalstva nedvomno sestavljal sloj podložnikov raznih poklicev, poleg njih salzburški »uradniki« različnega socialnega položaja (kastelani/ministeriali, kleriki ...), ter vsaj v 9. stoletju elitni, plemiški sloj, ki je jasno izpričan v odkritih grobovih.⁷⁰⁶ O *poklicni specializaciji* prebivalstva obravnavanih naselbin za sedaj še ne moremo podrobneje govoriti, bi pa odločilne odgovore lahko dala eventualna bodoča arheološka odkritja. Ravno v tem segmentu so namreč arheološke raziskave številnih zgodnjih mestnih središč po Evropi prinesle najbolj senzacionalna spoznanja. Posredno bi o različnih poklicih prebivalcev na Ptuju lahko sklepali ob omembi mitnine, ki predpostavlja promet ter redno in urejeno trgovanje, s tem pa obstoj trgovcev (redke najdbe bizantinskih novcev), tovornikov, nosačev, določenih obrtnikov, tavern, ter »uradniškega« sloja (mitničarji, sodniki, redarji idr.).⁷⁰⁷

Glede *organiziranih struktur* različnih vidikov lahko izpostavimo Ptuj, kjer Arnulfova darovnica poleg mitnine navaja posebno sodstvo za naselbino (*bannum*) – v tem času specifikum tržnih središč⁷⁰⁸ – ter most čez Dravo, z nedvomno zagotovljeno ustrežno oskrbo in vzdrževanjem. Vse to pa predpostavlja neko stopnjo notranje organiziranosti naselbine. S tem lahko pri Ptuju nedvomno povezujemo tudi oznako *civitas*, ki je v tedanjem času pomenila pomembnejši centralni kraj in vsekakor precej več kot običajno agrarno naselbino. Določeno organizirano strukturo je pomenil tudi obstoj več cerkvenih objektov z odgovarjajočim kulturnim/religioznim vplivom na življenje cele naselbine. V primeru Kranja za razpoznavanje organiziranih struktur ne razpolagamo s tako dobrim virom, vendar lahko opozorimo na zgođen obstoj cerkvenega objekta, prafarnega središča za velik del Gorenjske, in omembo v naselbini bivajočih klerikov in ministerialov. Dejstvo, da je bilo v drugi polovici 11. stoletja v Kranju vpricho briksenškega škofa, njegovega številnega spremstva ter »priložnostnih« obiskovalcev, izvedenih kar 38 zapisanih tradicij posesti,⁷⁰⁹ omogoča sklep o ustreznih strukturah za bivanje in oskrbo večjega števila ljudi. Posredno to nakazuje komuniciranje z okoliškim podeželjem, transport, menjavo dobrin in tako neko stopnjo rednejšega (organiziranega) trgovanja. Enega od elementov za določeno organizacijsko strukturo je nedvomno predstavljala tudi utrjenost kranjske naselbine – ohranjenost poznoantičnega obzidja. To je prostorsko definiralo meje, znotraj katerih se je oblikovalo in organiziralo življenje naselja. Občutek skupne varnosti in odgovarjajoče organiziranje obrambe ter vzdrževanja (lahko še precej improviziranih) obrambnih naprav, so nedvomno prispevali k posebni skupni zavesti o pripadnosti naspram »onim zunaj«, kar je bil lahko eden od pomembnih zgodnjih indicev mestne identitete. Ravno to pa nam z vidika »zuna-

⁷⁰⁶ Gl. str. 42, op. 178.

⁷⁰⁷ Gl. str. 59.

⁷⁰⁸ Gl. str. 47 sl.

⁷⁰⁹ Gl. str. 72 sl.

njih« po mojem mnenju dokazuje detajl iz listine za Škofjo Loko iz leta 973, ki govori o *via Chreinariorum*, cesti Kranjčanov.⁷¹⁰

Kljub precejšnji rudimentarnosti teh kazalcev zgodnjega mestnega značaja in dejstvu, da v primerih Škofje Loke, Gorice, Slovenj Gradca (in enako Ljubljane) vse do 12. stoletja iz pisnih virov ne razpolagamo niti s takšnimi posrednimi indici, sem prepričan, da bi temeljite arheološke raziskave v marsičem potrdile oziroma dopolnile zasedaj še hipotetične ugotovitve. Nedvomno pa lahko zaključimo sledeče: vse obravnavane naselbine so se do 12. stoletja izkristalizirale kot bistveno drugačne od preprostih agrarnih naselij – kot centralna naselja s spektrom različnih neagrarnih funkcij. Vsa so se do 13. stoletja razvila – med najstarejšimi na današnjem slovenskem ozemlju – v celovito izoblikovana srednjeveška mesta in tako še v pravnem pogledu dopolnila večstoleten naselbinski razvoj. Glede na to bi bilo nujno relativizirati in korigirati tradicionalno mnenje slovenskega zgodovinopisja o »propadu antičnih mest in nastanku agrarne pokrajine, v kateri so od 12. stoletja nastajala mesta popolnoma na novo«. Agrarna pokrajina je poleg pravih agrarnih naselij (vasi) že od zgodnjega srednjega veka zajemala tudi večja naselbinska središča s poudarjenim neagrarnim značajem, morda že urbanimi potezami (npr. Ptuj, Kranj) in mnogimi nastavki za zgodnje izoblikovanje v »pravo« mesto. Dejansko moramo poleg vasi računati z obstojem drugačne, dosedaj pri obravnavah teh obdobj neupoštevane naselbinske kategorije – centralnimi kraji zgodnjega oz. visokega srednjega veka. Ali bi jih v obdobju do 12. stoletja že lahko imenovali »mesto« ali »mestna naselbina«?

Ob pomanjkanju arheološko podkrepjenih argumentov in trenutno tudi v okviru evropske primerjalne zgodovine mest še neenotni terminologiji, bi bilo to morda za sedaj še sporno ali pretirano. V mednarodni strokovni srenji še ni konsenza glede terminologije za zgodnje centralne naselbine neagrarnega značaja, in diskusija je še vedno odprta. V literaturi zasledimo različne termine: zgodnja mesta, zgodnesrednjeveška mesta, zgodnje mestne naselbine, zgodnje oblike mest, starejša mesta, mesta starejšega tipa, protomesta, predkomunalna mesta, predurbane naselbine, zgodnji mestni naselbinski kompleksi in podobno (*frühe Städte, Frühstädte, frühmittelalterliche Städte, frühstädtische Siedlungen, Frühformen der Stadt, ältere Städte, Städte alter Art, Protostädte, vorkommunalen Städte, präurbane Siedlungen, frühstädtische Siedlungskomplexe*). V vseh novejših obravnavah so te naselbine smatrane za zgodnjo fazo oziroma pojavno obliko kasnejših pravno izoblikovanih mest visokega in poznega srednjega veka. V bistvu novega gledanja gre za razumevanje in sprejemanje teh zgodnjih pojavov kot samostojne in posebne reprezentativne oblike fenomena mesto, in ne zgolj kot nepomembne predhodnike, »predzgodovino« kasnejših »pravih« mest. Odgovarjajoče takšnemu izhodišču večina strokovnjakov te zgodnjeurbane naselbinske oblike že označuje kot mesta, sicer z različnimi pridevki, ki jih ločujejo od kasnejše faze »pravnega«, »komunalnega mesta« (*Rechtsstadt, kommunale Stadt*).⁷¹¹

Zato nedvomno tudi slovenska zgodovinska znanost potrebuje nek strokovni termin, s katerim bi označevali zgodnje srednjeveške centralne kraje in jih jasno opredelili od navadnih agrarnih naselij. Za njihovo označitev predlagam in postavljam slovenski zgodovinski (in arheološki) stroki v diskusijo uporabo termina »zgodnjeurbana naselbina« ali »zgodnja

⁷¹⁰ Gl. str. 71.

⁷¹¹ Nekaj novejših prispevkov o tej problematiki: MÜLLER-MERTENS, *Frühformen*, str. 997 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen*; ENGEL, *Die deutsche Stadt*, str. 17 sl.; ISTA, *Wege zur mittelalterlichen Stadt*, str. 9 sl.; BRACHMANN, *Von der Burg zur Stadt*, str. 317 sl.; OPLL, *Das Werden*, str. 561 sl.

mestna naselbina« (ekvivalent v nemški historiografiji uporabljanih izrazov *frühstädtische Siedlung*, *präurbane Siedlung* in podobno). Poleg uvedbe nove terminologije pa je bistvenega pomena, da spremenimo in osvežimo zastarel, že davno preživet pogled na problematiko srednjeveških mest z novo, bolj življensko in realnostim tistega časa prilagojeno perspektivo. Upam, da sem s pričujočo študijo v tem vsaj do neke mere uspel.

VIRI IN LITERATURA

KRATICE

ARS	Arhiv Republike Slovenije
AUR	Algemeine Urkundenreihe
AV	Arheološki vestnik
BUB	→ Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich
CDAF	→ Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis
ČZN	Časopis za zgodovino in narodopisje
DArn	→ MGH, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III
DF I	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3, X/4
DH II	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae III
DH II	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae V
DH IV	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1
DK II	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV
DK III	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae IX
DKar I	→ MGH, Diplomata Karolinorum I
DLdD	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae ex stirpe Karolinorum I
DLdK	→ MGH, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum IV
DO I	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae I
DO II	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1
DO III	→ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2
FRA	Fontes rerum Austriacarum
Gradivo	→ Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku; Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku
GZM	→ Gradivo za zgodovino Maribora
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
MDC	→ Monumenta historica ducatus Carinthiae
MGH	Monumenta Germaniae historica
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
N. v.	Nova vrsta
RG	→ Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SUB	→ Salzburger Urkundenbuch
TB	→ Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen
UBSt	→ Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark
UBK	→ Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain
ZČ	Zgodovinski časopis
ZHVSt	Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark

VIRI

- Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblände im Mittelalter*, ed. Ernst SCHWIND, Alfons DOPSCH (Innsbruck 1895).
- Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis*, ed. Joseph ZAHN, *Fontes rerum Austriacarum* II, Diplomataria et acta, Band 31, 35, 36 (Wien 1870–1871).
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, ed. Tadija SMIČIKLAS (Zagreb 1905).
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Milko KOS, *Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani* 11 (Ljubljana 1936).
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Herwig WOLFRAM (Wien–Köln–Graz 1979).
- Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*, ed. Alfons DOPSCH, *Österreichische Urbare*, I. Abteilung, 2. Band (Wien–Leipzig 1910).
- Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten, I. Band: 957–1271*, ed. Hermann WIESFLECKER (Innsbruck 1949).
- Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten, II. Band / 1. Lieferung: Die Regesten Meinhards II. (I.) 1271–1295*, ed. Hermann WIESFLECKER (Innsbruck 1952).
- Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band (926–1283)*, ed. Theodor BITTERAU (München 1909).
- Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen*, ed. Oswald REDLICH, *Acta Tirolensia, Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols*, I. Band (Innsbruck 1886).
- Documetni Goriziani*, ed. Vincenzo JOPPI, v: *Archeografo Triestino, Nuova serie* XV (1890).
- Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502*, ed. Hermann WIESNER, *Österreichische Urbare*, III. Abteilung, 3. Band, I. Teil (Wien 1951).
- Gradivo za zgodovino Maribora, I. zvezek: Listine do 1259*, ed. Jože MLINARIČ (Maribor 1975).
- Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*, ed. Božo OTOPREPEC, SAZU, *Viri za zgodovino Slovencev* 14 (Ljubljana 1995).
- Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku VI/1 (Listine 1246–1255)*, ed. France BARAGA, *Thesaurus Memoriae, Fontes* 2 (Ljubljana 2002).
- Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Druga knjiga (801–1000)*, ed. Franc KOS (Ljubljana 1906).
- Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Tretja knjiga (1001–1100)*, ed. Franc KOS (Ljubljana 1911).
- Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Četrta knjiga (1101–1200)*, ed. Franc KOS (Ljubljana 1915).
- Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Peta knjiga (1201–1246)*, ed. Milko KOS (Ljubljana 1928).
- HORMAYR, Joseph:** *Kritisch-diplomatische Beyträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter. Mit mehreren hundert ungedruckten Urkunden*, Band I/2 (Wien 1803).
- Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori, ed. Franc KOS, v: *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* XII (1902), str. 57–84, 97–131, 137–176.
- Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii* (Brno 1969).
- Magnae Moraviae fontes historici IV. Leges – textus iuridici – supplementa* (Brno 1971).
- MGH, Capitularia regum Francorum I*, ed. Alfred BORETIUS (Hannover 1883).
- MGH, Capitularia regum Francorum II*, ed. Alfred BORETIUS, Victor KRAUSE (Hannover 1897).
- MGH, Diplomata Karolinorum I. Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen*, ed. Engelbert MÜHLBACHER (Hannover 1906).

- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae I. Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I.*, ed. Theodor SICKEL (München ²1980).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1. Die Urkunden Otto des II.*, ed. Theodor SICKEL (München ²1980).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. Die Urkunden Otto des III.*, ed. Theodor SICKEL (München ²1980).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins*, ed. Harry BRESSLAU (München ²1980).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Die Urkunden Konrads II. mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II.*, ed. Harry BRESSLAU (München ²1980).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae V. Die Urkunden Heinrichs III.*, ed. Harry BRESSLAU, Paul KEHR (München ²1980).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1. Die Urkunden Heinrichs IV.*, ed. Dietrich von GLADISS (Hannover ²1978).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae IX. Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich*, ed. Friedrich HAUSMANN (Wien–Köln–Graz 1969).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3. Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180*, ed. Heinrich APPELT (Hannover 1985).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/4. Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190*, ed. Heinrich APPELT (Hannover 1990).
- MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae ex stirpe Karolinerum I. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngern*, ed. Paul KEHR (Berlin 1934).
- MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinerum III. Die Urkunden Arnolfs*, ed. Paul KEHR (Berlin 1940).
- MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinerum IV. Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes*, ed. Theodor SCHIEFFER (Berlin 1960).
- MGH, *Formulae Merovingici et Karolini aevi*, ed. Karl ZEUMER (Hannover 1886).
- MGH, *Scriptores* 11, ed. Wilhelm WATTENBACH (Hannover 1854).
- MGH, *Scriptores* 23, ed. Georg Heinrich PERTZ (Hannover 1874).
- MGH, *Scriptores* 26, ed. Oswald HOLDER-EGGER (Hannover 1883).
- MGH, *Scriptores* 27, ed. Felix LIEBERMANN, Reinhold PAULI (Hannover 1885).
- DE RUBEIS, Ioannes F. B.**: *Monumenta ecclesiae Aquilejensis* (Argentinae 1740).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, Erster Band, Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232*, ed. August von JAKSCH (Klagenfurt 1896).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, Dritter Band, Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202*, ed. August von JAKSCH (Klagenfurt 1904).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, Vierter Band, Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269, Erster Teil 1202–1262*, ed. August von JAKSCH (Klagenfurt 1906).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, Vierter Band, Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269, Zweiter Teil 1263–1269*, ed. August von JAKSCH (Klagenfurt 1906).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, Fünfter Band, Die Kärntner Geschichtsquellen 1269–1286*, ed. Hermann WIESSNER (Klagenfurt 1956).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, Achter Band, Die Kärntner Geschichtsquellen 1310–1325*, ed. Hermann WIESSNER (Klagenfurt 1963).
- Monumenta historica ducatus Carinthiae, I. Ergänzungsheft zu Band I–IV 811–1269*, ed. August von JAKSCH (Klagenfurt 1915).
- PUCELJ, Pavel**: *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis descriptio* (1719), ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov 148r.
- Salzburger Urkundenbuch, II. Band: Urkunden von 790–1199*, ed. Willibald HAUTHALLER, Franz MARTIN (Salzburg 1916).

- Salzburger Urkundenbuch, III. Band: Urkunden von 1200–1246*, ed. Willibald HAUTHALLER, Franz MARTIN (Salzburg 1918).
- Urbarji freisinske škofije*, ed. Pavle BLAZNIK, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV, Viri za zgodovino Slovencev IV (Ljubljana 1963).
- Urbarji salzburske nadškofije*, ed. Milko KOS, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Viri za zgodovino Slovencev I (Ljubljana 1939).
- Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, I. Band: 777–1200*, ed. Franz SCHUMI (Laibach 1882/3).
- Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, II. Band: 1200–1269*, ed. Franz SCHUMI (Laibach 1884 u. 1887).
- Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, I. Band: 798–1192*, ed. Josef ZAHN (Graz 1875).
- Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, II. Band: 1192–1246*, ed. Josef ZAHN (Graz 1879).
- Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, IV. Band: 1260–1276*, ed. Heinrich APPELT, Gerhard PFERSCHY (Wien 1975).
- Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, I. Band. Die Siegelurkunden der Babenberger bis 1215*, ed. Heinrich FICHTENAU, Erich ZÖLLNER (Wien 1950).
- Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, II. Band. Die Siegelurkunden der Babenberger und ihrer Nachkommen von 1216 bis 1279*, ed. Heinrich FICHTENAU, Erich ZÖLLNER (Wien 1955).
- Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, IV. Band. Ergänzende Quellen 1195–1287*, ed. Oskar Frh. von MITIS, Heide DIENST, Christian LACKNER (Wien–München 1997).
- WEISS, Norbert:** *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI (Graz 2002), Quellen (CD-rom).

LITERATURA

- ADAM, Hildegard:** *Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. Ein Überblick über Zoll, Handel und Verkehr im 9. Jahrhundert*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte Nr. 126 (Stuttgart 1996).
- ALBERTONI, Giuseppe:** *Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter*, Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs 14 (Bozen 2003).
- Začetki razdrobljene briksenske posesti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju, v: → *Blaznikov zbornik*, str. 49–59.
- AMMANN, Hektor:** Thesen als Grundlage für eine Aussprache über die Stadtwerdung in der deutschen Schweiz und die Theorien über die Entstehung des mittelalterlichen Städtewesens, *Zeitschrift für Schweizerische Geschichte* 10 (1930), str. 527–529.
- ASMUS, Helmut:** *Metropole der Ottonenkaiser*, Sonderdruck aus: 1200 Jahre Magdeburg, Band I (Magdeburg 2001).
- AUGE, Oliver:** Stadtwerdung in Tirol. Ansätze, Erkenntnisse und Perspektiven vergleichender Stadtgeschichtsforschung, v: → *König Kirche Adel*, str. 307–364.
- AVGUŠTIN, Cene:** *Kranj. Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja*, Razprave Filozofske fakultete (Ljubljana 1999).
- Novejša raziskovanja o umetnostni zgodovini Kranja, v: → ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja*, str. XXXVIII–XLVII.

- AY, Karl-Ludwig:** Max Weber über die Stadt, v: → *Stadtgeschichtsforschung*, str. 69–80.
- BADER, Karl S., DILCHER, Gerhard:** *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*, Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft (Berlin–Heidelberg–New York 1999).
- Baiern, Ungarn und Slawen im Donaauraum*, Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4, Hg. W. KATZINGER, G. MARCKHGOTT (Linz/Donau 1991).
- BAUM, Wilhelm:** Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters (Klagenfurt 2000).
- BAUMGARTNER, Egon:** Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev, *ČZN* 28 (1933), str. 17–33.
- BAUMGARTNER, Ingeborg:** Schriftquellen zur Frühzeit des Friesacher Pfennigs. Eine Einführung, v: → *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs*, str. 35–134.
- Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*, Hg. B. DIESTELKAMP, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 11 (Köln–Wien 1982).
- Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft. Stadt–Land-Beziehungen in Deutschland und Frankreich, 14.–19. Jahrhundert*, Hg. N. BULST, J. HOOCK, F. IRSIGLER (Trier 1983).
- BLASCHKE, Karlheinz:** Qualität, Quantität und Raumbfunktion als Wesensmerkmale der Stadt vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: → *ISTI, Stadtgrundriss und Stadtentwicklung*, str. 59–72.
- *Stadtgrundriss und Stadtentwicklung*, Hg. P. JOHANEK, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 44 (Köln–Weimar–Wien 1997).
- BLAZNIK, Pavle:** *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka 1973).
- Blaznikov zbornik*, ur. M. BIZJAK, Loški razgledi, Doneski 11 (Ljubljana–Škofja Loka 2005).
- BOGYAY, Thomas von:** Mosapure und Zalavár, *Südostforschungen* 14 (1955), str. 349–405.
- BÖHME, Horst Wolfgang:** Burgenbau und Befestigungstechnik des 10. Jahrhunderts im deutschen Altsiedelland und in den Marken, v: → *Europas Mitte* 2, str. 694–700.
- BOSL, Karl:** *Bayern. Modelle und Strukturen seiner Geschichte* (München 1981).
- Die Städtepolitik der ersten Wittelsbacher in Bayern, v: → *ISTI, Bayern*, str. 219–242.
- BRACHMANN, Hansjürgen:** Der Markt als Keimform der mittelalterlichen Stadt. Überlegungen zu ihrer Genese im ostfränkischen Reich, v: → *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, str. 117–130.
- Von der Burg zur Stadt. Magdeburg und die ostmitteleuropäische Frühstadt. Versuch einer Schlußbetrachtung, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 317–348.
- BRATOŽ, Rajko:** Soča in prehodi čez reko v antiki, *Goriški letnik* 27 (2000), str. 27–50.
- BRAVERMANOVÁ, Milena, et al.:** Der Handel zwischen Ost und West, v: → *Europas Mitte* 1, str. 136 sl.
- Burg–Burgstadt–Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Hg. H. BRACHMANN (Berlin 1995).
- BÜTTNER, Heinrich:** Zum Problem des Marktes, vornehmlich nach Quellen des Westens und Südwestens des Reiches, bis zum Anfang des 12. Jahrhunderts, v: → *Das Marktproblem im Mittelalter*, str. 44–47.
- CALLIES, Horst:** Der Stadtbegriff bei Max Weber, v: → *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* I, str. 56–60.
- CHROPOVSKÝ, Bohuslav:** Das frühmittelalterliche Nitra, v: → *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* II, str. 159–175.
- Nitra und Großmähren, v: → *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, str. 131–136.
- CIGLENEČKI, Slavko:** Kastel Karnij in njegova posadka, v: → *Zakladi tisočletij*, str. 356–358.
- Poznoantično Posočje, *Goriški letnik* 27 (2000), str. 51–66.

- CLAUDE, Dietrich:** Aspekte des Binnenhandels im Merowingerreich auf Grund der Schriftquellen, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr* III, str. 9–99.
- CSENDES, Peter:** »Decus omne quod oppida poscunt ... hic reperire potes«. Antike Wurzeln mittelalterlicher Städte, v: → *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt*, str. 9–16.
- Der niederösterreichische Raum im 10. Jahrhundert, v: → *Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum*, str. 95–103.
- CURK, Jože:** Ob osemstoletnici trga Dravograda, *Kronika* 33 (1985), str. 5–10.
- O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije, *Kronika* 47 (1999), str. 1–10.
- O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora, *ČZN N.v.* 11 (1975), str. 183–212.
- Proštjska cerkev in minoritski samostan v Ptuj, *ČZN N.v.* 12 (1976), str. 31–67.
- Proštjska cerkev na Ptuj, *ČZN N.v.* 32 (1996), str. 6–17.
- *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja* (Maribor 1991).
- Das Bild der Stadt in der Neuzeit: 1400–1800*, Hg. W. BEHRINGER, B. ROECK (München 1999).
- Das Marktproblem im Mittelalter. Referate und Aussprachen auf der dritten Arbeitstagung des Kreises für Stadtgeschichte vom 30. September–3. Oktober 1960 in Konstanz*, bearbeitet von P. SCHÖLLER, *Westfälische Forschungen* 15 (1962).
- Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer*, Hg. G. PFERSCHY, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10 (Graz–Wien–Köln 1980).
- 900 let Kranja. Spominski zbornik* (Kranj 1960).
- Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt*, Hg. G. ISENBERG, B. SCHOLKMANN, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 45 (Köln–Weimar–Wien 1997).
- Die Friesacher Münze im Alpen–Adria Raum*, Hg. R. HÄRTEL, Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2, Schriftenreihe der Akademie Friesach 1 (Graz 1996).
- Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, Hg. J. JARNUT, P. JOHANNEK, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 43 (Köln–Weimar–Wien 1998).
- Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)*, Hg. M. ALRAM, R. HÄRTEL, M. SCHREINER, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 300. Band (Wien 2002).
- Die mittelalterliche Städtebildung im Südöstlichen Europa*, Hg. H. STOOB, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 4 (Köln–Wien 1977).
- Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, Hg. W. RAUSCH, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas III (Linz/Donau 1974).
- Die Stadt des Mittelalters I. Begriff, Entstehung und Ausbreitung*, Wege der Forschung 243, Hg. C. HAASE (Darmstadt 1975).
- Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, Hg. W. RAUSCH, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I (Linz 1963).
- DILCHER, Gerhard:** Die Rechtsgeschichte der Stadt, v: → BADER, DILCHER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, str. 251–828.
- Historiographische Traditionen, Sachprobleme und Fragestellungen der Erforschung der mittelalterlichen Stadt, v: → *Stadt und Recht im Mittelalter*, str. 73–95.
- Marktrecht und Kaufmannsrecht im Frühmittelalter, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr* III, str. 392–417.
- Max Webers Stadt und die historische Stadtforschung der Mediävistik, *Historische Zeitschrift* 267 (1998), str. 91–125.
- Rechtshistorische Aspekte des Stadtbegriffs, v: → *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* I, str. 12–32.

- Stadtherrschaft oder kommunale Freiheit – das 11. Jahrhundert als Kreuzweg?, v: → *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, str. 31–44.
- DINKLAGE, Karl:** Völkermarkt zwischen Abt und Herzog, *MIÖG* 67 (1959), str. 278–305.
- DIPPOLD, Günther:** Die Städtegründungen der Andechs-Meranier in Franken, v: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Mittelalter. Ausstellung in Bamberg vom 19. 6. bis 30. 9. 1998* (Mainz am Rhein 1998), str. 183–196.
- DONAT, Peter:** Handwerk, Burg und frühstädtische Siedlungen bei nordwestslawischen Stämmen, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 92–107.
- DOPSCH, Heinz:** Beobachtungen zum Verhältnis von Ministerialität und Stadt in der Steiermark, v: → *Stadt und Ministerialität*, str. 151–154.
- Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter, v: → *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II*, Hg. H. PATZE, Vorträge und Vorschungen XIX (Sigmaringen 1976), str. 387–417.
- Die »armen« und die »reichen« Bürger. Der Sühnebrief vom 20. April 1287 als ältestes Stadtrecht, v: → *Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung*, str. 26–39.
- Die Karolinger und Ottonen, v: → *Geschichte Salzburgs I*, str. 157–228.
- Die steirischen Otakare. Zu ihrer Herkunft und ihren dynastischen Verbindungen, v: → *Das Werden der Steiermark*, str. 75–139.
- Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Vewandtschaft, *Carinthia I* 161 (1971), str. 95–124.
- Wann wurde Salzburg Stadt?, v: → *Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung*, str. 11–25.
- Zur topographischen, rechtlichen und gesellschaftlichen Struktur bayerischer Bischofsstädte. Regensburg, Salzburg, Passau und Freising im Vergleich, v: → *Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa*, str. 61–102.
- DOPSCH, Heinz, BRUNNER, Karl, WELTIN, Maximilian:** *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter*, Österreichische Geschichte 1122–1278 (Wien 1999).
- DOPSCH, Heinz, HOFFMANN, Robert:** *Geschichte der Stadt Salzburg* (Salzburg–München 1996).
- DOPSCH, Heinz, MEYER, Therese:** Von Bayern nach Friaul. Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfängen in Kärnten und Friaul, Krain und Istrien, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 65 (2002), str. 293–370.
- EBNER, Herwig:** Die politische und verfassungsrechtliche Stellung der Traungauer in der ehemaligen Untersteiermark, v: → *Das Werden der Steiermark*, str. 277–307.
- Steirische Burg- und Schloßkapellen und ihre Patrozinien, *ZHVSt* 49 (1958), str. 67–82.
- ELMERS, Detlev:** Die Rolle der Binnenschifffahrt für die Entstehung der mittelalterlichen Städte, v: → *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, str. 137–147.
- ENGEL, Evamaria:** *Die deutsche Stadt des Mittelalters* (München 1993).
- Wege zur mittellaterlichen Stadt, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 9–26.
- ENNEN, Edith:** *Die europäische Stadt des Mittelalters* (Göttingen 1972, ⁴1987).
- *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (Bonn 1953, ³1981).
- Frühgeschichte der europäischen Stadt – wie ich sie heute sehe, v: → ISTA, *Gesammelte Abhandlungen*, str. 259–284.
- *Gesammelte Abhandlungen zum europäischen Städtewesen und zur rheinischen Geschichte*, Hg. G. DROEGE, K. FEHN et al. (Bonn 1977).
- Europas Mitte um 1000, 27. Europaratsausstellung, Band 1 und 2: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Hg. A. WIECZOREK, H.-M. HINZ (Stuttgart 2000).
- European Towns. Their Archaeology and Early History*, Ed. M. W. BARLEY (London–New York–San Francisco 1977).
- FEGER, Otto:** Märkte und Marktrechte im Bodenseeraum, v: → *Das Marktproblem im Mittelalter*, str. 47–55.
- FEHN, Klaus:** *Die zentralörtlichen Funktionen früherer Zentren in Altbayern. Raumbindende Umland-*

- beziehungen im bayerisch-österreichischen Altsiedelland von der Spätlatenezeit bis zum Ende des Hochmittelalters (Wiesbaden 1970)
- FERLUGA, Jadran:** Bizanc na Jadranu (6.–13. stoletje), ZČ 44 (1990), str. 363–386.
- Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV*, str. 616–642.
- FISCHER, Herbert:** *Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Städtebildung*, Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten, Band I (Wien 1952).
- FLASCHENECKER, Helmut:** Die Städte- und Märktegründungspolitik bayerischer Bischöfe im 13. Jahrhundert, v: → *1204 und die Folgen*, str. 151–166.
- Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, Band I*, Hg. W. Rausch (Linz/Donau 1978).
- Freising als Bürgerstadt. Festschrift zur Tausendjahrfeier*, Hg. H. GLASER, Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 35 (Regensburg 1996).
- FRESACHER, Walter:** Klagenfurt – eine Edlinger-Siedlung?, *Carinthia I* 150 (1960), str. 118–161.
- FRÖLICH, Karl:** Das Verfassungstopographische Bild der mittelalterlichen Stadt im Lichte der neueren Forschung, v: → *Die Stadt des Mittelalters I*, str. 274–330.
- Frühgeschichte der europäischen Stadt. Voraussetzungen und Grundlagen*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 44, Hg. H. BRACHMANN, J. HERRMANN (Berlin 1991).
- Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*, Hg. J. HENNING, A. T. RUTTKAY (Bonn 1998).
- FÜGEDI, Erik:** Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn, *Alba regia – Annales musei Stephani regis X* (1969), str. 101–118.
- GALUŠKA, Luděk:** Staré Město – Uherské Hradiště, v: → *Europas Mitte 1*, str. 323–326.
- GÄNSER, Gerald:** Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner« (2. Teil), *ZHVSt* 85 (1994), str. 73–122.
- Graz, v: *Österreichischer Städteatlas, 5. Lieferung, 1. Teil* (Wien 1996).
- GEBHARDT, Michael, SILLER, Max:** Burg und »Stadt« vom Germanischen bis zum Frühmittelhochdeutschen, v: → *Stadt–Burg–Festung*, str. 139–165.
- GEREVICH, László:** Hungary, v: → *European Towns*, str. 430–454.
- The Rise of Hungarian Towns Along the Danube, v: → *Towns in Medieval Hungary*, str. 26–50.
- Geschichte Salzburgs. Stadt und Land, Band I: Vorgeschichte–Altertum–Mittelalter*, Hg. H. DOPSCH, H. SPATZENEGGER (Salzburg 1983).
- GIESLER, Jochen:** *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen, Teil 2: Historische Interpretation*, Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Band 1 (Rahden/Westfalen 1997).
- GILLINGHAM, John:** *Richard I.* (New Haven and London 1999).
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II: Družbena razmerja in gibanja*, SAZU (Ljubljana 1980).
- GRAFENAUER, Bogo:** Novejša literatura o Samu in njeni problemi, ZČ IV (1950), str. 151–169.
- Ptuj v srednjem veku, ZČ XXV (1970), str. 157–175.
- Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, *SAZU, Razprave V 1. razreda, Hauptmannov zbornik* (Ljubljana 1966), str. 39–76.
- *Zgodovina slovenskega naroda, I. zvezek. Od naselitve do uveljavljanja frankovskega reda (z uvodnim pregledom zgodovine slovenskega ozemlja do naselitve alpskih Slovanov* (Ljubljana 1978).
- *Zgodovina slovenskega naroda, II. zvezek. Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov* (Ljubljana 1965).
- GRIMM, Paul:** Zu ottonischen Märkten im westlichen Mittelelbe- und Saalgebiet, v: → *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter I*, str. 332–337.

- GUTKAS, Karl:** Das österreichische Städtewesen im Mittelalter, v: → *Die mittelalterliche Städtebildung im Südöstlichen Europa*, str. 134–163.
- Die Bedeutung der Grundherrschaften für die Stadt- und Marktwerdung niederösterreichischer Orte, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge 23 (1957), str. 48–64.
- Die Entwicklung des österreichischen Städtewesens im 12. und 13. Jahrhundert, v: → *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, str. 77–92.
- GYÖRFFY, György:** Der Donauraum zwischen Bayern, Mähren und Ungarn im 10. Jahrhundert, v: → *Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum*, str. 41–54.
- HAASE, Carl:** Die mittelalterliche Stadt als Festung, v: *Die Stadt des Mittelalters I*, str. 377–407.
- Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen, v: *Die Stadt des Mittelalters I*, str. 60–94.
- HAHN, Wolfgang:** Salzburg und die Anfänge der Münzprägung in Kärnten. Die südostdeutsche Münzlandschaft in der sächsisch-salischen und frühen Stauferzeit, v: → *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria Raum*, str. 15–38.
- HAMMER, Elke:** Der Münzumschlag in Cividale aufgrund der Schriftquellen, v: → *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria Raum*, str. 385–393.
- HARDT-FRIEDERICH, Friederun:** Markt, Münze und Zoll im ostfränkischen Reich bis zum Ende der Ottonen, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 116 (1980), str. 1–31.
- HÄRTEL, Reinhard:** Der Münzumschlag im Patriarchat Aquileia aufgrund der Schriftquellen, v: → *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria Raum*, str. 405–450.
- Görz und die Görzer im Hochmittelalter, *MIÖG* 110 (2002), str. 1–66.
- HASSINGER, Herbert:** Die Handels- und Verkehrsstellung Villachs bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts, *Carinthia I* 166 (1976), str. 211–282.
- Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300, *MIÖG* 73 (1965), str. 292–361.
- HAUPTMANN, Ljudmil:** Grofovi Višnjegorski, *Rad JAZU* 250 (1935), str. 215–239.
- *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, SAZU, Dela 10 I. razreda (Ljubljana 1954).
- Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa*, Památky archeologické – Supplementum 6, Hg. H. BRACHMANN, J. KLÁPŠTĚ (Prague 1996).
- HAUSMANN, Friedrich:** Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul. Besitz, Dienstmansschaft, Ämter, v: → *Das Werden der Steiermark*, str. 225–275.
- HAVERKAMP, Alfred:** Die »frühbürgerliche« Welt im hohen und späteren Mittelalter. Landesgeschichte und Geschichte der städtischen Gesellschaft, *Historische Zeitschrift* 221 (1975), str. 571–602.
- HEIT, Alfred:** Die mittelalterliche Städte als begriffliches und definitorisches Problem, *Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege* 5 (1978), str. 350–408.
- Vielfalt der Erscheinung – Einheit des Begriffs? Die Stadtdefinition in der deutschsprachigen Stadtgeschichtsforschung seit dem 18. Jahrhundert, v: → *Vierlei Städte*, str. 1–12.
- Stadt, Stadt-Land-Beziehung, Städtelandschaft. Über die Entwicklung der geschichtswissenschaftlichenn Definition historischer Siedlungsphänomene, v: → *Städtelandschaft – Städtenetz – zentralörtliches Gefüge*, str. 55–78.
- HENSEL, Witold:** The Origins of Western and Eastern European Slav Towns, v: → *European Towns*, str. 373–390.
- Untersuchungen über die Anfänge der Städte in Polen, v: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter II*, str. 176–189.
- HERRMANN, Erwin:** Zu den Stadtrechtsverleihungen der Grafen von Andechs, *Oberbayerisches Archiv* 107 (1982), str. 179–184.
- HERRMANN, Joachim:** Stadtentstehung im historischen Vergleich. Zu einigen Ergebnissen und Fragestellungen, v: → *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, str. 315–325.
- HIRSCH, Hans:** *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter* (Darmstadt 21958).

- HLAVÁČEK, Ivan:** Zur Frage der Siedlungstypen im böhmischen Staat der Přemyslidenherzöge vom 9. bis zum 12. Jahrhundert, v: → *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, str. 261–271.
- HÖFLER, Janez:** Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupniji Radovljica in Kranj, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae 10. Miscellanea* (Ljubljana 1988), str. 201–251.
- *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat / Goriška nadškofija, Tržaška škofija* (Nova Gorica 2001).
- Ob novih odkritjih srednjeveških fresk v mestni župnijski cerkvi sv. Jurija v Ptujju, *ČZN N.v.* 24 (1988), str. 31–50.
- *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Razprave Filozofske fakultete (Ljubljana 1986).
- HOLZFURTNER, Ludwig:** Burg und Markt. Vorstufen der Residenzbildung in hochmittelalterlichen Adelherrschaften, v: → *1204 und die Folgen*, str. 139–150.
- HYE, Franz-Heinz:** Die Städte und Märkte in den Ostalpen im 11. Jahrhundert, v: → *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, str. 193–206.
- *Innsbruck. Geschichte und Stadtbild bis zum Anbruch der Neuen Zeit*, Tiroler Heimattblätter, Sonderband – 800 Jahre Stadt Innsbruck (Innsbruck–Wien 1980).
- Städtepolitik in Tirol unter Meinhard II. und seinen Nachfolgern (bis 1363), v: *Eines Fürsten Traum. Meinhard II. – Das Werden Tirols*, Tiroler Landesausstellung 1995 (Innsbruck 1995), str. 274–277.
- IRSIGLER, Franz:** Edith Ennen. Anmerkungen zu Werk und Wirkung, v: → *Mitteleuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit*, str. 1–19.
- Stadt und Umland in der historischen Forschung. Theorien und Konzepte, v: → *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft*, str. 13–38.
- Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt?, *Universitätsreden* 51, Universität des Saarlandes (Saarbrücken 2003), str. 17–44.
- ISENMANN, Eberhard:** *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Stuttgart 1988).
- JAKOBS, Hermann:** Stadtgemeinde und Bürgertum um 1100, v: → *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*, str. 14–54.
- JANKUHN, Herbert:** Zusammenfassende Schlußbemerkungen, v: → *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter II*, str. 305–322.
- JANNSEN, Walter:** Die mittelalterliche Stadt als Problem der Archäologie, v: → *Stadtkernforschung*, str. 3–10.
- JOHANEK, Peter:** Der »Außenhandel« des Frankenreiches der Merowingerzeit nach Norden und Osten im Spiegel der Schriftquellen, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr III*, str. 214–254.
- Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV*, str. 7–68.
- Die Mauer und die Heiligen. Stadtvorstellungen im Mittelalter, v: → *Das Bild der Stadt in der Neuzeit*, str. 26–38.
- Die österreichische Stadtgeschichtsforschung zur mittelalterlichen Epoche. Leistungen – Defizite – Perspektiven, *Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* 5 (2000), str. 5–22.
- Die Raffelstettener Zollordnung und das Urkundenwesen der Karolingerzeit, v: → *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum*, str. 211–229.
- KAHL, Hans-Dietrich:** *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*, Dopolnilni zvezek (Supplementum) k: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, Situla 39 (Ljubljana 2002).

- Die Karolingerpfalz Karnburg, v: → ISTI, *Streifzüge durch das Mittelalter*, str. 195–222.
- Reginos *Mosaburh*, v: → ISTI, *Streifzüge durch das Mittelalter*, str. 223–232.
- *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, Hg. R. BRATOŽ, P. ŠTIH (Ljubljana 2008).
- Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (Kamnik 1985).
- KASTELIC, Jože**: Staroslovanski Kranj, v: → *900 let Kranja*, str. 38–50.
- KATZINGER, Willibald**: Die Märkte Oberösterreichs. Eine Studie zu ihren Anfängen im 13. und 14. Jahrhundert, v: → *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs* 1, str. 69–150.
- KEYSER, Erich**: Der Stadtgrundriss als Geschichtsquelle, v: → *Die Stadt des Mittelalters* I, str. 364–376.
- KIEßLING, Rolf**: Die Zentralitätstheorie und andere Modelle zu den Stadt-Land-Verhältnis, v: → *Zentren*, str. 17–40.
- Zwischen Stadt und Dorf? Zum Markt-begriff in Oberdeutschland, v: → *Vielerlei Städte*, str. 121–143.
- KLAAR, Adalbert**: Die Siedlungsformen der Altstadt von Villach, v: → *900 Jahre Villach*, str. 33–44.
- KNIFIC, Timotej**: Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem, v: *Preddvor v času in prostoru. Zbornik občine Preddvor* (Preddvor 1999), str. 55–67.
- Gradišče nad Bašljem, v: → *Zakladi tisočletij*, str. 398–401.
- Na stičišču treh svetov. Arheološki podatki o Goriški v zgodnjem srednjem veku, *Goriški letnik* 29 (2002), str. 5–30.
- Vojščaki iz mesta Karnija, v: *Kranjski zbornik 1995* (Kranj 1995), str. 23–40.
- KNIFIC, Timotej, SVOLJŠAK, Drago**: Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nove Gorice), *AV XXXV* (1984), str. 277–284;
- KNITTLER, Herbert**: *Städte und Märkte*, Herrschaftsstruktur und Ständebildung, Band 2 (Wien 1973).
- Städtewesen, Handel und Gewerbe, v: → *Österreich im Hochmittelalter*, str. 473–494.
- Stadtgeschichtsforschung in Österreich. Entwicklung, Aufgaben und Probleme, v: → *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert*, str. 379–400.
- KÖBLER, Gerhard**: burg und stat – Burg und Stadt?, *Historisches Jahrbuch* 87 (1967), str. 305–325.
- *Civitas* und *vicus*, *burg*, *stat*, *dorf* und *wik*, v: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* I, str. 61–76.
- Mitteleuropäisches Städtewesen in Salischer Zeit. Die Ausgliederung exemter Rechtsbezirke in Mittel- und Niederrheinischen Städten, v: → *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*, str. 1–13.
- Zur Entstehung des mittelalterlichen Stadtrechtes, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 86 (1969), str. 177–198.
- KOLLER, Fritz**: Die Anfänge der Salzburger Städte. *Civitas* und verwandte Begriffe in den Salzburger Quellen, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 128 (1988), str. 5–31.
- KOLLER, Heinrich**: Bamberg und Villach, v: *Festschrift Karl Pivec*, Hg. A. HAIDACHER, H. E. MAYER, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 12 (Innsbruck 1966), str. 223–233.
- Die mittelalterliche Stadtmauer als Grundlage städtischen Selbstbewußtseins, v: → *Stadt und Krieg*, str. 9–25.
- Die Raffelstetter Zollordnung und die mährischen Zentren, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 283–284.
- Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen und Stadtgründungen im Ostalpenraum, v: → *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs* 1, str. 1–68.

- König Arnolfs großes Privileg für Salzburg, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 109 (1969), str. 65–75.
- Zur Entwicklung der Stadtgeschichtsforschung im deutschsprachigen Raum, v: → *Stadtgeschichtsforschung*, str. 1–18.
- Zur Vorgeschichte der Gurker Bistumsgründung, *Carinthia I* 161 (1971) [Festgabe zum 900-Jahrjubiläum des Bistums Gurk, 1. Teil], str. 51–76.
- KOMAC, Andrej**: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 5 (Ljubljana 2006).
- König Kirche Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden Gebieten (6.–13. Jahrhundert)**, hg. R. LOOSE, S. LORENZ (Lana 1999).
- KOROŠEC, Paola**: Naselbinska struktura Ptuja v slovanskem obdobju zgodnjega srednjega veka s poudarkom na 9. stoletju, v: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem. Šumijev zbornik* (Ljubljana 1999), str. 79–85.
- *Nekropola na ptujskem gradu. Turnirski prostor* (Ptuj 1999).
- Zgodnjesrednjeveška nekropola na ptujskem gradu, *ZČ* 26 (1972), str. 13–31.
- KOS, Franc**: K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 1 (1919–1920), str. 4–20.
- Najstarejši statut mesta Gorice, *Carniola N. v.* 7 (1916), str. 282–284.
- KOS, Milko**: Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku, *AV XXI–XXII* (1979–1971), str. 7–16.
- Postanek in razvoj Kranjske, v: *ISTI, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*, ur. B. GRAFENAUER (Ljubljana 1985), str. 234–257.
- Starejša naselitev na Kranjski ravnini, v: → *900 let Kranja*, str. 51–73.
- Stari trg in sorodna krajevna imena, *Geografski vestnik V–VI* (1929–1930), str. 166–173.
- KOS, Peter**: Der Friesacher Pfennig und seine Nachprägungen im slowenischen Gebiet, v: → *Die Friesacher Münze im Alpen–Adria Raum*, str. 157–190.
- Kovnica srebrnih novcev v Slovenj Gradcu v 12. in 13. stoletju, v: → *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II*, str. 103–108.
- Srednjeveška kovnica v Kamniku, v: → *Kamnik 1229–1979*, str. 42–44.
- *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C.–A.D. 1000*, Situla 24 (Ljubljana 1986).
- KOSI, Miha**: K problemu mitnine v srednjem veku, v: *Gestrinov zbornik*, ur. D. MIHELIC (Ljubljana 1999), str. 247–261.
- Na meji imperija. Kostanjevica in oblikovanje državne meje na Dolenjskem v srednjem veku, v: *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta*, ur. A. SMREKAR (Kostanjevica na Krki 2003), str. 77–95.
- Nastanek mesta Gorica – dileme in nove perspektive, *Kronika* 55 (2007) [Iz zgodovine Goriške], str. 171–184.
- *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*, Zbirka ZRC 20 (Ljubljana 1998).
- Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (*civitas Pettovia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku), I. del, *ZČ* 59 (2005), str. 269–331.
- Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (*civitas Pettovia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku), II. del, *ZČ* 63 (2009), v tisku.
- Začetki mesta Slovenj Gradec. Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku, *Kronika* 56 (2008) [Iz zgodovine Koroške], str. 131–164.
- Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest (Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku), v: → *Blaznikov zbornik*, str. 83–110.
- KRAWARIK, Hans**: Die »Judendörfer« Österreichs, *Carinthia I* 194 (2004), str. 411–444.
- KRISTÓ, Gyula**: Internationale Wege durch das Karpatenbecken, v: → *Europas Mitte* 1, str. 139–140.

- KUBINYI, András:** Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters, v: → *Städtische Randgruppen und Minderheiten*, str. 183–199.
- KURNATOWSKA, Zofia:** Frühstädtische Entwicklung an den Zentren der Piasten in Großpolen, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 133–148.
- LAICHMANN, Michaela:** Friesach, v: *Österreichischer Städteatlas*, 7. Lieferung (Wien 2002).
- LASZLOVSZKY, József:** Frühstädtische Siedlungsentwicklung in Ungarn, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 307–316.
- LECIEJEWICZ, Lech:** Kaufleute in westslawischen Frühstädten in archäologischer Sicht, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 60–67.
- LE GOFF, Jacques:** Die Stadt, v: *Schauplatz Mittelalter Friesach. Kärntner Landesausstellung 2001, Band I: Einführung* (Klagenfurt 2001), str. 21–38.
- LEVEC, Vladimír:** *Pettauer Studien. Untersuchungen zur älteren Flurverfassung, III. Abteilung*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band 35 (Wien 1905).
- LUDAT, Herbert:** Frühformen des Städtewesens in Osteuropa, v: → *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, str. 527–553.
- MACHÁČEK, Jiří:** Pohansko bei Brčclav, v: → *Europas Mitte* 1, str. 330–332.
- MARCKHGOTT, Gerhart:** Zur Bezeichnung der Stadtbewohner in den Quellen des Hochmittelalters, v: → *Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa*, str. 225–231.
- MECKSEPER, Cord:** Zur Typologie und Verbreitung stauferzeitlicher Stadtgrundrisse, v: → *Stadt in der Stauferzeit*, str. 51–78.
- MELIK, Vasilij:** Mesto (civitas) na Slovenskem, *ZČ* 26 (1972), str. 299–316.
- MEYER, Therese, KARPF, Kurt:** Zur Herkunft der Grafen von Görz. Genealogische Studie zur Genese einer Dynastie im Südostalpenraum, *Südost-Forschungen* 59 (2000), str. 34–98.
- MIHELIC, Darja:** K podobi Gorice v srednjem veku, *Goriški letnik* 29 (2002), str. 55–65.
- Mitteuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit. Edith Ennen gewidmet*, Hg. W. JANSSEN, M. WENSKY (Köln–Weimar–Wien 1999).
- MITTERAUER, Michael:** Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe, v: → *ISTI, Markt und Stadt im Mittelalter*, str. 22–51.
- Jahrmarktkontinuität und Stadtentstehung, v: → *ISTI, Markt und Stadt im Mittelalter*, str. 154–191.
- *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Monographien zur Geschichte des Mittelalters 21 (Stuttgart 1980).
- Typen und räumliche Verteilung der mittelalterlichen Städte und Märkte in den österreichischen Ländern, v: *Erzeugung, Verkehr und Handel in der Geschichte der Alpenländer*, Tiroler Wirtschaftsstudien 33 (Innsbruck 1977), str. 252–282.
- Von der antiken zur mittelalterlichen Stadt, v: → *ISTI, Markt und Stadt im Mittelalter*, str. 52–67.
- Wirtschaft und Handel, v: → *Geschichte Salzburgs* I, str. 419–436.
- Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Raffelstetten, v: → *ISTI, Markt und Stadt*, str. 235–263.
- Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung, v: *Bericht über den 19. österreichischen Historikertag in Graz 1992*, Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker u. Geschichtsvereine 28 (Wien 1993), str. 215–222.
- MLINARIČ, Jože:** Mariborska župnija do leta 1600, *ČZN* N.v. 9 (1973), str. 234–262.
- Župnija sv. Martina v Šmartnem v srednjem veku, v: → *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* II, str. 63–74.
- Župnija sv. Pankracija pri Slovenjem Gradcu do pridružitve ljubljanski škofiji leta 1533, v: → *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* I, str. 101–146.
- MÜHLE, Eduard:** Die ostslawische Stadt im 11. Jahrhundert, v: → *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im Mittelalter*, str. 315–357.

- MÜLLER, Robert:** Ethnische Verhältnisse in der Umgebung von Keszthely und Zalavár im 9.–10. Jahrhundert, v: → *Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum*, str. 163–172.
- MÜLLER–MERTENS, Eckhard:** Frühformen der mittelalterlichen Stadt oder Städte eigener Art im Frühmittelalter? Reflexion auf die fränkisch-deutsche Stadtentwicklung vor der Jahrtausendwende, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 35 (1987), str. 997–1006.
- NABERGOJ, Tomaž:** *Poskus računalniške analize tradicijskih listin briksenskega škofa Altwina*, Neobjavljena diplomska naloga, Filozofska fakulteta (Ljubljana 1992).
- NEUMANN, Dieter:** Villach, v: *Österreichischer Städteatlas*, 5. Lieferung, 2. Teil (Wien 1997).
- NEUMANN, Wilhelm:** Die Urkunde vom 8. februar 1060, v: *900 Jahre Villach*, str. 9–12.
- Villach – Stadtgeschichte oder Roman?, v: *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. Festschrift für Alfred Ogris zum 60 Geburtstag*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 84 (Klagenfurt 2001), str. 81–89.
- Zur Geschichte von Burg und Stadt Villach, *Neues aus Alt-Villach* 37 (2000), str. 103–142.
- 900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, Hg. W. NEUMANN (Villach 1960).
- NICHOLAS, David:** *The Growth of the Medieval City* (New York 1997).
- Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta* (Maribor 1969).
- OGRIS, Alfred:** Der Kampf des Bistums Gurk um Friesach bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts, *Carinthia I* 161 (1971), str. 163–174.
- *Die Bürgerschaft in den mittelalterlichen Städten Kärntens bis zum Jahre 1335*, Das Kärntner Landesarchiv, 4. Band (Klagenfurt 1974).
- OPLL, Ferdinand:** Das Werden der mittelalterlichen Stadt, *Historische Zeitschrift* 280 (2005), str. 561–589.
- Stadtgründung und Stadtwerdung. Bemerkungen zu den Anfängen des Städtewesens in Österreich, v: → *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte*, str. 13–30.
- Zur österreichischen Stadtgeschichtsforschung. Bilanz und Perspektiven, v: → *Stadt und Region*, str. 43–72.
- Österreich im Hochmittelalter (907–1246)*, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs, Band 17, hg. A. DRABEK (Wien 1991).
- Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte*, Hg. E. ZÖLLNER, Schriften des Institutes für Österreichkunde 46 (Wien 1985).
- OTOREPEC, Božo:** Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika, v: → *Kamnik 1229–1979*, str. 23–32.
- *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana 1988).
- PAHIČ, Stanko:** Die Erforschung der Römerstrassen im nordöstlichen Slowenien, *AV* 34 (1983), str. 247–287.
- PASCHINGER, Herbert:** Die Standortverlegung der zentralen Siedlung Mittelkärntens, v: *Die Landeshauptstadt Klagenfurt, Band 1* (Klagenfurt 1970), str. 22–36.
- PATZE, Hans:** Stadtgründung und Stadtrecht, v: → *Recht und Schrift im Mittelalter*, str. 163–196.
- PAVLIN, Vojko:** Goriško gospostvo na začetku 16. stoletja, *Kronika* 55 (2007) [Iz zgodovine Goriške], str. 185–200.
- PEYER, Hans Conrad:** *Von der Gastfreundschaft zum Gasthaus. Studien zur Gastlichkeit im Mittelalter*, Schriften der Monumenta Germaniae historica 31 (Hannover 1987).
- PFEIFER, Gustav:** Ministerialität und geistliche Stadt. Entwicklungslinien in Brixen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, v: → *Stadt und Hochstift*, str. 131–148.
- PIRCHEGGER, Hans:** Die Herren von Pettau, *ZHVSt* 42 (1951), str. 3–36.
- *Geschichte der Steiermark I* (Gotha 1920).
- PITZ, Ernst:** *Europäisches Städtewesen und Bürgertum von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter* (Darmstadt 1991).
- PLANTZ, Hans:** *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (Graz–Köln 1954, Wiesbaden⁵ 1997).
- PLETERSKI, Andrej:** Karnij postane Kranj, v: → *Zakladi tisočletij*, str. 395–397.

- *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov*, Zbirka zgodovinskega časopisa 17 (Ljubljana 1997).
- Pogani in kristjani, v: → *Zakladi tisočletij*, str. 386–389.
- Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione, v: → *Zakladi tisočletij*, str. 402–405.
- PLETERSKI, Andrej, BELAK, Mateja**: Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu, AV 53 (2002), str. 233–300.
- POLÁČEK, Lumír**: Burgwälle, Burgen und Burgstädte in Mähren, v: → *Europas Mitte* 1, str. 289–292.
- Der mährische Handel, v: → *Europas Mitte* 1, str. 146–147.
- Mikulčice, v: → *Europas Mitte* 1, str. 317–322.
- PORSCHÉ, Monika**: *Stadtmauer und Stadtentstehung. Untersuchungen zur frühen Stadtbefestigung im mittelalterlichen Deutschen Reich* (Hertingen 2000).
- Recht und Schrift im Mittelalter*, Hg. P. CLASSEN, Vorträge und Forschungen XXIII (Sigmaringen 1977).
- REIDINGER, Erwin**: Mittelalterliche Gründungsstädte in Niederösterreich. Grundlagen – Regeln – Beispiele, *Österreichische Ingenieur- und Architekten-Zeitschrift* 143 (1998), Heft 1, str. 1–20.
- REINCKE, Heinrich**: Über Städtegründung. Betrachtungen und Phantasien, v: → *Die Stadt des Mittelalters* I, str. 331–363.
- REYNOLDS, Susan**: English Towns in a European Context, v: → *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, str. 207–218.
- RICHTER-BERNBURG, Lutz**: Der frühmittelalterliche Handel Nord- und Osteuropas nach islamischen Quellen, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr* IV, str. 667–685.
- RIPPMANN, Dorothee, et. al.**: *Eine Stadt um 1100. Spurensuche und Einladung zur Stadtbesichtigung*, Publikationen zur Ausstellung »Die Salier und ihr Reich« (Sigmaringen 1991).
- ROSLANOWSKI, Tadeusz**: Trg in mestu na srednjeveškem Poljskem, *Kronika* 25 (1977), str. 159–166.
- RUTTKAY, Alexander T.**: Neutra (Nitra) und Zobor, v: → *Europas Mitte* 2, str. 628–632.
- Zur frühmittelalterlichen Hof-, Curtis- und Curia regalis-Frage in der Slowakei, v: → *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, str. 405–417.
- SACHERER, Johannes**: Zur Stadtwerdung Friesachs, *Carinthia* I 195 (2005), str. 123–150.
- SAGADIN, Milan**: *Kranj križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja*, Katalogi in monografije 24 (Ljubljana 1987).
- Najstarejša cerkvena stavba v Kranju, v: *Pod zvonom sv. Kancijana* (Kranj 1991), str. 31–44.
- Rezultati raziskav kranjskega mestnega obzidja, v: *Kranjski zbornik 2005* (Kranj 2005), str. 7–18.
- Zgodnjeantični Kranj, v: *50 let Gorenjskega muzeja. Avguštinov zbornik, Gorenjski kraji in ljudje* 24 (Kranj 2003), str. 71–81.
- SANTIFALLER, Leo**: *Zur Geschichte der ottonisch-salischen Reichkirchensystems*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 229 (Wien 1964).
- SARIA, Balduin**: *Pettau. Entstehung und Entwicklung einer Siedlung im deutsch-slowenischen Grenzraum*, ZHVSt, Sonderband 10 (Graz 1965).
- SCHIEFFER, Rudolf**: Das Freisinger Marktprivileg vom 22. Mai 996, v: → *Freising als Bürgerstadt*, str. 17–28.
- SCHLESINGER, Walter**: *Ausgewählte Aufsätze von Walter Schlesinger 1965–1979*, Vorträge und Forschungen XXXIV, Hg. H. PATZE, F. SCHWIND (Sigmaringen 1987).
- *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters, Band II: Städte und Territorien* (Göttingen 1963).
- Burg und Stadt, v: → *ISTI, Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte*, str. 92–147.
- Der Markt als Frühform der deutschen Stadt, v: → *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* I, str. 262–293.

- Forum, Villa fori, Ius fori. Einige Bemerkungen zu Marktgründungsurkunden des 12. Jahrhunderts aus Mitteldeutschland, v: → ISTI, *Mitteldeutsche Beiträge*, str. 275–305.
- *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters* (Göttingen 1961).
- Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe, v: → *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, str. 297–362.
- Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit, v: → ISTI, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte*, str. 42–67.
- Vorstufen des Städtewesens im ottonischen Sachsen, v: → ISTI, *Ausgewählte Aufsätze*, str. 403–430.
- SCHULTZ, Knut:** Zensualitet und Stadtentwicklung, v: → *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*, str. 73–93.
- SCHWINEKÖPER, Berent:** Die Problematik von Begriffen wie Stauferstädte, Zähringerstädte und ähnlichen Bezeichnungen, v: → *Südwestdeutsche Städte im Zeitalter der Staufer*, str. 95–172.
- *Königtum und Städte bis zum Ende des Investiturstreites. Die Politik der Ottonen und Salier gegenüber der werdenden Städten im östlichen Sachsen und in Nordthüringen*, Vorträge und Forschungen, Sonderband 11 (Sigmaringen 1977).
- SEDOV, Valentin V.:** Anfänge der Städte bei den Ostslawen und die frühe Geschichte Moskaus, v: → *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, str. 180–190.
- SKUK, Johann:** Zgodovina župnije Slovenj Gradec (1. del), *Koroški zbornik 1* (Ravne na Koroškem 1995), str. 7–29.
- Zgodovina župnije Slovenj Gradec (2. del), *Koroški zbornik 2* (Ravne na Koroškem 1997), str. 9–31.
- Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I* (Slovenj Gradec 1995).
- Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II* (Slovenj Gradec 1999).
- SÓS, Agnes C.,** *Die slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22 (München 1973).
- Mosaburg–Zalavar im 9. Jahrhundert, AV XXI-XXII (1970–1971), str. 81–94.
- Stadt–Burg–Festung. Stadtbefestigung von der Antike bis ins 19. Jahrhundert*, *Internationale Tagung Glurns 23. bis 25. Juni 1994*, Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs, Neue Folge 21 (Innsbruck 1994).
- Stadtgeschichtsforschung. Aspekte, Tendenzen, Perspektiven*, Hg. F. MAYRHOFER, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XII (Linz/Donau 1993).
- Stadt in der Stauferzeit*, Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst 11 (Göppingen 1991).
- Städtische Randgruppen und Minderheiten*, Hg. B. KIRCHGÄSSNER, F. REUTER, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Band 13 (Sigmaringen 1986).
- Stadtkernforschung*, Hg. H. JÄGER, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 27 (Köln–Wien 1987).
- Stadt und Hochstift. Brixen, Bruneck und Klausen bis zur Säkularisation 1803*, Hg. H. FLACHENEK-KER et al., Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs 12 (Bozen 2000).
- Stadt und Kirche*, Hg. F.-H. HYE, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XIII (Linz/Donau 1995).
- Stadt und Krieg*, Hg. B. KIRCHGÄSSNER, G. SCHOLZ, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Band 15 (Sigmaringen 1989).
- Stadt und Ministerialität*, Hg. E. MASCHKE, J. SYDOW, Protokoll der IX. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung (Stuttgart 1973).
- Stadt und Recht im Mittelalter. La ville et le droit au Moyen Âge*, Hg. P. MONNET, O. G. OEXLE, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 174 (Göttingen 2003).

- Stadt und Region. Internationale Forschungen und Perspektiven. Kolloquium für Peter Johanek*, Hg. H. DUCHHARDT, W. REININGHAUS (Köln–Weimar–Wien 2005).
- Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*, Hg. W. RAUSCH, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas II (Linz 1972).
- Städte-landschaft – Städtenez – zentralörtliches Gefüge. Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte im hohen und späten Mittelalter*, Hg. M. ESCHER et al., Trierer historische Forschungen, Band 43 (Mainz 2000).
- STARE, Vida**: *Kranj. Nekropola iz časa preseljavanja ljudstev*, Katalogi in monografije 18 (Ljubljana 1980).
- STAUDINGER, Eduard**: *Bey der stat Leybenz oder Sulpp, v: 1000 Jahre Leibnitz 970–1970. Festschrift zum Gedenkjahr* (Leibnitz 1970), str. 28–43.
- *Wo lag die »civitas Zuib«?*, *Blätter für Heimatkunde* 52 (1978), str. 33–44.
- STEUER, Heiko**: *Der Beitrag der Archäologie zur Stadtgeschichtsforschung*, v: → *Stadtgeschichtsforschung*, str. 173–196.
- *Überlegungen zum Stadtbegriff aus der Sicht der Archäologie des Mittelalters*, v: → *Vielerlei Städte*, str. 31–51.
- STOOB, Heinz**: *Forschungen zum Städtewesen in Europa. Band I: Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte, Eine Aufsatzfolge* (Köln–Weimar 1970).
- *Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800*, v: → ISTI, *Forschungen zum Städtewesen in Europa*, str. 15–42.
- *Über den Aufbruch zur Städtebildung in Mitteleuropa*, v: *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, str. 1–20.
- STÖRMER, Wilhelm**: *Präurbane Siedlungen und zentrale Orte im früh- und hochmittelalterlichen Bayern*, v: → *Vom Ursprung der Städte*, str. 103–125.
- STRAHM, Hans**: *Die Area in den Städten*, *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 3 (1945), str. 22–61.
- STRMČNIK GULIČ, Mira**: *Antično grobišče v Starem trgu pri Slovenj Gradcu*, *AV* 32 (1981), str. 348–389.
- *Doneski k arheološki podobi slovenjgraškega okoliša*, v: → *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I*, str. 31–76.
- *Sveti Jurij. Zakladnica podatkov* (Slovenj Gradec 1994).
- Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Vorträge und Forschungen IV (Sigmaringen 1975).
- Südwestdeutsche Städte im Zeitalter der Staufer*, Hg. E. MASCHKE, J. SYDOW, *Stadt in der Geschichte*, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Band 6 (Sigmaringen 1980).
- SYDOW, Jürgen**: *Anfänge des Städtewesens in Bayern und Österreich*, v: → *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, str. 55–76.
- SZÖKE, Béla Miklós**: *Die karolingische Civitas Mosaburg (Zalavár)*, v: → *Europas Mitte* 1, str. 217–220.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana**: *Zur Frühstädtischen Entwicklung ausgewählter großmährischer Zentren*, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 265–273.
- ŠTIH, Peter**: *Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu* (DO II 47 in DO II 66), *ZČ* 51 (1997), str. 301–321.
- *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, *ZČ* 58 (2004), str. 467–487.
- *Gorica in njeno zaledje ob vstopu v zgodovino okrog leta 1000*, v: → ISTI, *Srednjeveške goriške študije*, str. 11–26.
- *Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju*, v: → *Blaznikov zbornik*, str. 35–48.

- K predzgodovini mesta Maribor, *Studia Historica Slovenica* 6 (2006) [Maribor skozi čas III], str. 243–260.
- Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku, v: *Zbornik Brižinski spomeniki*, SAZU, Dela 45 II. razreda (Ljubljana 1996), str. 13–24.
- Kranjska v času Andeških grofov, v: *Groffe Andeško–Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku*, ur. A. ERŽEN, T. AIGNER (Kamnik 2001), str. 11–37.
- Lastniki in posestniki Gorice do nastopa goriških grofov v 12. stoletju, v: → ISTI, *Srednjeveške goriške študije*, str. 27–53.
- Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, *ZČ* 37 (1983), str. 171–201.
- Oglejski patriarhi kot mejni grofje na Kranjskem, *ČZN* N.v. 70 (1999) [Koropčev zbornik], str. 39–53.
- *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja* (Ljubljana 2001).
- Podelitev tržnih pravic Gorici 1210, v: → ISTI, *Srednjeveške goriške študije*, str. 54–59.
- Prva omemba Bleda v pisnih virih. Listina kralja Henrika II. za briksenškega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004 (D. H. II. 67), v: *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004*, ur. J. DEŽMAN, Gorenjski kraji in ljudje 25 (Radovljica 2004), str. 7–34.
- Regnum Carantanum, *ZČ* 40 (1986), str. 215–231.
- Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice, v: *Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta. Kostanjevica na Krki 1252–2002*, ur. A. SMREKAR (Kostanjevica na Krki 2003), str. 55–73.
- Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko–madžarske meje v današnji Sloveniji, *ZČ* 50 (1996), str. 535–544.
- *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov* (Nova Gorica 2002).
- »*Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*« (Nova Gorica 1999).
- TANGL, Karlmann**: Windischgratz und die Herren von Windischgratz, Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark 15 (1867), str. 59–84.
- 1204 und die Folgen. Zu den Anfängen der Stadt Landshut. Beiträge zum öffentlichen Kolloquium in Landshut am 1./2. Dezember 1997*, Hg. F. NIEHOFF, Schriften aus den Museen der Stadt Landshut 6 (Landshut 2002).
- TAVERNIER, Ludwig**: Grundherrschaft, Siedlungsvielfalt, geschlossene Stadt. Anfänge und städtebauliche Entwicklung der alten Bischofsstadt Brixen im Mittelalter, v: → *Stadt und Hochstift*, str. 85–113.
- THOMA, Gertrud**: Entstehungsprozesse wittelsbachischer Gründungsstädte, v: → *1204 und die Folgen*, str. 119–137.
- Wirtschaftsgeschichtliche Aspekte der bayerischen Südostsiedlung im Mittelalter, v: *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte–Wirtschaft–Recht–Sprache*, Band 2, Hg. G. GRIMM, K. ZACH, Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks B 73 (München 1996), str. 9–46.
- Zur Grundherrschaft des Bistums Freising im Hochmittelalter. Organisation und Nutzung der Besitzungen in Bayern und im Ostalpenraum. Ein Vergleich, v: *Querschnitte. »... Der wissenschaftlich Romanen für Historien ausgibt ...«. Deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum*, Hg. K. ZACH, M. MILADINOVIĆ ZALAZNIK, Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks B 80 (München 2001), str. 21–61.
- Towns in Medieval Hungary*, ed. L. GEREVICH (Budapest 1990).
- TRAVNER, Vladimir, BAUMGARTNER, Egon**: Naši srednjeveški novci, *ČZN* 35 (1930), str. 147–181.
- Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nord-*

- europa III. Der Handel des frühen Mittelalters*, Hg. K. DÜWEL, H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 150 (Göttingen 1985).
- Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nord-europa IV. Der Handel der Karolinger und Vikerzeit*, Hg. K. DÜWEL, H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 156 (Göttingen 1987).
- VALIČ, Andrej:** Arheološka raziskovanja na kranjskem območju v preteklih štirih desetletjih, v: → ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja*, str. V–XXIV.
- Oris 20-letnih raziskovanj grobišča v Kranju, v: *Kranjski zbornik 1975* (Kranj 1975), str. 159–163.
- Osnovna izhodišča arheoloških proučevanj mesta Kranja, v: *Kranjski zbornik 1985* (Kranj 1985), str. 88–94.
- Staroslovanski Kranj, AV XVIII (1967), str. 417–423.
- Vprašanja raziskovanj zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem, AV 21–22 (1970–71), str. 111–116.
- VELÍMSKÝ, Tomáš:** Die präurbanen Zentren in Nordwestböhmen auf dem Wege zur Stadt, v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 241–255.
- VERCAUTEREN, Fernand:** Die europäischen Städte bis zum 11. Jahrhundert, v: → *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, str. 13–26.
- Die spätantike civitas im frühen Mittelalter, v: → *Die Stadt des Mittelalters I*, str. 122–138.
- Vierlei Städte. Der Stadtbegriff*, Hg. P. JOHANEK, F.-J. POST, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 61 (Köln–Weimar–Wien 2004).
- VILFAN, Sergij:** Die aktuellen Entwicklungstendenzen der Geschichtsschreibung über das europäische Städtewesen (tipkopis, 1991), str. 1–33.
- Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria (Binnen- und Küstenstädte im slowenischen Raum), v: *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, Band 4* (Szombathely 1974), str. 125–141.
- Stadt und Adel – Ein Vergleich zwischen Küsten- und Binnenstädten zwischen der oberen Adria und Pannonien, v: → *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, str. 63–74.
- Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinopisjem, *Kronika 25* (1977), str. 157–159.
- Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg*, Hg. H. DOP-SCH, Salzburger Museum Carolino Augusteum 33 (Salzburg 1987).
- Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa. Jubiläumsschrift zur 1200. Wiederkehr der Erstnennung von Linz*, Hg. C. ROHR (Linz 1999).
- Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil I*, Hg. H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 83 (Göttingen 1973).
- Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil II*, Hg. H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 84 (Göttingen 1974).
- WADL, Wilhelm:** Friesachs historische Entwicklung, v: *Österreichische Kunsttopographie, Band 51. Die Profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (Wien 1991), str. 3–71.
- WARNKE, Christine:** Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter, v: → *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV*, str. 545–569.
- WEBER, Max:** Die Stadt. Begriff und Kategorien, v: → *Die Stadt des Mittelalters I*, str. 34–59.
- WEBERNIG, Evelyne:** Wie alt ist Klagenfurt?, v: *800 Jahre Klagenfurt. Festschrift zum Jubiläum*

- der ersten urkundlichen Nennung*, Hg. W. DEUER, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 77 (Klagenfurt 1996), str. 11–23.
- WEĐZKI, Andrzej**: Die polnische mediävistische Forschung zu Fragen der Genese und Entwicklung der Stadtformen in der Vorlokationszeit (eine Forschungsbilanz), v: → *Burg–Burgstadt–Stadt*, str. 27–35.
- WEIGL, Herwig**: Zur Geschichte Waidhofens an der Ybbs im 13. Jahrhundert, *Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv* 8 (1984), str. 15–30.
- WEISS, Norbert**: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI (Graz 2002).
- WOLFRAM, Herwig**: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Wien–München 1995).
- ZADNIKAR, Marijan**: *Romanika v Sloveniji* (Ljubljana 1982).
- ZAHN, Josef von**: Ueber die Anfänge und den älteren Besitz des Dominicanerklosters zu Pettau, *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 16 (1879), str. 3–24.
- ZAISBERGER, Friderike**: Die Städte der Salzburger Erzbischöfe, v: → *Stadt und Kirche*, str. 15–52.
- Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Ljubljana 1999).
- Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, Hg. E. MEYNEN, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen, Band 8 (Köln–Wien 1979).
- Zentralitätsforschung*, Hg. P. SCHÖLLER, Wege der Forschung 301 (Darmstadt 1972).
- Zentren. Ausstrahlung, Einzugsbereich und Anziehungskraft von Städten und Siedlungen zwischen Rhein und Alpen*, Hg. H.-J. GILOMEN, M. STERCKEN (Zürich 2001).
- Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1979).
- ZÖLLNER, Erich**: Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde?, *MIÖG* 60 (1952), str. 108–119.
- Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt. Archäologische Aspekte zur Kontinuitätsfrage*, Hg. S. FELGENHAUER–SCHMIEDT et al., Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 17 (Wien 2001).
- ZWITTER, Fran**: K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, *ZČ* VI–VII (1952–1953), str. 218–245.
- *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (Ljubljana 1929).
- ŽEMLIČKA, Josef**: Böhmen – von den slawischen Burgzentren zum spätmittelalterlichen Städtetz (mit Berücksichtigung Mährens), v: → *Städtelandschaft – Städtetz – zentralörtliches Gefüge*, str. 233–253.
- ŽONTAR, Josip**: Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij, v: → *900 let Kranja*, str. 137–159.
- *Zgodovina mesta Kranja* (Kranj 1939, ²1982).

SEZNAM SLIKOVNEGA GRADIVA, KART IN TABEL

SLIKA 1	Arnulfinum – ponarejena listina kralja Arnulfa iz leta 890 (885).....	31
KARTA 1	Važnejša naselbinska središča v Vzhodnih Alpah in Panoniji v 9. stoletju	37
SLIKA 2	Listina cesarja Otona II. o potrditvi posesti salzburške nadškofije iz leta 982	43
SLIKA 3	Detajl slike 2 z omembo Ptuja	43
SLIKA 4	Listina cesarja Friderika I. Barbarose iz leta 1178 (peta vladarska potrditev Arnulfinuma).....	59
SLIKA 5	Detajl slike 4. Cesar potrjuje Salzburgu posest mesta Ptuj s sodstvom, mitninami in mostom	59
SLIKA 6	Listina papeža Honorija III. iz leta 1222 o prenosu babenberške kovnice iz Gradca na Ptuj.....	65
SLIKA 7	Detajl slike 6. Omemba dohodkov od mitnin, sodstva in kovnice na Ptuj	65
KARTA 2	Osnove razvoja zgodnjih urbanih središč od 10.–12. stoletja	67
SLIKA 8	Tradicijske notice iz kodeksa briksenškega škofa Altwina in detajl z omembo posesti v Kranju ok. 1065–77	70
SLIKA 9	Tradicijske notice iz kodeksa briksenškega škofa Altwina in detajla z omembo utrdb s posestjo in podložniki v Kranju iz ok. 1070–80.....	71
SLIKA 10	Tradicijska notica iz kodeksa briksenškega škofa Altwina ok. 1085–90. Svobodni Slovan Vencegoj podarja škofu svojo posest v Kranju	73
SLIKA 11	Tradicijska notica iz kodeksa briksenškega škofa Altwina ok. 1060–70. Kranjski mejni grof Ulrik Weimar–Orlamünde podeljuje škofu svoj dvor na Bledu	74
SLIKA 12	Tradicijska notica iz kodeksa briksenškega škofa Altwina ok. 1075–90. Slovan Domoslav podarja škofu dvor in nekaj obdelovalne zemlje, kot priče so navedeni domnevni prebivalci Kranja	79
SLIKA 13	Listina koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima iz leta 1256, s katero Ortenburžanom podeljuje zemljišče za zgraditev utrdb v mestu (<i>civitas</i>) Kranj.....	82
SLIKA 14	Pogodba freisinškega škofa Ellenharda in oglejskega patriarha Sigeharda iz 1074 glede desetini s freisinških posesti na Kranjskem	86
SLIKA 15	Detajl slike 14 s prvo omembo freisinškega dvora (<i>curtis</i>) v Stari Loki ...	86
SLIKA 16	Izsek iz franciscejskega katastra ok. 1825 (Stara Loka in mesto Škofja Loka).....	91
SLIKA 17	Tradicijska notica iz kodeksa briksenškega škofa Altwina ok. 1070–80. Plemeniti Henrik podarja škofu svojo posest v Gorici in okolici	98
SLIKA 18	Detajl slike 17 z omembo Gorice	98
SLIKA 19	Ponarejena listina meranskega vojvode Bertolda IV. Andeškega z začetka 13. stoletja. Knez podeljuje kartuziji v Žičah pravico do prodaje in nakupa brez plačila mitnine in drugih davščin v Slovenj Gradcu.....	115

SLIKA 20	Detajl slike 19 z omembo trgovanja v Slovenj Gradcu.....	115
SLIKA 21	Izsek iz franciscejskega katastra ok. 1830 (Stari trg s cerkvijo sv. Pankracija in mesto Slovenj Gradec)	120
TABELA	Temeljne značilnosti pomembnejših zgodnjih naselbinskih središč (10.–12. stoletje).....	126

DIE FRÜHGESCHICHTE DER MITTELALTERLICHEN STÄDTE IN SLOWENIEN

(EINE VERGLEICHENDE STUDIE NICHTAGRARISCHER SIEDLUNGSZENTREN VOM FRÜHMITTELALTER BIS ZUM 13. JAHRHUNDERT)

ZUSAMMENFASSUNG

Im Gebiet des heutigen Slowenien gibt es 78 städtische Siedlungen, davon 23 Städte und 55 Märkte, die bereits im Mittelalter entstanden. Drei Städte (Koper, Izola und Piran) liegen an der Adria und gehören ihrer Entwicklung nach zum mediterranen Kulturkreis. Sie weisen in ihrer Entwicklung und Struktur wesentliche Unterschiede im Vergleich zu den Binnenstädten auf und wurden in der vorliegenden Studie nicht erfasst. Von den Binnenstädten und Märkten entstanden 72 im Rahmen des Heiligen Römischen Reichs in den Landen Krain, Steiermark, Kärnten und Görz.

Die slowenische Geschichtsschreibung blieb hinsichtlich der Erforschung städtischer Siedlungen lange den Kategorien verpflichtet, die sich unter dem Einfluss der Rechtsgeschichte herausgebildet hatten. Noch vor wenigen Jahrzehnten herrschten Rechtskriterien bei der Bestimmung der Stadtentstehung vor – Rechtsstatus, gewisse Rechte und Privilegien galten als konstitutive Elemente für die Entstehung nichtagrarischer, bürgerlicher Siedlungen. Eine derartige Herangehensweise schloss alle Vorformen, Frühformen bzw. -phasen in der Entwicklung der Städte aus und vernebelte den Blick auf die oft langwierige Entwicklung. In den meisten Fällen ist die Existenz einer nichtagrarischen Siedlung jedoch schon sehr lange vor der Verbriefung ihrer Privilegien bzw. Stadtrechte überliefert. Erst in letzter Zeit erlebte die slowenische Städtegeschichtsforschung einen Aufschwung. Man begann sich intensiv mit verschiedenen Problemen der Städtegeschichte auseinanderzusetzen, neue, modernere Aspekte und vergleichende Betrachtungsweisen setzten sich durch. Auf diesem Wege gelangte man auch zu einigen wichtigen neuen Einsichten und Feststellungen über die Frühphase der mittelalterlichen Urbanisierung.

Für das slowenische Gebiet verfügt man gerade für die frühe Epoche der Stadtwerdung bis zum 13. Jahrhundert über äußerst spärliche Quellen. Es herrscht ein drastischer Mangel einerseits an narrativen Quellen, andererseits an Quellen wie z.B. Traditionskodizes oder Kopialbücher der Klöster, die nützliche Angaben über frühstädtische Siedlungen enthalten könnten. Eine Reihe von Klöstern entstand bereits im 12. Jahrhundert (Sittich/Stična, Oberburg/Gornji Grad, Seitz/Žiže, Gairach/Jurklošter) dennoch wurde ein wesentlicher Teil des reichhaltigen Materials vernichtet bzw. verstreut zur Zeit der Türkeneinfälle und der späteren Klosteraufhebung. Aus der Frühzeit liegen so über die Anfänge der Städte meistens nur durch Zufall erhaltene Ersterwähnungen vor, die auf die Existenz einer nichtagrarischen Siedlung hinweisen, schweigen jedoch über deren Frühgeschichte. Es handelt sich um Termini wie *civitas*, *forum*, *oppidum* auch *mercatum*, *villa* und ähnliches, oder es werden mittelbar Bürger (*cives*, *forenses*, *burgenses*), Münzprägung, Handel und Mautgebühren in der Siedlung erwähnt. Die meisten dieser Früherwähnungen kommen seit den ersten Jahrzehnten des 13. Jahrhunderts vor, was die älteren Historiker zu der unberechtigten These von einer späten Urbanisierung des heutigen slowenischen Gebiets im Vergleich zu dessen

Nachbarländern (Kärnten, Steiermark) verleitete, eine These, die jedes weiteren Arguments entbehrt. Angesichts des Mangels an schriftlichen Quellen aus der Frühzeit der Städte ist daher unabdingbar, dass man sich bei der Erforschung verschiedener Herangehensweisen und Quellen bedient. An erster Stelle sind das die Forschungsergebnisse der Archäologie, die im slowenischen Raum hinsichtlich der Erforschung mittelalterlicher Stadtkerne – wegen “Konkurrenz” der antiken Überreste – vorerst leider kein befriedigendes Niveau aufweisen. Ein anderer notwendiger und produktiver methodologischer Ansatz ist die vergleichende Betrachtungsweise, besonders im Kontext der urbanen Entwicklung der Nachbarländer, die deutlichere Einsichten in die Probleme der frühen Städtegeschichte gewähren könnte.

Ein Großteil mittelalterlicher städtischer Siedlungen im slowenischen Raum wurde zweifelsohne zweckmäßig gegründet, es handelt sich um »Gründungsstädte« (bzw. Märkte), wovon auch die regel- und planmäßige Grundrissform mit einem für nichtagrarische Aktivitäten bestimmten Marktplatz zeugt. Ganz neue Gründungen »auf grüner Wiese«, ohne Vor- bzw. Frühformen, gab es aber nur in einigen Ausnahmefällen (z. B. Marburg/Maribor, Rudolfsward/Novo mesto). In den meisten Fällen existierte in der Nähe bereits eine ältere, ursprüngliche zentrale Siedlung mit der Tradition gewisser zentraler Funktionen (Pfarrsitz, Mittelpunkt der Grundherrschaft, Straßenkreuzung, Flussübergang, Hafen, traditionelle Märkte usw.) und mit einer bestimmten Bevölkerungsdichte. Zu einem bestimmten Zeitpunkt (am häufigsten in der zweiten Hälfte des 12. und in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts) kam es unter der Führung des Grundherrn zur Errichtung einer neuen planmäßigen Siedlung in der Nähe und zur Übersiedlung der Bevölkerung an den neuen Standort und somit zum Beginn einer neuen Phase der urbanen Entwicklung. Der alte Standort erhielt oft den Namen Altenmarkt (Stari trg) und solche Entwicklungsfälle kommen ziemlich oft vor (Laibach/Ljubljana, Windischgraz/Slovenj Gradec, Bischoflack/Škofja Loka, Laas/Lož, Weichselburg/Višnja Gora, auch Görz/Gorica usw.). Es gibt aber auch einige alte urbane Zentren, deren kontinuierliche Entwicklung seit der Antike verfolgt werden kann, und die im Hoch- bzw. Spätmittelalter zu den wichtigsten Städten dieses Raumes wurden: Pettau/Ptuj und Krainburg/Kranj. In der Studie wird die Frühentwicklung der Städte Pettau, Krainburg, Bischoflack, Görz und Windischgraz eingehend behandelt.

PETTAU (PTUJ)

An einem bedeutenden Übergang über die Drau und an der Stelle, wo sich eine keltische Siedlung befand, entstand bereits zur Regierungszeit Kaiser Augustus zu Beginn des ersten Jahrhunderts ein Legionslager. Zwischen 103 und 106 verlieh Kaiser Trajan der Siedlung den Status einer Stadt (*colonia Ulpis Traiana Poetovio*), die im 2. und 3. Jahrhundert den Höhepunkt in ihrer Entwicklung erreichte. Im 4. Jahrhundert befand sich hier bereits ein wichtiges christliches Zentrum mit eigenem Kult des hl. Viktorin, des Pettauer Bischofs und Märtyrers vom Ende des 3. Jahrhunderts. Bewegtes politisches Geschehen seit dem Ende des 4. Jahrhunderts, das Vordringen der West- und Ostgoten, der Hunnen unter Attila, der Langobarden und endlich die Landnahme der Slaven Ende des 6. Jahrhunderts hatten einen Niedergang der Stadt und der urbanen Kultur zur Folge. Vor 577 ging auch das Bistum unter, das seit der Synode in Grado nicht mehr erwähnt wird.

Der Pettauer Raum wurde von den Slawen besiedelt, die von den romanischen Altan-

sässigen auch den Namen der Siedlung Poetovio (Pettau/Ptuj) übernahmen. Über einen unmittelbaren Übergang von der Spätantike zur slawischen Epoche liegen zwar noch keine zuverlässigen Angaben vor, doch die ältesten Gräberfelder weisen darauf hin, dass die Slawen ursprünglich außerhalb der antiken Ruinen siedelten. Ende des 8. Jahrhunderts begannen sie, ihre Toten auf dem späteren Burgberg oberhalb der mittelalterlichen Siedlung zu bestatten. Dieses Gräberfeldes bedienten sie sich ununterbrochen bis zum 11. Jahrhundert. Mit ca. 500 entdeckten Gräbern ist sie das zweitgrößte bekannte slawische Gräberfeld des Ostalpenraums. Das ist ein untrüglicher Beweis der Bedeutung der dazugehörigen Siedlung. Diese entwickelte sich an der Kreuzung, wo die ehemaligen römischen Straßen vom Osten, aus dem Donauraum zusammenliefen und die Drau über die noch erhaltene römische Brücke überquerten. Dieser strategische Punkt war zweifellos von Bedeutung für awarische und spätere ungarische Feldzüge gegen Westen sowie für fränkische Feldzüge nach Pannonien. Seit dem Krieg Karls des Großen gegen die Awaren zu Beginn des 9. Jahrhunderts war der Pettauer Raum Bestandteil des Frankenreichs. Damals begann auch die urkundlich belegte Geschichte des mittelalterlichen Pettau. Wie die Gräberfunde zeigen, war die Siedlung im 9. Jahrhundert einerseits mit Karantanien, andererseits aber mit Pannonien sowie Großmähren verbunden. Von noch weiter reichenden Verbindungen zeugen byzantinische Münzen vom 7. bis zum 11. Jahrhundert. Pettau spielte zweifellos eine Rolle bei der fränkischen politischen Verwaltung und Kolonisation Pannoniens sowie bei der Christianisierung und Einflussnahme der Salzburger Kirche im Osten. Die berühmte Salzburger Quelle *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* aus der Zeit um 870 bekundet, dass Pettau ein Teil des pannonischen Fürstentums von Priwina und Chozil war. Zu dieser Zeit gab es in der Siedlung bereits zwei Kirchen – die eine wurde vor 859 von Erzbischof Liupram eingeweiht, die andere, die Chozil hat bauen lassen, aber 874 von Erzbischof Theotmar. Aus dieser Zeit stammen auch Gräber mit reichen Beigaben, die von der adeligen Elite aus dem großmährischen Kulturkreis zeugen. Nach dem Fall Chozils im Jahr 874 fiel Pettau wieder an die fränkischen Herrscher.

Die wichtigste Quelle für die Geschichte Pettaus im 9. Jahrhundert ist die berühmte Urkunde Kaiser Arnulfs aus dem Jahr 890 (885), das sogenannte »Arnulfinum«. Die Urkunde ist nicht im Original erhalten, sondern als eine Salzburger Fälschung aus dem 10. Jahrhundert. Diese muss vor 982 entstanden sein, als deren Wortlaut in einer verkürzten Version in einer Originalurkunde Ottos II. veröffentlicht wurde. Mit der genannten Urkunde soll Arnulf Salzburg den gesamten bischöflichen Besitz im Salzburgischen, in Österreich, Karantanien und Pannonien bestätigt haben, der ihm von seinen Vorfahren und ihm selbst verliehen worden war. Mit der falsifizierten Urkunde versuchte Salzburg, ehemalige Besitzungen und Rechte im Südosten des Reichs zurückzuerlangen, die es durch die ungarische Besetzung Pannoniens verloren hatte. Davon zeugt eine detaillierte Beschreibung zahlreicher pannonischer Lokalitäten samt Pertinenzen, die sich im 10. Jahrhundert bereits im Rahmen des ungarischen Königreichs befanden. Erkundigungen über diese Besitzungen zog das Erzbistum zweifelsohne bereits im 9. Jahrhundert an Ort und Stelle ein. In der Tat waren die meisten der im »Arnulfinum« aufgezählten Lokalitäten dem Erzbistum bereits in der noch erhaltenen Schenkungsurkunde König Ludwigs des Deutschen aus dem Jahr 860 verliehen worden. Im Arnulfinum werden insgesamt 58 Salzburger Lokalitäten aufgezählt, von denen lediglich 8 als *civitas* bezeichnet werden, darunter auch Pettau. Die Angaben über Pettau sind von allen Lokalitäten am ausführlichsten und hier wurden Salzburg auch die größten Kompetenzen verliehen:

- Kirche mit dem Zehent ;
- zwei »Stadtteile« (*partes civitatis*) mit Gerichtsbarkeit, Maut und Brücke (*cum bannis theloneis et ponte*), eine Schenkung von Arnulfs Vorgängern;
- der dritte »Stadtteil« (*terciam partem civitatis*), Schenkung Arnulfs – davon ausgenommen der »Hof« (*curtilem locum*) im oberen »Stadtteil«, wo eine neue Kirche gebaut wurde, sowie die »Höfe« (*curtilia loca*) im unteren »Stadtteil«, was einem anderen Empfänger verliehen wurde.

Die für die Topographie der Siedlung bedeutenden Zitatangaben bezeugen, dass es sich um einen größeren Siedlungskomplex handelte, der in einen oberen und einen unteren bzw. östlichen und westlichen Teil eingeteilt war. Die erwähnte Kirche, die zur Zeit Arnulfs gebaut wurde, war in Pettau bereits die dritte aus dem 9. Jahrhundert, was mittelbar auf die Bedeutung der Siedlung als Kirchenzentrum hinweist. Die Brücke und die Erwähnung der Maut (*theloneum*) zeugen von Handel und Verkehr, die in der Siedlung abgewickelt wurden. Andere Orte in Pannonien, die im Arnulfinum mit der Maut erwähnt werden – Savaria (Szombathely), Moosburg (Zalavár) und Pécs – weisen auf die Verkehrsrichtungen von Pettau nach Osten hin. Für die Problematik Pettaus ist eine sorgfältige Analyse des Terminus *civitas* von Bedeutung, die ihm zugeschrieben wurde, vor allem seiner Bedeutung zur Entstehungszeit des Falsifikats im 10. Jahrhundert. Die Städteforschung stellte nämlich fest, dass dieser Terminus im 10. Jahrhundert einen befestigten Zentralort bezeichnet, der in keiner Verbindung mehr mit einem eventuellen antiken Standort oder mit einem Bischofssitz steht. Auf keinen Fall bedeutet er nur Festung oder antike Ruinen. Im ottonischen Zeitalter verbreitete sich dieser Terminus im ganzen Reich, auch außerhalb der Grenzen des ehemaligen römischen Reichs (Magdeburg, Bamberg, Zürich sind nur einige typische Beispiele dafür). Die Analyse aller acht *civitas*-Orte des Arnulfinums hat gezeigt, dass es sich in allen Fällen um Siedlungszentren mit zentralen Funktionen handelte: Verwaltungs-, Kirchen-, Residenz-, Militär-, Abwehr- und Wirtschaftsfunktion. Unter ihnen befand sich auch Karnburg, eine karolingische und ottonische Pfalz in Kärnten, zu der nicht weniger als 24 andere karantanische Königshöfe gehörten. Demnach kann die Bezeichnung *civitas* im Falle Pettaus als relevant für die Bedeutung der Siedlung angesehen werden, eine Bedeutung, die dem Ort von der Salzburger Kanzlei im 10. Jahrhundert zugeschrieben wurde. Diese Einstellung kam auch in der Schenkungsurkunde Kaiser Ottos II. zum Ausdruck, der 982 auf Ersuchen von Erzbischof Friedrich die Salzburger Besitzungen bestätigte, wo *civitas Pettovia* mit allen Pertinenzen an erster Stelle in der Urkunde angeführt wurde.

Die Analyse zahlreicher ottonischer Herrscherurkunden zeigte, dass *bannum* in Verbindung mit *civitas* oder *mercatum* in der Regel die Gerichtsbarkeit in der Marktsiedlung und die damit verbundenen Einnahmen bedeutete. Auch das weist mittelbar auf die Verkehrs- und Handelsfunktionen Pettaus hin, die auf der anderen Seite durch das Mautrecht, also eine Markt- und Verkehrsgebühr, bezeugt werden. Alles bisher Gesagte und die archäologischen Forschungsergebnisse sprechen dafür, dass Pettau im ottonischen Zeitalter ein bedeutendes vorurbanes, vielleicht sogar frühurbanes Salzburger Zentrum an der Reichsgrenze war. Arnulfinum und dessen Bestätigung seitens Kaiser Ottos II. stellten zwei grundlegende Dokumente dar, durch welche sich das Erzbistum in Pettau Besitzungen und Rechte sicherte, die später seine Entwicklung zu einer »echten« mittelalterlichen Stadt ermöglichten. Die kontinuierliche Entwicklung Pettaus spätestens seit dem 10. Jahrhundert und das dauernde Interesse der Kirchenmetropole für diesen Raum beweist die Tatsache,

dass Salzburg das Privilegium noch 984 von Kaiser Otto III., 1051 von Heinrich III., 1057 von Heinrich IV. sowie 1178 von Friedrich Barbarossa und 1199 von Philipp von Schwaben bestätigen ließ.

Mit dem 12. Jahrhundert beginnen neue schriftliche Erwähnungen Pettaus. Aus der Zeit zwischen 1107–1120 ist *marchia Pitouiensis* überliefert, das Grenzgebiet wird nach Pettau als zentralem Ort benannt. Um 1130 soll der Salzburger Erzbischof Konrad laut *Vita Chunradi* die Burg in Pettau erneuert haben. In diese Zeit kann man auch den Beginn einer intensiven urbanen Entwicklung der Siedlung datieren. Pettau trat in die Phase einer »echten« mittelalterlichen Stadt als alter Zentralort, und zwar nach einer jahrhundertlangen Frühentwicklungsphase. Die Formulierung im Diplom Kaiser Friedrich I. Barbarossas aus dem Jahr 1178, der dem Erzbischof *Pettowe ... totam civitatem ...* bestätigte, kann man zweifellos bereits im Sinne einer echten mittelalterlichen städtischen Siedlung verstehen. Das bestätigt 1202 auch die Standortbestimmung zweier Dörfer, die *in confinibus civitatis Petouie* lagen, ein deutlicher Hinweis auf den städtischen Burgfried. Im darauffolgenden Jahr (1203) verließ der Erzbischof dem Kloster Admont *locum curtis in Betowe* und befreite es von der Zahlung des Zensus. Es handelte sich um eine Hofstatt, eine typische urbane Grund- und Rechtskategorie. Die weitere Entwicklung Pettaus ist bekannt. Bereits im Jahr 1222 bemühte sich der österreichische Herzog Leopold VI. darum, eine Übereinkunft mit dem Salzburger Erzbischof hinsichtlich der Verlegung seiner Münzstätte von Graz nach Pettau zu erzielen, wo sie sich die Einnahmen von der Mautstelle, Münzstätte und Gerichtsbarkeit teilen würden. Zwischen 1230 und 1251 wurde die Mauer gebaut, auf der einen Seite ein Dominikaner-, auf der anderen Seite ein Minoritenkloster, die Siedlung wird konsequenterweise *civitas* (nie *forum*) genannt. Im 14. Jahrhundert wird sie zur bedeutendsten Handelsstadt im heutigen slowenischen Gebiet. Das Stadtstatut aus dem Jahr 1367, das einzige von den slowenischen Binnenstädten, stellt mit seinen 195 Artikeln das schönste Denkmal dieser einzigartigen Siedlung und ihrer mittelalterlichen urbanen Substanz dar.

KRAINBURG (KRANJ)

Außer Pettau stellt Krainburg das schönste Beispiel für eine schrittweise Stadtwerdung schon seit dem Frühmittelalter dar. Sein spätantiker Name *Carnium* ist in dem Werk des anonymen Geographen aus Ravenna aus der Zeit um 700 zum ersten Mal überliefert. Hier befand sich in der ausgehenden Antike ein außerordentlich bedeutender, strategischer, archäologisch gut belegter Stützpunkt am Übergang über die Save, der die Zugänge zum oberen Save-Tal versperrte. An der südlichen Seite der Siedlung, an der Spitze eines natürlichen Felsvorsprungs, wurden 700 (vermutlich mehr als 1000) Gräber der Ostgoten, Langobarden und der romanischen Altansässigen aus dem 6. Jahrhundert entdeckt. Das ist das größte bekannte Gräberfeld in den Ostalpen aus jener Zeit. In der Mitte der Siedlung wurde auch eine große spätantike Kirchenanlage freigelegt. Auch die Slawen, die sich seit Ende des 6. Jahrhunderts in Krain ansiedelten – Paulus Diaconus nennt es um 760 *Carniola Sclavorum patria* – stützten sich auf diesen mit spätantiken Mauern befestigten und strategisch bedeutenden Zentralort. Vielleicht hatte er den Charakter eines Gentilzentrums des Stammes der Karniolen, die das fränkische Heer im Jahr 820 wieder unterwarf und die die *Annales regni Francorum Carniolenses qui circa Savum fluvium habitant* nennen.

Im 9. Jahrhundert wurde auf den Grundsteinen der spätantiken Kirche eine neue mit dem typischen Aquilejer Patrozinium des hl. Kanzian erbaut, um welche ein riesiges slawisches Gräberfeld mit mehr als 1000 Gräbern entstand, dem größten im Ostalpenraum. Offensichtlich stützte sich auch die fränkische Herrschaft im 9. Jahrhundert auf diese Siedlung, die zum Verwaltungs- und Kirchenzentrum Krains wurde. Die archäologischen Funde weisen auf ein regionales Zentrum der Schmuckherstellung hin, das mit dem weiteren Alpen-Adria-Pannonien-Raum verbunden war.

Nach ungarischen Einfällen ist Krain bereits 973 als eine Mark des Herzogtums Kärnten erwähnt. Aus dieser Zeit liegen keine unmittelbaren Notizen über die Siedlung vor, dennoch muss sich der Sitz der namentlich bekannten Krainer Markgrafen sicherlich in Krainburg befunden haben. Sehr aufschlussreich sind dagegen die Quellen für die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts, und zwar die Traditionsnotizen des Brixener Bischofs Altwin, die die Vermutung über die Bedeutung Krainburgs unterstützen. Im Zeitabschnitt 1050–1090 fanden nicht weniger als 38 Schenkungen an die Brixener Kirche in Krainburg statt (*actum Chreine*), vier davon beziehen sich unmittelbar auf den Brixener Besitz *in loco Chreina*. In diesen Quellen werden die Brixener Festung, der Besitz der Kleriker und Ministerialen sowie die Untertanen in der Siedlung erwähnt. Interessant sind die Zeugen der einschlägigen Traditionen – gewiss handelt es sich in vielen Fällen um Einwohner Krainburgs – die germanische und slawische Namen trugen: Ezeman, Orendil, Gundram, Mazili, Adalwart, Adalfrid, Mantwin, Altger sowie Preslav, Ivan, Zebebor, Radoh, Zloslav, Nebkor, Vencegoj, Nenadej, Semiko, Vekevoj. Die soziale und Besitzstruktur der Siedlung war offensichtlich sehr bunt. Hier lebten Untertanen, Freie und Adelige mit slawischen und germanischen Namen sowie Kleriker und Brixener Ministerialen. Auf die Bedeutung von Krainburg kann man aufgrund der Tatsache schließen, dass es nach der Häufigkeitszahl der Rechtsgeschäfte von 54 Orten der Brixener Traditionen an dritter Stelle stand, unmittelbar nach Brixen selbst und Aufhofen in Tirol sowie vor Rasen und Stein in Kärnten. Nach der Durchschnittszahl der Zeugen je Tradition stand es an dritter Stelle. Diese fünf Orte liegen weit vorn und hatten zweifellos den Charakter der Zentralorte, der Macht- und Verwaltungsmittelpunkte des Brixener Bischofs. Wahrscheinlich befand sich in Krainburg im 11. Jahrhundert auch der Sitz des Krainburger Markgrafen, dessen Besitz in der Umgebung der Siedlung gerade in Altwins Traditionen überliefert ist.

Für das 12. Jahrhundert liegen uns leider keine derartigen Notizen zur Verfügung, dennoch zeigen spätere Angaben, dass sich hier noch weiterhin der Sitz des Markgrafen befand (seit Ende des 11. Jahrhunderts war das der Patriarch von Aquileia). Dieser Mangel an Quellen ist besonders ungünstig, weil die Siedlung wahrscheinlich gerade im Zuge des 12. Jahrhunderts eine Umwandlung von der vorurbanen Phase zu einer echten mittelalterlichen Stadt erfuhr. Im Jahr 1221 werden nämlich in einer Urkunde bereits Bürger aus Krainburg (*burgenses de Creinburg*) erwähnt, in einem darauffolgenden Dokument aus dem Jahr 1256 verlieh der Kärntner Herzog Ulrich III. schon den Grundbesitz *in civitate Chreinburch*. Krainburg wurde zur Stadt. Die intensive urbane Entwicklung der Siedlung kann höchstwahrscheinlich in erster Linie den Andechs-Meraniern zugeschrieben werden, die bis 1228 Stadtherren waren und in dieser Zeit ihre Landesherrschaft in Krain herausgebildet haben.

So wie im Falle von Pettau handelt es sich auch bei Krainburg um ein altes Siedlungszentrum und einen wichtigen Zentralort mit einer jahrhundertelangen kontinuierlichen Entwicklung. Es erhebt sich nur die Frage, wie es zu einer urbanen Transformation bei solchen

uralten Siedlungen mit einer langen vorurbanen Entwicklung kam, wo auf einem sozusagen identischen Areal der ursprünglichen Siedlung eine neue bürgerliche Parzellierung mit einem Marktplatz durchgeführt wurde. Leider verfügt man über diesen Prozess, wenigstens für das slowenische Territorium, über keine Angaben.

BISCHOFLACK (ŠKOFJA LOKA)

Die Stadt der Freisinger Bischöfe in Oberkrain wurde als *forum* zum ersten Mal im Jahr 1248 erwähnt, aber schon mit vielen Attributen einer echten städtischen Siedlung. Es handelte sich um eine neue, planmäßig gegründete Stadt mit urbanem Grundriss. Sie wurde auf dem Zusammenfluss der beiden Flüsse Sora, unter der um 1202 zum ersten Mal erwähnten Burg gegründet. Die neue Siedlung hatte aber schon einige Jahrhunderte lange »Vorgeschichte«. Als *locus Lonca* wird eine slawische namensgebende Siedlung bereits in einer Schenkungsurkunde Kaiser Ottos II. aus dem Jahr 973 erwähnt. Es ging um das weniger als ein Kilometer entfernte Altenlok/Stara Loka auf der anderen Seite des Flusses. In den Jahren 1074 und 1160 ist hier ein Hof (*curtis*) des Freisinger Bischofs überliefert – wahrscheinlich als zentrale Verwaltungs- und Wirtschaftssiedlung. Ein solches Herrschaftszentrum war zweifelsohne ein Zentralort mit einer größeren Anzahl von Gebäuden und Menschen. Dazu gehörten auch zahlreiche nichtagrarische Funktionen, die von Untertanen (von Müllern, Schmieden, Gerbern und Kürschnern, Zimmerleuten und Tischlern, Fassbindern, Wagnern usw.) für den Hof und das weitere agrarische Umland verrichtet wurden. Außer dem Hof entwickelte sich hier ein kirchlicher Mittelpunkt mit der Kirche des Hl. Georg als Sitz der Pfarre. Die regelmäßige Kirchenfunktion übte einen großen Einfluss auf die Festigung des Zentralortes und auf die Belebung anderer Aktivitäten (periodisch abgehaltene Märkte, Handel) aus. Die wesentliche Frage, ob nämlich bereits die ursprüngliche Siedlung oder wenigstens ein Teil ihrer Bevölkerung einen rechtlichen Sonderstatus erlangt hat, und wann sie auf den neuen Standort übersiedelt worden ist, ist schwer zu beantworten. Zur Gründung einer neuen planmäßigen urbanen Siedlung unterhalb der Burg kam aber zweifelsohne vor 1248 (die ursprüngliche Siedlung, aus der wahrscheinlich auch die ersten Siedler stammten, führte bereits 1291 den Namen *Altenlok*).

Bei der Frage um den Zeitpunkt der neuen Gründung können als Orientierungspunkt Angaben über einen anderen weniger bekannten Freisinger Marktflecken Gutenwerd am Fluss Gurk in Unterkrain dienen. Dieser wird namentlich als *forum* im Jahre 1251 erwähnt, aus dem Kontext der Urkunde geht jedoch hervor, dass es sich um ein Zentrum der Besitzungen handelt, die bereits der istrische Markgraf Heinrich IV. von Andechs bis 1228 und 1230–46 der österreichische Herzog Friedrich II. der Streitbare von den Freisinger Bischöfen zu Lehen bekommen haben. Der Freisinger Marktflecken Gutenwerd wurde demnach spätestens im ersten Viertel des 13. Jahrhunderts gegründet. Der bischöfliche Besitz in Unterkrain war nicht so umfangreich und geschlossen wie der in Bischoflack, auch das urbane Zentrum Gutenwerd hatte lediglich die Bedeutung eines lokalen Zentrums. Es liegt daher die Vermutung nahe, dass das Hauptzentrum der Freisinger Besitzungen in Krain in Bischoflack früher als das sekundäre Zentrum in Unterkrain gegründet und entwickelt wurde. Das *forum* in Bischoflack muss spätestens bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts entstanden sein.

In einem Radius von 20–30 km um Bischoflack waren zu Beginn des 13. Jahrhunderts bereits drei städtische Siedlungen entwickelt: Stein/Kamnik der Andechs–Meranier, Chrainburg (Andechser Lehen von den Patriarchen von Aquileia), und Laibach/Ljubljana der Kärntner Herzöge von Spanheim. Eine neugegründete Freisinger Stadt in Krain bereits zu Beginn des 13. Jahrhunderts wäre keine Neuigkeit gewesen, sondern ein allgemein verbreitetes Phänomen jener Zeit. Es wäre sogar sehr ungewöhnlich gewesen, wenn die Bischöfe angesichts der bayerischen Erfahrungen und Vorbilder, unter allen gegebenen Voraussetzungen und bei der ohnehin so großen Konkurrenz der urbanen Zentren in Krain ihre Gründung noch weitere Jahrzehnte hinausgezögert hätten. Die Ersterwähnung einer bereits entwickelten bürgerlichen Siedlung in Bischoflack von 1248 kann daher lediglich als *terminus ante quem* und keineswegs als die Jahreszahl einer tatsächlich vollzogenen Gründung verstanden werden.

Im Falle von Bischoflack handelte es sich um einen typischen mittelalterlichen Zentralort, wo in einem Zentrum in verkehrsgünstiger Lage Tätigkeiten für eine umfassende Herrschaft konzentriert waren. Der nichtagrarische Charakter dieses Mittelpunkts bildete sich nicht erst durch die Gründung einer neuen planmäßigen bürgerlichen Siedlung heraus, sondern es handelte sich vielmehr um eine langwierige jahrhundertlange natürliche Entwicklung. Seiner Genese nach haben wir dabei mit einem ganz anderen Typ der Stadtwerdung zu tun als es etwa bei Pettau und Krainburg der Fall war. Eine ähnliche Entwicklung weisen auch zwei andere Städte, Görz und Windischgraz, auf.

GÖRZ (GORICA)

Görz, die spätere Residenzstadt der Grafen von Görz, wird als *villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza* zum ersten Mal bereits in der Schenkungsurkunde Kaiser Ottos III. für den Patriarchen von Aquileia aus dem Jahr 1001 erwähnt. Es liegt die Vermutung nahe, dass es sich dabei um einen Königshof (*curtis*) handelte, als Pertinenz des benachbarten Kastells Solkan (*Sillicanum*), das im selben Dokument erwähnt wird. In der Zeit um 1070/80 ist Görz in einer Traditionsnotiz des Brixener Bischofs Altwin als Besitzmittelpunkt des Hochfreien Heinrich, vermutlich eines Eppensteiners, überliefert. Zu Beginn des 12. Jahrhunderts nannte sich Heinrich von Spanheim, der spätere Herzog von Kärnten, nach Görz, so wie es seit Mitte des 12. Jahrhunderts die Grafen von Görz taten. Offensichtlich handelte es sich um ein altes Siedlungszentrum, sowie um die Residenz der Mitglieder dreier eminenter Adelsfamilien des Ostalpenraums. Eine solche Residenz konnte im 12. Jahrhundert keineswegs ein gewöhnliches Dorf mit Burg bedeuten, wie oft gemeint wird. Zweifelsohne handelte es sich um einen festen Zentralort mit frühem urbanem Charakter und zahlreichen Funktionen: mit Verwaltungs-, Gerichts-, Verteidigungs-, Kirchen-, Verkehrs- und Handelsfunktion. Görz lag in unmittelbarer Nähe einer Handelsstraße, der ehemaligen römischen Straße, die in Richtung Osten über Krain nach Ungarn und in Richtung Westen nach Italien führte. Im Jahr 1194 ist bereits *Andreas plebanus de Goricia* überliefert, was von einem Kirchenzentrum in der Siedlung zeugt, obwohl sich der Pfarrsitz formell noch weiterhin in Solkan befand. Die Bedeutung der Residenz der Grafen von Görz in dieser Zeit bezeugen auch narrative Quellen über die Heimkehr des englischen Königs Richard I. Löwenherz vom Dritten Kreuzzug. Der König samt Gefolge begab sich nach dem Schiffbruch bei Aquileia

leia in die »villa« Görz, wo der *dominus provincie illius*, der Graf von Görz, lebte. Richard gab sich für einen Händler aus, doch sein Gefolge fiel durch seine Geldverschwendung auf und musste nach Kärnten und Österreich fliehen. Diese Umstände zeigen deutlich, dass Görz als Sitz des Landesherrn keineswegs ein Dorf war. Höchstwahrscheinlich handelte es sich um eine Frühform der urbanen Siedlung, mit bereits zum Teil freier bürgerlicher Bevölkerung und regelmäßigem Handel.

Einen solchen Schluss ermöglicht auch eine Neuinterpretation des Urkundenfragments von Graf Meinhard II. über die Verleihung der Marktrechte an Görz aus dem Jahr 1210. Die Urkunde ist ein den Bürgern von Görz (*cives meos*) gewidmetes Privilegium, also bestand eine freie bürgerliche Bevölkerung in dieser Siedlung bereits zur Zeit der Verleihung des Privilegiums. Meinhard II. erlangte von Kaiser Otto IV. die Legalisation des Wochenmarkts, worauf eine klassische Verlegung der älteren Marktsiedlung auf einen geeigneteren Standort zur Burg erfolgte, ferner der Bau eines neuen Markts (*forum ... aedificare coepi*) und die Übersiedlung der bereits existierenden Marktbewohner (*civesque ... in praenotatum forum ... locavi*). Die Übersiedlung und eine planmäßige Anlage von 1210 bedeuteten eine neue Phase in einer schnellen und erfolgreichen Entwicklung der Stadt, die bald eine Stadtmauer (1288 belegt), ein Siegel (Ende des 13. Jahrhunderts), ein Rathaus (1307 überliefert) und Autonomie erhielt. Die neue Siedlung schloss mit ihrer Mauer auch die Görzer Burg ein, die ursprüngliche Siedlung bestand als *villa* oder *Dorf* unterhalb der Stadt fort – obwohl mit einem ausgeprägten urbanen Charakter – und wurde erst Mitte des 15. Jahrhunderts auch rechtlich mit dieser verbunden. Obwohl sich die Benennung *civitas* (Stadt) noch mindestens bis Ende des 14. Jahrhunderts nicht durchgesetzt hat, besaß Görz spätestens seit Ende des 13. Jahrhunderts alle Attribute einer entwickelten mittelalterlichen Stadt. Das sogenannte Statut aus dem Jahr 1307, das von Graf Heinrich II. ausgestellt wurde, stellt tatsächlich ein Privilegium bzw. die Bestätigung der Stadtrechte dar.

Die Grafen von Görz hatten zahlreiche Vorbilder für die Entwicklung der frühen Marktsiedlung bereits im 12. Jahrhundert bei ihren Zeitgenossen, den steirischen Markgrafen, den Kärntner Herzögen sowie ihrem Feudalherrn, dem Patriarchen im benachbarten Friaul. Die politische, beinahe fürstliche Stellung, und die reale Macht ermöglichten ihnen zweifellos, dass sie in ihrer Residenz in Görz bereits im 12. Jahrhundert über eine frühe bürgerliche Siedlung verfügten. Die Quelle aus dem Jahr 1210 kann nicht legalistisch als jene Zeitpunkte interpretiert werden, zu denen Görz (erst) 1210 durch die Verleihung der Marktrechte von einem »Dorf« zu einer bürgerlichen Siedlung erhoben wurde. Diese hatte zweifelsohne bereits im 12. Jahrhundert existiert, was die Existenz von freien Bürgern im Jahr 1210 beweist. Das Dokument zeugt lediglich von einer neuen Phase in der Entwicklung der nichtagrarischen Siedlung, verbunden mit der Verlegung an einen neuen Standort und mit der Legalisierung des Wochenmarkts durch den Herrscher. Die städtische Siedlung in Görz hat demzufolge eine vielfältigere Geschichte, als diese aus seltenen und spärlichen Quellen jener Zeit hervorgeht. Görz kann demzufolge an die Seite zahlreicher ähnlicher früher Zentralorte gestellt werden.

WINDISCHGRAZ (SLOVENJ GRADEC)

Auch Windischgraz ist eine der ältesten und bedeutendsten mittelalterlichen Städte in Slowenien. Von seiner Bedeutung zeugt schon die kontinuierliche Besiedlung des weiteren Stadtgebiets von der Eisenzeit über die Antike (die römische Siedlung Colatio) und das Frühmittelalter (das große altslawische Gräberfeld oberhalb von Altenmarkt/Stari trg) bis zur Entstehung der neuen mittelalterlichen Stadt im 12.–13. Jahrhundert. Es handelte sich um einen wichtigen slawischen Mittelpunkt, worüber auch der Name Gradec (*Grez*) Zeugnis ablegt, der 1174 zum ersten Mal als Windischgraz erwähnt wird (*in Windisken Graze*). Es liegt die Vermutung nahe, dass hier ein Suppan im Verwaltungsmittelpunkt einer weiteren Region seinen Sitz hatte. Im nahe gelegenen Legen wurde eine Georgskirche aus dem 9./10. Jahrhundert mit 26 Grabstätten und reichen adeligen Beigaben freigelegt, auf ein hohes Alter weist darüber hinaus auch das Patrozinium der Martinskirche hin, der Urfarre des ganzen Tals.

Im Jahr 1091 wird zum ersten Mal Weriant *de Grez* aus der Hemma-Sippe erwähnt, der Vogt des Bistums Gurk und Vorfahr der späteren Grafen von Weixelburg war. Mit ihm beginnt die urkundlich belegte Geschichte der feudalen Herrschaft sowie jene von Windischgraz als einem bedeutenden Zentralort im Südosten Kärntens. Allem Anschein nach war die Herrschaft in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ein Bestandteil des Besitzkomplexes des mächtigen Grafen Bernhard von Spanheim (†1147), danach erbte sie Markgraf Otakar III. von Steyr. Schon vor 1174 herrschte hier Berthold III. von Andechs, der Markgraf von Istrien, und die Andechs–Meranier blieben bis zu ihrem Aussterben im Jahr 1251 ein Dreivierteljahrhundert lang Besitzer der Herrschaft. Als Herren von Windischgraz fungierten im 12. Jahrhundert also die führenden Fürsten im Südosten des Reichs, was von der Bedeutung dieses Mittelpunkts zeugt.

Sehr wahrscheinlich entwickelte sich im Altenmarkt unterhalb der Kirche des Hl. Pankratius auf der Grundlage eines noch älteren Kirchen-, Verwaltungs- und Marktzentrums spätestens im 12. Jahrhundert eine nichtagrarische, frühurbane Siedlung. Im weiteren Raum Kärntens und Steiermarks gibt es zahlreiche Analogien der frühen urbanen Zentren aus dieser Zeit (Villach, Friesach, Völkermarkt, St. Veit, Klagenfurt, Graz, Leibnitz, Marburg, Pettau). In unmittelbarer Nähe von Windischgraz gründeten sogar die steirischen Ministerialen von Trixen zwischen 1161 und 1192 ihren Markt Unterdrauburg/Dravograd (*forum Traberch*). Darum ist man zu der Annahme berechtigt, dass eine ähnliche städtische Siedlung in dieser Zeit auch in Altenmarkt unterhalb der Burg von Windischgraz existiert habe. Entscheidende Maßnahmen zur weiteren Stadtentwicklung sind zweifelsohne den Andechsern zuzuschreiben. In einem (zwar gefälschten) Privilegium für die Kartause Seitz aus dem Beginn des 13. Jahrhunderts ist mittelbar eine Marktsiedlung überliefert. Herzog Berthold IV. von Meranien (†1204) bestätigt darin den Kartäusern die Rechte, die ihnen bereits von seinem Vater Berthold III. (†1188) verliehen worden waren. Die Mönche waren demnach dazu berechtigt, in Windischgraz ohne Maut und andere Abgaben, Waren für Eigenbedarf anzukaufen und zu verkaufen, hin- und zurück zu transportieren. Zugleich waren sie von den gleichen Gebühren auch in dem Andechser Markt Stein in Krain befreit (*in foro suo Steun*). Aus dem Kontext geht eindeutig hervor, dass Windischgraz ein gleiches *forum* wie Stein war, also eine Vor- oder Frühform der Stadt.

Die Andechser widmeten ihren sowohl in Tirol als auch im Süden, in Krain und Kärn-

ten gelegenen Besitzungen, schon früh ziemlich große Aufmerksamkeit. Besonders die Verlegung des schon existierenden Andechser Marktes (*forum*) Innsbruck an einen neuen Standort im Jahr 1180 ist eine erstklassige Analogie, mit der die Entwicklung der Andechser Zentralorte Stein und Windischgraz verglichen werden kann. Stein ist besser dokumentiert – neben der 1202 überlieferten unteren Burg entstand ein planmäßig gegründetes *forum*, im Jahr 1229 sind Bürger (*cives*) überliefert und bereits 1232 eine Stadtmauer und die Verlegung der Pfarre zur Stadtkirche. Auch in Windischgraz fand eine Verlegung der Siedlung von Altenmarkt an einen neuen, nahe gelegenen Standort statt, was vor 1251 geschah (Ersterwähnung der Stadtkirche der Hl. Elisabeth *in foro Windisgraze*). Der Fall Innsbrucks schon 1180 und die frühe Entwicklung der Stadt Stein berechtigt uns zu der Annahme, dass auch hier die Verlegung der Siedlung schon viel früher – Ende des 12. oder gleich zu Beginn des 13. Jahrhunderts – stattfand. Für eine derartige Entwicklung sprechen auch die Ergebnisse der numismatischen Forschungen. Die Andechser prägten in Stein und Windischgraz bereits spätestens in den 1190er Jahren – zur Zeit Bertholds IV. – ihre Kopien der Friesacher Pfennige, die durch den Handel auch sogar weit ins Innere Ungarns gelangten.

Eine entscheidende Initiative in der Entwicklung der beiden Andechser Städte in Slowenien ging vom Markgraf von Istrien, Heinrich IV. von Andechs, aus, der – nachdem er einen politischen Zusammenbruch in Bayern erlebt hatte und nachdem seine Besitzungen im Jahr 1208 (einschließlich Innsbruck) beschlagnahmt worden waren – seinen Schwerpunkt nach Südosten verlagerte. In den darauffolgenden Jahren hatte er seine Hauptresidenzen gerade in Stein und Windischgraz. Da prägte er Münzen und laut Bericht des Klosters Diessen starb er in Windischgraz (*obiit in Graza*) im Jahr 1228. Daraus geht hervor, dass es sich um eine Fürstenresidenz mit Münzstätte handelte, die in jenem Zeitabschnitt – aufgrund vieler Analogien – naturgemäß mit der Frühform einer urbanen Siedlung verbunden war. Die erste ausdrückliche Erwähnung als *forum* erfolgte erst 1251, als Patriarch Berthold von Andechs, der letzte seines Stammes, die Herrschaft Windischgraz – *provincia ... cum iudicio ... castrum ... forum ... muta ... moneta* – dem Patriarchat von Aquileia verlieh. Die gesamte Entwicklung zeigt, dass die späte Ersterwähnung lediglich der schlechten Quellenlage zuzuschreiben ist, und demnach eine urbane Entwicklung von Windischgraz zweifellos schrittweise spätestens seit dem 12. Jahrhundert vorausgesetzt werden kann.

Im Rahmen der Herausbildung seiner landesfürstlichen Macht in Kärnten besetzte der Kärntner Herzog Ulrich III. von Spanheim Ende der 1250er Jahre Windischgraz. In seiner Urkunde von 1267 wird es – zusammen mit Stein in Krain – zum ersten Mal *civitas* genannt. Die Stadt entwickelte sich schnell und da wurden auch unter Ulrich Münzen geprägt (*moneta Grecensis*). Nach Ulrichs Tod im Jahr 1269 trat der böhmische König Ottokar II. Přemysl sein Erbe an. Die Bedeutung von Windischgraz manifestiert sich deutlich in der Tatsache, dass König Ottokar selbst bei seinem Feldzug nach Krain im November 1270 die Stadt besuchte, in der er auch eine Münzstätte aufrechterhielt. Die formale Oberhoheit Aquileias dauerte bis 1362, aber schon im Jahr 1350 wurde die Stadt von den Habsburgern besetzt. Nach dem Friedensvertrag von 1362 wurde sie auch formell landesfürstlich.

Im heutigen slowenischen Gebiet verfügt man über ein reiches Erbe der mittelalterlichen Urbanisation. Verschiedene Entstehungstypen kommen vor: von völlig neuen Gründungen »auf grüner Wiese«, Verlegungen älterer zentraler Siedlungen auf einen neuen Standort bis zu einer sozusagen kontinuierlichen Entwicklung seit der Antike und schrittweisen Stadt-

werdung. Obwohl man für die Frühzeit mit einer relativ schlechten Quellenlage bei der Erforschung der Entstehung bürgerlicher Siedlungen rechnen muss, lassen sich durch eine genaue Analyse vorhandener Quellen und vergleichende Betrachtungsweise die Anfänge mancher slowenischen städtischen Siedlung klären. Die Voraussetzung einiger älterer Geschichtsschreiber, die auf einer rigiden Interpretation der Ersterwähnungen von Städten und Märkten beruht, dass nämlich die Urbanisierung in Krain und Untersteiermark ungefähr um ein halbes Jahrhundert hinter jener in den Nachbarländern zurückblieb, erweist sich als unbegründet. Die Stadtwerdung im Gebiet des heutigen Slowenien verlief gleichzeitig wie die in den österreichischen Landen Kärnten, Steiermark, Tirol, in Österreich und in Bayern. Sie wurde sogar von denselben Stadtherren gefördert, die gar keinen Grund für eine Verzögerung von einem halben Jahrhundert hatten. Die vorerst ziemlich fragmentären Angaben, die uns die Archäologie über die Anfänge urbaner Siedlungen liefert, ermöglichen leider noch nicht, umfassendere Schlussfolgerungen zu ziehen und lassen die oben dargestellte Frühentwicklung der Städte auf der Ebene einer wahrscheinlichen Hypothese. Das vordergründige Ziel dieser Studie bestand darin, die Entstehung der slowenischen Städte als einen vielschichtigeren, komplizierteren und langwierigeren Prozess darzustellen, als die ältere Geschichtswissenschaft ihn verstanden und interpretiert hatte. Im Hinblick auf die Forschungsergebnisse der modernen vergleichenden Städtegeschichte der Nachbarländer kann die Entwicklung auch im slowenischen Raum nicht anders gewesen sein.

IMENSKO IN STVARNO KAZALO

Kratice: ces. = cesar; kr. = kralj; vojv. = vojvoda, vojvodinja, vojvode; mgr. = mejni grof; gr. = grof, grofica, grofje; pap. = papež; nadšk. = nadškof, nadškofija; šk. = škof, škofija; patr. = patriarh, patriarhat; sam. = samostan; m. = mesto; op. = opomba; → glej.

- Adalbert, nadšk. → Salzburg
Admont, sam. 62, 104–5
Adrianopel (Odrin) 27
Agnes, vojv. → Andeški
Albert, šk. → Freising
Albert II., gr. → Goriški
Albuin, šk. → Briksen
Aleksander III., pap. 114
Allensbach 31 (op.), 49
Altenburg 46
Altenmarkt (pri Lipnici) 40
Altwin, šk. → Briksen
Alzacija 46
Ammann, Hektor 14
Andeški, gr., vojv. 77–78, 95, 107, 115–16, 121–24, 130
 Agnes, vojv. 83
 Bertold II., gr. 121
 Bertold III., mgr. 108, 114, 116, 118, 120, 123
 Bertold IV., vojv. 107, 114–16, 121, 123–24
 Henrik IV., mgr. 77, 78 (op.), 83, 92, 118 (op.), 123 (op.), 124
Andeški-Meranski → Andeški
Andlau, sam. 31 (op.) 46
Andrej II., kr. → Ogrska
Aniža (Enns) 24
Aquincum 27
Arabci 27
area (Hofstat) 59, 60 (op.), 62–63, 75 (op.), 104 (op.), 109, 121
Arnulf, ces., kr. 23, 26, 33–34, 36–38, 40–41, 43–44, 49 (op.), 50–51, 55, 59, 90 (op.), 130–31
Arnulfinum 23, 33, 35–37, 40–41, 43–44, 54, 58, 60
Aschaffenburg 46
Askvinci, gr. 111, 115
 Starkhand, mgr. 111, 115
 Ulrik, gr. 111
 Weriand, gr. 111, 113, 115
Aufhofen 75
Augsburg 20 (op.), 36, 46
Avari 24, 26, 58
Avstrija 25, 34, 47 (op.), 55, 57–58, 63, 67, 71 (op.), 90 (op.), 94, 103
Babenberžani, vojv. 78, 83
 Friderik II., vojv. 67 (op.), 92
 Leopold VI., vojv. 67, 103, 104 (op.), 106
Bamberg, šk., m. 46, 49, 54, 78
bannum 36, 46–50, 51 (op.), 67, 90 (op.), 131
Basel 59 (op.)
Bavarci 26, 56
Bavarska 47 (op.), 49, 51, 55 (op.), 78, 90, 93–94, 122
Belgrado 101
Beligna, sam. 114–16, 124
Beljak (Villach) 42, 49, 53–54, 62, 66–67, 69, 83, 85, 89 (op.), 99, 119–20, 123
Benetke 46 (op.), 103
Beograd 27
Bergamo 36 (op.)
Bernard I., gr. → Spanheimi
Bernard II., vojv. → Spanheimi
Bertold Andeški, patr. → Oglej
Bertold, savinjski arhidiakon 114–15, 124
Bertrand, patr. → Oglej
Bežancon, m. 31
Bilje 98
Bingen 46, 50 (op.)
Bistrica pri Tržiču 76
Bizanc 26, 40, 52
Blatenski Kostel (Zalavár) 22–23, 35–36, 37, 38 (op.), 40, 42–44, 51 (op.), 59 (op.)
Bled 74, 76, 91 (op.)
Bolgari 26, 27
Brandenburg 20
Braslav 35 (op.)
Bratislava 44
Bremen 31, 50–51

- Brezalauspurc* → Bratislava
 Breže (Friesach) 51, 53, 56, 62–63, 65, 69, 80, 83, 89 (op.), 104–6, 108, 119–20, 123
 Briksen, šk., m. 74–75
 Albuin, šk. 53
 Altwin, šk. 72–76, 99
 Britof 71
 Brno 79 (op.)
 Būraburg 20
burgenses 65–66, 77, 80, 83, 120
 Burgrecht → *ius forense*
burgus 13, 20 (op.), 67
 Beljak (Villach) 66 (op.)
 Ptuj 67
 Gradec (Graz) 67
- Capitula de functionibus publicis* 28
 Carnuntum 27
 Celeia (Celje) 111
 Celje 92, 123 (op.), 129
 Celovec (Klagenfurt) 69, 82–83, 120
census → činž
 cenžualni 80–82, 91, 119
 Christaller, Walther 14
cives 62–63, 65–66, 78, 80, 83, 86, 104–5, 107–8, 110, 120, 122
civitas 11–13, 15, 19–21, 28–29, 36, 40–41, 43–44, 46–48, 50, 51 (op.), 52, 67, 69, 79, 91–92, 99 (op.), 102, 120
 Blatenski Kostel (Zalavár) 23, 36–37, 43, 51 (op.)
 Breže (Friesach) 62, 65, 80, 104
 Beljak (Villach) 67
 Bingen 50 (op.)
 Briksen 76
 Čedad (Cividale) 78
 Dunaj (Wien) 104
 Enns 104
 Freising 32, 94
 Gradec (Graz) 60, 67
 Halberstadt 63 (op.)
 Hallein 104
 Imst 106
 Kamnik 94
 Koper 46
 Kranj 83, 85, 124
 Krnski grad (Karnburg) 36–37, 41, 44
 Laufen 62
 Ljubljana 94, 124 (op.)
 Magdeburg 48
- Maribor 104
 Mühldorf 62
 Passau 41 (op.), 51 (op.), 60 (op.)
 Pazin 46 (op.)
 Pičen 46 (op.)
 Ptuj 34, 37, 41, 43–44, 49–50, 51, 59–60, 62–63, 131
 Reichenhall 62, 104
 Salzburg 43–44, 62
 Savaria (Szombathely) 36–37, 43
 Slovenj Gradec 124, 125 (op.)
 Škofja Loka 94 (op.), 96
 Taranto 45
 Velikovec (Völkermarkt) 119
 Voitsberg 106
 Worms 49 (op.)
 Ziup 36, 38–40, 43–44
 Colatio (Stari trg) 111, 127
Conversio Bagoariorum et Carantanorum 22, 35, 43
 Corvey, sam. 30, 47
curtis → dvor
- Čedad (Cividale) 69, 77–79, 91 (op.), 92, 96, 102
 Černigov 21
 Češka 20–22, 24, 26, 41 (op.), 42, 59, 79, 129
 činž (*census*) 54 (op.), 60 (op.), 63, 78, 81, 95, 102, 109
- Deutschlandsberg 123 (op.)
 Dobrla vas, kolegiatni kapitelj 113–114, 119
 Donauwörth 32 (op.), 49
 Donava 24–27, 36, 38, 41–43, 57–58
 Dortmund 47
 Drava 42–43, 51, 53–55, 58, 66, 111, 120, 131
 Dravograd 69, 120–21
 Drulovka 71
 Duisburg 20
 Dunaj 103–4
 dvor (*curtis*) 20, 29, 34, 35 (op.), 36–37, 40 (op.), 42, 59, 75, 87, 89, 90 (op.), 98–99, 129, 131
 Beljak (Villach) 53, 89 (op.), 99
 Bled 76
 Breže (Friesach) 53, 89 (op.)
 Hollenburg 36, 43
 Kaiserlautern 90 (op.)
 Krnski grad (Karnburg) 37, 38 (op.), 41 (op.)
 Melk 36, 43
 Ptuj 63

- Regensburg 59 (op.)
 Škofja Loka 87, 89, 96, 129
 Traismauer 36, 43
 Trebinje (Treffen) 53
 Vinji vrh 89
 Wels 49 (op.), 90 (op.)
 Zuip 36
- Eberhard I., nadšk. → Salzburg
 Eberhard II., nadšk. → Salzburg
Edictum Pistense 28–29
 Eichstätt 20, 28, 51, 55 (op.)
 Ekkehard, šk. → Krka
 Ellenhard, šk. → Freising
 Emona (Ljubljana) 98, 127
 Engelbert I., gr. → Spanheimi
 Engelbert II., gr. → Goriški
 Ennen, Edith 14
 Enns 63, 104, 119, 123
 Eppensteini, vojv. 53 (op.), 99, 101
 Henrik, visokoplemeniti 73–74, 99
 Henrik III., vojv. 54 (op.)
 Erfurt 20
- Fara (Farra d'Isonzo) 98
 Filip II., kr. 103
 Filip Švabski (kr.) 67, 106
 Fischau 63 (op.) 119, 123
 Flavia Solva 38
 Flavigny, sam. 28
forum (trg) 12–13, 54, 65, 67, 69, 79, 85, 91–92,
 94, 102, 104–6, 120, 124–25
 Breže (Friesach) 63 (op.), 65, 80, 105–6
 Celovec (Klagenfurt) 83
 Čedad (Cividale) 78, 102
 Dravograd 121
 Fischau 63 (op.)
 Gorica 104, 106–7, 109
 Gradec (Graz) 60
 Gumin (Gemona) 105
 Gutenwerd (Otok) 92
 Haslach 106
 Imst 106
 Innsbruck 107
 Kamnik 116, 121
 Köflach 108
 Lipnica (Leibnitz) 40, 65
 Lož 87 (op.)
 Maribor 104 (op.)
 Slovenj Gradec 116, 118, 124–25
- Škofja Loka 86, 95–96
 Št. Pavel (St. Paul) 120
 Velikovec (Völkermarkt) 54, 59, 105, 119 (op.)
 Waidhofen 94 (op.)
 Weitensfeld 106
forenses 63 (op.), 65, 80, 105, 107, 120
 Franki 22, 24–29, 33, 35 (op.), 38–43, 70–71
 Frankovska, vojv. 49, 78
 Frankovski državni anali (*Annales regni Francorum*) 70
 Freising, m., šk. 31, 32 (op.), 51, 55 (op.), 71, 78,
 86, 93–95, 105; škofje:
 Albert 87
 Ellenhard 87
 Konrad III. 96 (op.)
 Friderik I. → Ptujski
 Friderik I., nadšk. → Salzburg
 Friderik I. Barbarosa, ces. 50, 60, 65, 67, 94, 105,
 108, 116, 120, 123
 Friderik II., ces. 66, 106
 Friderik II., vojv. → Babenberžani
 Friderik z Rodenecka 106
 Fuldski anali (*Annales Fuldenses*) 37
 Furlanija 26, 66 (op.), 78, 98, 101–2, 104, 109,
 115
 Ludvik, gr. 111
 Werihen, gr. 98–99, 101 (op.)
- Gandersheim (sam.) 47
 Gardolf, šk. → Halberstadt
 Gars–Thunau 71 (op.)
 Gdąnsk 21
 Giebichenstein 50
 Głogów 79
 Gniezno 21
 Gorenja Sava 71
 Gorica 92, 98–99, 101, 103–11, 116, 118, 129–
 30, 132
 Goriški, gr. 78, 101–2, 104, 108–9, 130
 Albert II., gr. 106, 109
 Engelbert II., gr. 101–2, 108
 Henrik I., gr. 101
 Majnhard I., gr. 101
 Majnhard II., gr. 103–8
 Majnhard IV. (II.) Goriško-Tirolski, gr., vojv.
 95, 106
 Goriško-Tirolski → Goriški
 Gornji Grad, sam. 119
 Gospa Sveta (Maria Saal) 37–38, 56, 99
 Gosposvetsko polje (Zollfeld) 38

- Gotfrid, patr. → Oglej
Gotfrid Wels-Lambach, mgr. 56
Gradec (Graz) 60, 63 (op.), 67, 69, 111, 113, 119–20, 123
Gradišče na Legnu 111
Gradišče nad Bašljem 71
Gregor de Montelongo, patr. → Oglej
Gumin (Gemona) 105
Gutenwerd (Otok) 92, 94
- Haase, Carl 14
Hagenrode 49
Halberstadt, šk., m. 46, 63 (op.)
 Gardolf, šk. 103
Hallein 104
Hamburg, nadšk., m. 20, 49, 51
Hartberg 119
Hartwig, šk. → Spanheimi
Haslau 106
Heimenburg (Bad-Deutsch-Altenburg) 49 (op.), 57
Helmarshausen, sam. 49
Hema, gr. 52
Henrik, gr. → Tirolska
Henrik, visokoplemeniti → Eppensteini
Henrik I., gr. → Goriški 101
Henrik I. Liutpolding, vojv. 55
Henrik II., ces. 46, 51 (op.), 53, 60
Henrik III., ces. 55–57
Henrik III., vojv. → Eppensteini
Henrik IV., ces. 49, 53, 55, 77 (op.)
Henrik IV., gr. vojv. → Spanheimi
Henrik IV., mgr. → Andeški
Henrik VI., ces. 103–4
Henrik Lev, vojv. 94
Herman, vojv. → Spanheimi
Hiltebold, šk. → Krka
Hollenburg 36, 40–41, 43
Honorij III., pap. 67
Hornu 32 (op.)
Hrvati 27
- Ibn Chordadbeh 27
Ibrahim Ibn Jakub 21, 52 (op.)
Ima, gr. 52
Imst 106
Innsbruck 78, 107, 123–24
Irsigler, Franz 15
Istra 24, 26, 46, 98, 103
Italija 24, 26, 38, 42, 44, 58
- ius forense (ius civile, Burgrecht)* 63, 65, 78, 95, 105, 108, 120
Izola 46 (op.)
- Jarenina 62
Jezerski vrh 71, 83
Judenburg 53 (op.), 54, 59
Judje 24, 26–27, 38, 48, 52–53, 58, 59
Juvavia (Salzburg) 44
- Kaiserlautern 90 (op.)
Kamen (Stein) 75
Kamnik 78, 83, 92, 94–95, 116, 121–24
Karantanija 34, 37–38, 42
Karel Plešasti, kr., ces. 28
Karel Veliki, kr., ces. 28, 48 (op.)
Karlman, kr. 25, 27, 42, 53
Karlman, kr. 28
Karnij (*Carnium*, Kranj) 70–71, 80, 127
Karniolci 70, 129
Kijev 21
Kocelj 27, 35, 42
Köflach 108, 120
Kokra 70
Kokrica 71
Köln, nadšk., m. 46
Komenda 71
Konrad I., kr. 46 (op.)
Konrad I., nadšk. → Salzburg
Konrad II., ces. 31, 47 (op.), 49, 53
Konrad II., nadšk. → Salzburg
Konrad III., kr. 32 (op.), 93, 105
Konrad III., šk. → Freising
Konstantinopol 27
Koper 19, 46
Koroška 36, 41, 52–54, 56, 59, 65, 69, 71–72, 80–81, 83, 103, 106, 108, 111, 113, 115–16, 119–20, 123
Kostanjevica 13, 94, 123
Kotlje 111
kovnica, kovanje 28, 30–31, 46–48, 50 (op.), 51–52, 83, 119–20, 123
 Beljak 49, 54
 Breže (Friesach) 51, 119
 Freising 93
 Gradec (Graz) 67
 Gutenwerd (Otok) 92
 Kamnik 116
 Lieding 52
 Ptuj 67

- Salzburg 51
 Slovenj Gradec 116, 123, 124
 Krakov 21, 79
 Kranj 70–83, 85–86, 92 (op.), 94–97, 99, 102, 129, 130–32
 Kranjska 71–72, 75, 77, 81–83, 94–95, 108, 115, 121, 123
 Kremsmünster (sam.) 104
 Kreuzberg 105
 Krka (Gurk), šk. 52, 89
 Ekkehard, šk. 115
 Hiltebold, šk. 106
 Krmin (Cormons) 98
 Krnski grad (Karnburg) 36–38, 41–42, 99
- Lambach (sam.) 49, 90 (op.)
 Langobardi 70, 98
 Laufen 62
 Legen 111
 Leopold Konjiški 114–15
 Leopold VI., vojv. → Babenberžani
 Leše 76
 Lieding 52
 Liege 46
 Linz 25
 Lipnica (Leibnitz) 55–56, 65, 69
 Lippstadt 80 (op.)
 Liupram, nadšk. → Salzburg
 Ljubelj 83
 Ljubljana 71, 92, 94–95, 110, 121, 123, 124 (op.), 127, 129–30, 132
 Lorch 24
 Lorsch, sam. 46, 99 (op.)
 Lotar II., kr. 29 (op.)
 Lož 79, 86–87, 90–91, 94
 Ludvik, gr. → Furlanija
 Ludvik Nemški, kr. 25, 27, 34–35, 36 (op.), 43
 Ludvik Otrok, kr. 25, 28
 Ludvik Pobožni, ces. 24, 30
- Madžari 25, 27, 34–35, 38, 40, 44, 54–58, 71
 Madžarska 42
 Magdeburg, nadšk., m. 20, 31, 46–49, 50 (op.), 54, 58–59
 Sv. Mavricij, sam. 47, 48 (op.)
 Mainz, nadšk, m. 36 (op.), 46, 104 (op.)
 Majnhalm Pux 82
 Majnhard I., gr. → Goriški
 Majnhard II., gr. → Goriški
- Majnhard IV. (II.) Goriško-Tirolski, gr., vojv. → Goriški
 Majnice 98
 Mantova 31
 Marbach (sam.) 104
marchia Pitouiensis 56
 Maribor 55–56, 69, 92, 104, 119–20
 Meißen, šk., m. 54
 Melk 36, 41, 43
 Memleben 49
 Mengeš 71
 Meppen 47, 49
 Merseburg, šk., m. 20, 54, 60
 mestne pravice 11–13, 63, 78–79, 86, 104 (op.), 109, 118
 Metod 22
 Metz 31, 46
 Mikulčice 22
 Milano 36 (op.)
 Milje (Muggia) 98
 mitnica, mitnina (*theloneum, muta*) 25–31, 34, 38, 46, 48, 51, 53, 62, 94, 105, 116, 130
 Beljak (Villach) 49, 54, 66 (op.)
 Blatenski Kostel (Zalavár) 23, 35, 37, 43, 51 (op.)
 Bremen 50 (op.)
 Breže (Friesach) 53
 Čedad (Cividale) 78
 Dravograd 121
 Freising 93
 Gumin (Gemona) 105
 Gutenwerd (Otok) 92
 Halberstadt 46
 Judenburg 54 (op.)
 Kaiserlautern 90 (op.)
 Kamnik 116, 121–22
 Kranj 83
 Lieding 52
 Lipnica (Leibnitz) 40
 Magdeburg 47, 50 (op.), 58
 Meppen 47
 Passau 51 (op.)
 Pécs 35, 37, 43
 Ptuj 34–37, 41, 43, 50–51, 58, 60, 67, 131
 Slovenj Gradec 116, 121, 123–24
 Škofja Loka 94 (op.), 96
 Varaždin 67 (op.)
 Worms 49 (op.), 51 (op.)
 Würzburg 46 (op.)

- Mitterauer, Michael 11
Mlaka 71
Moosburg 43
Moravska 22, 24, 25–27, 41 (op.), 42, 58, 79, 129
Mosapurc → Blatenski Kostel
Možberk (Moosburg) 37 (op.)
Mühldorf 62
München 94
Münstereifel, sam. 51 (op.)
Murbach (sam.) 51 (op.)
muta → mitnica
- Naumburg 20
Neretljani 27
Nevlje 122, 125
Niederalteich (sam.) 60 (op.)
Nitra 22, 23, 42, 44
Niš 27
Novara 31
Novgorod 21
Novigrad 19
Novo mesto 12
- Oglej (Aquileia), patr., m. 71, 76–78, 98–99, 103, 114, 124; patriarhi:
Bertold Andeški 113, 118, 123 (op.), 124
Bertrand 86
Gotfrid 105
Gregor de Montelongo 77, 91
Peregrin 78, 102
Rodoald 46 (op.)
Sigehard 87
Ulrik I. 113
Ulrik II. 77, 102, 105
- Ogrska 40, 52, 54, 56–58, 92, 123
Andrej II., kr. 67 (op.)
Štefan I., kr. 44 (op.)
- Oppl, Ferdinand 15
Opole 21
Oppenheim 31 (op.)
Ortenburžani, gr. 83
Ortolf → Trušenjski
Osnabrück, šk., m. 51
Otokar II., kr. → Přemyslidi
Otokar III., mgr. → Otokarji
Otokar IV., mgr., vojv. → Otokarji
Otokarji (Traungauci), mgr., vojv. 78, 119, 121, 123–24
Otokar III., mgr. 63, 102, 114–15, 121
- Otokar IV., mgr., vojv. 65, 67 (op.), 102, 119 (op.), 120–21
Oton I., ces. 29 (op.), 31 (op.), 38, 46 (op.), 47, 48 (op.), 55
Oton II., ces. 34–35, 37, 44, 46 (op.), 48–54, 55 (op.), 56, 60, 71, 87
Oton III., ces. 29 (op.), 31, 32 (op.), 44 (op.), 46–47, 50 (op.), 51, 55, 90 (op.), 93, 98, 99 (op.)
Oton IV., ces. 105, 108
Ötting (sam.) 53
Ovilava (Wels) 49 (op.)
- Panonija 26–27, 34–35, 38, 42, 52, 55, 57–58
Passau, šk., m. 41 (op.), 46, 49 (op.), 51, 55, 59 (op.), 60 (op.)
Pavia 36 (op.)
Pazin 46
Peregrin, patr. → Oglej
Piasti 21
Pičen, šk., m. 46
Plain, gr. 111
Planitz, Hans 14
Pliberk 108
Plomin 46 (op.)
Poetovio (Ptuj) 33, 127
Pohansko 22
Pohorje 55–56
Poljska 20–21, 42, 59, 79, 129
Polock 21
Pontebba 105
Popon, gr. → Vovbrški 82
Popon, mgr. 71
Poreč 19
Poznań 21
Praeceptum negotiatorum 25
Praga 21, 52 (op.)
Preccenico 101
Preddvor 71
Pribina 22, 27, 35, 42 (op.)
Prüm, sam. 29 (op.), 31 (op.)
Ptuj 23, 27, 33–37, 41–44, 47, 49–52, 54–60, 62–63, 65–67, 69–70, 79, 82–83, 85, 92, 96, 116, 119, 123, 129–32
Ptujski 66
Friderik I. 66 (op.)
Pula 19
Přemyslidi 22
Otokar II., kr. 95

- Quedlinburg 20
 Quinque aecclesie (Pécs) 35, 37, 43–44
- Rachwin, gr. 55
 raffelstettenski mitninski red 25, 27, 30, 38, 43, 58
 Ralph iz Coggeshala 103–4
 Ramuscello 101
 Rasen 75
 Razvanje 55
 Regensburg, šk., m. 20 (op.), 36 (op.), 46, 49 (op.), 55, 59–60, 104 (op.)
 Hartwig, šk. → Spanheimi
 Wolfgang, šk. 55 (op.)
 Reichenhall 62, 104
 Rein, sam. 63 (op.), 119
 Reynolds, Susan 15
 Rihard I. Levjesrčni, kr. 103, 107
 Rim 26
 Rodoald, patr. → Oglej
 Roger de Howeden 103
 Roger Wendover 104
 Rorschach 29 (op.)
 Rudolf I. Habsburški, kr. 95 (op.)
 Rudolf z Rožeka 62
 Rusija 20–21, 26
- Salzburg, nadšk., m. 20 (op.), 31, 34–36, 41–44, 46, 48 (op.), 49–51, 54–57, 59 (op.), 60, 62, 65, 78; nadškofje:
 Adalbert 66 (op.)
 Eberhard I. 62
 Eberhard II. 62, 69
 Friderik I. 38, 44, 55
 Konrad I. 56, 65, 66, 82, 115
 Konrad II. 60, 63
 Liupram 23, 41
 Theotmar 42
 Samo 24
 Sava 70, 71, 83
 Savaria (Szombathely) 36, 37, 43–44
 Savinjska grofija 55
 Saška 49, 51
 Schlesinger, Walther 14, 19, 48
 Seckau, šk., sam. 63
 Seitz, šk. 46
 sejem (*mercatus, mercatum, forum*) 21, 25 (op.), 26, 30, 38, 50, 90, 96, 102, 105–6, 108
 tedenski 21, 29–32, 52, 87, 105–6, 108–10
 letni 29–32, 51 (op.), 66, 94, 104–5
 Selce 87
 Selnica 111
 Selz, sam. 29 (op.)
 Serdika (Sofija) 27
 Sicilija 27
 Sigehard, patr. → Oglej
 Slovani 20, 24, 26, 40, 42, 54, 56–59, 70, 83, 87, 92 (op.), 98, 111, 129
 Slovaška 22
 Slovenj Gradec 69, 78, 92, 111, 113–14, 116, 118–25, 129–30, 132
 Smolensk 21
 Solkan 98–99, 102
 Soča 98
 Spanheimi 13, 53 (op.), 78, 83, 95, 101–2, 108, 113, 115, 119–21, 123, 130
 Bernard I., gr. 54 (op.), 105, 115, 119 (op.), 121
 Bernard II., vojv. 106, 120 (op.)
 Engelbert I., gr. 56, 119 (op.)
 Hartwig, šk. 54 (op.), 119 (op.)
 Henrik IV., gr., vojv. 101, 105, 111, 115
 Herman, vojv. 82, 108
 Ulrik III., vojv. 77, 83, 91, 124
 Speyer, šk., m. 46
 Spittal 123 (op.)
 Spodnja Hajdina 62
 Spodnja Panonija 22–23, 27, 37, 43
 Srednje Bitnje 71
 St. Gallen, sam 29
 St. Lambrecht, sam. 54 (op.), 106, 108, 120
 Stade 49
 Stara Loka 87, 89–90
 Staré Město 22
 Stari trg (pri Slovenj Gradcu) 111, 113, 117, 119–21, 123–24
 Starkhand, mgr. → Askvinci
 Stična, sam. 91 (op.)
 Stoob, Heinz 14
 Straßburg 20 (op.), 36 (op.), 46
 Straßburg (na Koroškem) 52
 Suha 71, 87
 Sv. Mavricij, sam. → Magdeburg
 Sv. Maximin, sam. → Trier
 Szczecin 21
- Škofja Loka 81–82, 86–87, 89–92, 94–97, 107, 116, 118, 127, 129–30, 132

- Šlezija 60 (op.), 79
Šmartno pri Cerkljah 71
Šmartno pri Sl. Gradcu 111, 113
Španija 27
Št. Andraž (St. Andrä) 56
Št. Pavel (St. Paul), sam. 54 (op.), 56, 105–6,
111, 113, 119–20
Št. Vid (St. Veit) 62, 69, 120–21, 123
Štajerska 36–38, 41, 59, 65, 69, 108, 115–16,
119
Štefan I., kr. → Ogrska
Švabska 49
- Taranto 44, 46
theloneum → mitnica
Theotmar, nadšk. → Salzburg
Tirolska 78, 106, 121
Henrik, gr. 105
Torino 60
Tortosa 52 (op.)
Toul, 36 (op.)
Traismauer 36, 43
Traungauci → Otokarji
Trebinje (Treffen) 53
Trier, nadšk., m. 36 (op.), 46
Sv. Maximin, sam. 31 (op.), 47
Trst 19, 103
Trušenjski 120–21, 123
Ortolf 120 (op.)
Tulln 46
Turingija 49
- Uherské Hradiště 79 (op.)
Ulrik, gr. → Askvinci
Ulrik I., mgr. → Weimar-Orlamünde
Ulrik I., patr. → Oglej
Ulrik II., patr. → Oglej
Ulrik III., vojv. → Spanheimi
Urban III., pap. 114
Utrecht 46
- Varaždin 67
Varjagi 20
Velikovec (Völkermarkt) 53 (op.), 54, 59, 62, 69,
83, 105, 119–21
Verden, šk., m. 49
Vernek 91
- Vetrinj (Viktring), sam. 63, 104 (op.), 119
Videm (Udine) 98, 104
Vilfan, Sergij 9–10, 12, 17
Viljem I. Breško-Selški, gr. 53
Viljem iz Newburgha 103
Villingen 49
Viltlen, sam. 107
Vinji vrh 89
Virunum 37, 111
Vitanje 111
Voitsberg 106
Višnjegorski, gr. 111
Vovbrški, gr. 108
Popon, gr. 82
Vzhodni Goti 70
- Waidhofen 94
Waltilo, mgr. 71
Wasserbillig 31 (op.)
Weber, Max 13
Weimar-Orlamünde, gr. 78
Ulrik I., mgr. 76–77
Weinheim 31 (op.), 46, 49, 99 (op.)
Weitensfeld 106
Wels 49, 90 (op.)
Weriand, gr. → Askvinci
Werihen, gr. → Furlanija
Westfalija 80 (op.)
Wieselburg 55 (op.)
Wittelsbachi, vojv. 122
Wolfgang, šk. → Regensburg
Wolfsanger 32 (op.)
Worms, šk., m. 36 (op.), 46–47, 49 (op.), 51
(op.)
Wrocław 21, 60 (op.)
Würzburg, šk., m. 20, 31, 46 (op.)
- Zeitz, šk. 54
Zgornja Hajdina 62
Zgornje Duplje 71
Zgoša 74
Ziup (pri Lipnici) 36, 38, 40, 43–44, 46, 52
Zürich 46
- Žabnice 87
Želeče 74
Žiče, sam. 62, 65, 114, 116, 118, 121, 123–24

